NXOPAXOPO WA MIKONGOMELO YA MATSALWA YA NTLHANU YA VUTLHOKOVETSERI LAMA HLAWURIWEKE EKA XITSONGA

HI

KHAYIZENI JAMES NGOBENI

9714480

YI NYIKETIWA HI KU LANDZA SWILAVEKO SWA DIGIRI YA

'DOCTOR OF PHILOSOPHY'

EKA DYONDZO YA XITSONGA EHANSI KA SENTHARA YA M.E.R. MATHIVHA

YA TINDZIMI TA AFRIKA, VUTSHILA NI NDHAVUKO

EYUNIVHESITI YA VENDA

VALETERI : DOK. CHAUKE M.T.

: DOK. BABANE M.T.

LEMBE : 2013

UNIVEN LIBRARY
Library Item : 20141096

© University of Venda

XIHLAMBANYO

Ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa **Nxopaxopo wa mikongomelo ya matsalwa ya ntlhanu ya vutlhokovetseri lama hlawuriweke eka Xitsonga** i ntirho lowu nga wa mina. Matsalwa lama tirhisiweke na ku tshahiwa ma kombisiwile hi mfanelo.

_____ _____

Nsayino Siku

DECLARATION

I declare that **Nxopaxopo wa mikongomelo ya matsalwa ya ntlhanu ya vutlhokovetseri lama hlawuriweke eka Xitsonga** is my own work and that all the sources I used or quoted have been indicated by means of complete references.

_____ _____

Signature Date

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

Ntirho lowu wu nyiketiwa eka Manana Mphephu N'wa-Khazamula Ngobeni na Makwerhu Nkhensani Johanna Ngobeni hikokwalaho ka nseketelo lowu va ndzi kombeke wona loko malwandle ma ha vila, loko maribye ya n'oka, loko misava yi pfurha, loko dyambu ri pela, loko swidzedze na matilo swi vandlamula. Ndzi swi vonile leswaku hi n'wina va mina va ngati.

DEDICATION

This thesis is dedicated to my mother Mphephu N'wa-Khazamula Ngobeni and my sister Nkhensani Johanna Ngobeni for their dedication and support when the seas were boiling, when the rocks were melting, when the soil was burning, when the sun set, when thunder and lighting stroke. I noticed your real love.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ndzi ba mandla ndzi tlhava tshetshe ku ri ku kombisa xikhiyana lexi ndzi xi belaka muleteri wa mina Dokodela MT Chauke ku va a ndzi chayerile ti ri karhi ti ba tibanga no phuja mavele kambe a nga karhali hikuva muchayeri wa tihomu a nga heli mbilu. Ndzi hava nsuku wo ku khensa hi wona Mhlengwe hikuva ntirho lowu u wu endleke a wu nga ri matshopetana ya matlangwana. U nga karhali ku pfuna rixaka leri etleleke vurhongo bya dyondzo. Eka Dokodela MT Babane muleteri wa mina ku sukela eka onasi na masitasi na wena ndza ku khensa Mhlengwe loko na wena u tava u hoxile swa wena swibakele ku ndzi dyondzisa eka tidigiri leti.

Eka sirha Profesa SJ Malungana, muleteri wa mina ku sukela Hoxani College of Education hi 1986 na kwala Yunivhesiti ya Venda ku sukela 1996 ku fika 2007. Ku rhandza ka wena ku endlekile Mbhetse. Vatswari va mina sirha Mashila Gezani Johannes na Mphephu N'wa-Khazamula Ngobeni, ndzi tinyungubyisa ngopfu ku va ndzi tswariwile hi rhumbu ra n'wina leswaku ndzi ta tirhela no hluvukisa rixaka. Ndzi khensa ngopfu tidyondzo leti mi ndzi nyikeke tona evuhlangini bya mina.

Vamakwerhu Magezi Edward, Herisa Grace, Vusiwana Esther, Nkhensani Johanna, Rifumuni Rose na Hlayisani Shadrack, vukona bya n'wina evuton'wini bya mina i bya nkoka swinene. Makwerhu, sirha Nzama Samuel Disco na wena a ndzi ku rivalanga leswi hi nga kurisa swona n'wana tatana. Mkhulu, wena Machoni Philpot na Mhani Gladys Ngobeni, rirhandzu leri mi ndzi kombeke rona ri voniwile na hi tinyenyana leti hahaka empfhukeni. Makwerhu Dengeza Derrick Ngobeni na ndyangu wa wena mi ve na xiave xikulu eku humeleleni ka mina. Na wena Nkata, N'wa-Jojo Khensani Octovia ndzi ku khensa ku va u pfumerile leswaku ndzi ku kayeta swa misava leswaku ndzi humelerisa milorho ya mina hikuva a swi nga ku bohi ku endla tano. Eka vatirhikulorhi exikolweni xa Xirhulurhulu na n'wina ndza mi khensa ku ndzi seketela hambiloko swi tika. Ndzi ba mandla ndzi vuyelela eka Hlulani Samuel Sambo, ndza ku tsundzuka loko u kotile ku khuvanganyeta mpfapfarhuto nkarhi lowu a wu mirile milenge.

Tixolwe ta mina hi tlhelo ra dyondzo, Profesa HJ Siweya na Profesa DD Kubayi va Yunivhesiti ya Limpopo, khale ka vatirhikulorhi va mina eMuhunguti, nhloko ya xikolo Manana Matilda Nkolele na Gladys Saleleni Manyusa, Tatana B Baloyi, nhloko ya xikolo xa Ximuwini, Bra Solly (RS) Valoyi, nhloko ya xikolo xa Nkanyani na Manana Gladys Saleleni Manyusa, ndzi mi hluvulela xihuku hikuva ku seketela ka n'wina swi tiyisisa vunghana bya hina.

Eka ndzabi na govela ra mina eAkani hi malembe ya 1984 na 1985, vatatana MJ Magaisa na MM Marhanele, rinoko leri mi ri tirhiseke ku ndzi koka leswaku ndzi khida exidziveni xa ririmi ra Xitsonga ri pfurha hi malangavi embilwini ya mina. Vutlharhi na vutivi lebyi mi nga na byona byi tiyisisa hakunene leswaku mi cinile ngoma leyi naswona mi vazozwe va xiviri.

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

Xikwembu xa matilo n'wini wa misava na leswi swi nga eka yona, ndza xi khensa ku va xi ndzi nyikile matimba ya nghala leswaku hambileswi ntirho lowu a wu tika, xi ndzi kotisile ku kombisa leswaku loko munhu a tshembela eka xona, wo pembela kunene loko a endla mitirho.

Khanimambo!

Jimmy

© University of Venda

Nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu i **Nxopaxopo wa mikongomelo ya matsalwa ya ntlhanu ya vutlhokovetseri eka Xitsonga.** Ndzavisiso lowu i wa ku xopaxopa yin'wana ya mikongomelo ya matsalwa ya ntlhanu lama hlawuriweke hi ku kongomisa eka **Xihungasi (**1973) hi Maphalakasi GJ, **Swifaniso swa vutomi** (1978) hi Marhanele MM, **Madaladala** (1982) hi Nkondo CPN na Marivate CTD, **Vutomi byi hundzulerile** (1996) hi Babane MT na Malungana SJ, na **Ndzhumba wa Afrika 2** (1999) hi Malungana SJ.

Ndazvisiso lowu wu humesela erivaleni mavonelo lamantshwa ya ku xopaxopa vutlhokovetseri no tlhela wu kombisa maendlelo yo vonaka yo xopaxopa mikongomelo na tidyondzonkulu. Hambileswi matsalwa lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu ma tsariweke hi malembe na mikarhi yo hambanahambana, ma na mikongomelo yo yelana leyi yi katsaka rifu, rirhandzu, vukati, vusihalali, tipolitiki, vuphati, dyondzo, rihanyu, vukhongeri na nkongomelo wa vutomi hi ku angarhela.

Vatsari va tirhisile swihlawulekisi swo hambanahambana swa vutlhokovetseri leswi katsaka ntilatlulela, nkongomelo, xivutiso xo pfumala nhlamulo, xitayili, xigego, xihlambanyisi, xithathelo, vutlhokovetseri byo sihalala na vumunhuhati leswi ku nga swona swi endleke ku fikelerisa xivumbeko na ku vumbiwa ka swifaniso swa le miehleketweni. Swihlawulekisi leswi swi tirhisiwile ku nyika tinhlamuselo ta vutlhokovetseri.

© University of Venda

The title of the thesis is **A Thematic Analysis of five selected Xitsonga Poetry Books**.This study is a critical analysis of some themes in Xitsonga poetry with special reference to **Xihungasi** (1973) by Maphalakasi GJ, **Swifaniso swa vutomi** (1978) by Marhanele MM, **Madaladala** (1982) by Nkondo CPN and Marivate CTD, **Vutomi byi hundzulerile** (1996) by Babane MT and Malungana SJ, and **Ndzhumba wa Afrika 2** (1999) by Malungana SJ.

The thesis provides some new insights into the analysis of poetry, while also devising a practical method for the analysis of themes and subject matter. Although the books understudy are written in different times by different authors, but what strikes our minds is that they share some common themes which amongst others include death, love, marriage, protest, politics, praises, education, health, religion and life in general.

The authors also employ a number of poetic features and devices and expressions like simile, theme, style, hyperbole, protest poetry, enjambment, rhetorical questions, symbolism, metaphor and personification that determine amongst others, the form and imagery of the poetry. These devices are also used to add clarity to the meaning of poetry.

© University of Venda

Ndzavisiso lowu wu avanyisiwile hi tindzima ta ntlhanu. Ndzima yo sungula yi katsa nsusumeto lowu endleke leswaku ndzavisiso lowu wu endliwa, xikongomelo xa leswaku wu endliwa, tinhlamuselo ta matheme lama nga tirhisiwa, milavisiso leyi nga na vuxaka na ndzavisiso, milavisiso ya Masitasi na ya Vudokodela, maendlelo lama nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso na maavanyiselo ya ndzavisiso.

Ndzima ya vumbirhi yi kongomisa eka ku xopaxopa switlhokovetselo leswi hlawuriweke leswi nga na mikongomelo ya rifu, rifuwo na rirhandzu.

Ndzima ya vunharhu yi languta eka nxopaxopo wa switlhokovetselo leswi nga na mikongomelo ya vutomi, vukati, ku vilela na ku sihalala.

Ndzima ya vumune yi kombisa ku ya emahlweni ku xopaxopa switlhokovetselo leswi nga na mikongomelo ya swa tipolitiki, vupfumeri, matimu na ku phata na nkongomelo wa dyondzo .

Ndzima ya vuntlhanu yi katsakanya ndzavisiso hi ku kombisa leswi ndzavisiso wu swi kumeke na swibumabumelo.

Theme ra nkoka: Vutlhokovetseri

© University of Venda

Chapter one deals with the introduction, aims of the study, motivation, research methodology, the scope of the study and also provides the theoretical basis by discussing matters pertaining to literature in general.

Chapter two critically discusses the themes of death, wealth and love.

Chapter three provides the critical analysis of themes of life marriage and protest.

Chapter four looks at the themes of politics, religion, praise, history and education.

Chapter five focuses on the general conclusion of the study, the findings of the research and the recommendations

Key concept: Poetry

© University of Venda

NDZIMA YA 1

1.MANGHENELO....1

1.1.Nsusumeto....1

1.2.Xikongomelo....2

1.3.MAENDLELO....2

1.4.Matsalwa lama hlawuriweke ku xopaxopiwa....4

1.5.Xivangelo xa ku hlawula matsalwa lawa....4

1.6.MATIMU YA VATSARI....5

1.6.1.Babane MT (Vutomi byi hundzulerile 1996)....5

1.6.2.Marhanele MM (Swifaniso swa vutomi 1978)....5

1.6.3.Maphalakasi GJ (Xihungasi 1973)....7

1.6.4.Malungana SJ (Vutomi byi hundzulerile 1996 na Ndzhumba wa Afika 2 1999)....8

1.7.TINHLAMUSELO TA MATHEME....10

1.7.1.Nkongomelo....10

1.7.2.Xitayili....12

1.7.3.Xigego....13

1.7.4.Xihlambanyiso....14

1.7.5.Vumunhuhati....16

1.7.6.Xithathelo....16

1.7.7.Vutlhokovetseri byo sihalala....17

1.7.8.Ntilatlulela....18

1.7.9.Xikhovolelo....19

1.7.10.Xivutiso xo pfumala nhlamulo....20

1.8.NKANELO WA MITIRHO YA NDZAVISISO EKA DYONDZ LEYI....21

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.8.1.Matsalwa lama nga na vuxaka na ndzavisiso.....21

1.8.1.1.Barnett UA (1967).....21

1.8.1.2.Pretoruis WJ (1989).....22

1.8.1.3.Milubi NA (1997).....24

1.8.2.Milavisiso ya masitasi.....25

1.8.2.1.Moleleki AM (1988).....25

1.8.2.2.Nkuzana KJ (1988).....26

1.8.2.3.Mahuntsi MT (200).....27

1.8.2.4.Ngobeni KJ (2008).....28

1.8.3.Milavisiso ya vudokodela.....29

1.8.3.1.Ntuli DBZ (1984).....29

1.8.3.2.Lenaka JM (1984).....30

1.8.3.3.Malungana SJ (1994).....31

1.9.MAAVANYISELO YA DYONDZO LEYI.....32

1.10.NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI.....33

NDZIMA YA 2.....34

2.1.MANGHENELO.....34

2.2.NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA RIFU.....34

2.2.1.Marivate na Nkondo (1982' 'Ni siku ri lehile'.....34

2.2.1.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....35

2.2.1.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....36

2.2.2.Marhanele (1978) 'Ha ri chava hinkwerhu'.....38

2.2.2.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....40

2.2.2.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....40

2.2.3.Malungana na Babane (1996) 'Khombo'.....44

2.2.3.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....45

2.2.3.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....45

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.2.4.Malungana na Babane (1996) 'Aids' 48

2.2.4.1.Mongo wa xitlhokovetselo..... 49

2.2.4.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo..... 49

2.2.5.Marivate na Golele (1982) 'Ntlhari ya musa'..... 50

2.2.5.1.Mongo wa xitlhokovetselo..... 52

2.2.5.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo..... 52

2.3.NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA RIFUMO..... 56

2.3.1.Marhanele (1978) 'Rifumu i tihanyi'..... 57

2.3.1.1.Mongo wa xitlhokovetselo..... 59

2.3.1.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo..... 59

2.3.2.Malungana na Babane (1996) 'N'wankumi'..... 64

2.3.2.1.Mongo wa xitlhokovetselo..... 65

2.3.2.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo..... 65

2.3.3.Maphalakasi (1973) 'Mali'..... 67

2.3.3.1.Mongo wa xitlhokovetselo..... 68

2.3.3.2.Nxopaxopo wa xitlhovetselo..... 68

2.3.4.Marhanele (1978) 'Nkata xithicarana'..... 69

2.3.4.1.Mongo wa xitlhokovetselo..... 71

2.3.4.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo..... 71

2.4.NXOPOXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA RIRHANDZU..... 73

2.4.1.Marivate na Nkondo (1982) 'Ndzi phasa nhlampfi'..... 74

2.4.1.1.Mongo wa xitlhokovetselo..... 76

2.4.1.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo..... 76

2.4.2.Marhanele (1978) 'Nhonga yanga'..... 85

2.4.2.1.Mongo wa xitlhokovetselo..... 86

2.4.2.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo..... 86

2.4.3.Malungana (1999) 'Manana, nyeleti yo xonga'..... 89

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.4.3.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....90

2.4.3.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....91

2.4.4.Maphalakasi (1973 'Varhandzani'.....93

2.4.4.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....94

2.4.4.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....94

2.5.NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI.....96

NDZIMA YA 3.....97

3.1.MANGHENELO.....97

3.2.Nxopaxopo wa nkongomelo wa switlhokovetselo swa vutomi 97

3.2.1.Marivate na Nkondo (1982) 'Nyini vutomi?'.....98

3.2.1.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....99

3.2.1.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....99

3.2.2.Marhanele (1978) 'Vutomi'.....101

3.2.2.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....102

3.2.2.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....102

3.2.3.Malungana na Babane (1996) 'Byi hundzulerile'.....104

3.2.3.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....105

3.2.3.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....105

3.2.4.Malungana (1999) 'Byi cincile'.....107

3.2.4.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....108

3.2.4.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....108

3.2.5.Maphalakasi (1973) 'Masiku lawa'.....109

3.2.5.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....110

3.2.5.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....110

3.2.6.Marhanele (1978) 'Manyanga ya xikhombana'.....112

3.2.6.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....113

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.6.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....113

3.2.7.Marhanele (1978) 'Wa chavisa'.....117

3.2.7.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....119

3.2.7.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....119

3.2.8.Marivate na Nkondo (1982) 'Mina:hina'.....122

3.2.8.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....124

3.2.8.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....124

3.2.9.Malungana (1999) 'Vun'we'.....127

3.2.9.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....128

3.2.9.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....128

3.2.10.Marivate na Nkondo (1982) 'Nyuku wa mbyana'.....130

3.2.10.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....132

3.2.10.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....132

3.3.NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA VUKATI.....138

3.3.1.Marhanele (1978) 'U nga jaheli vukati'.....138

3.3.1.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....139

3.3.1.2.Nxopaxopo wa xitlhokvetselo.....139

3.3.2.Malungana na Babane (1996) 'Xitsema-nyumba'.....143

3.3.2.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....144

3.3.2.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....144

3.3.3.Malungana (1999) 'Ndzovolo wa yini?'.....148

3.3.3.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....149

3.3.3.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....149

3.3.4.Maphalakasi (1973) 'Vavasati'.....151

3.3.4.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....151

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.3.4.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....152

3.4.NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WO SIHALALA NO VILELA.....153

3.4.1.Maphalakasi (1973) 'Machangana'.....154

3.4.1.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....155

3.4.1.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....155

3.4.2.Malungana (1999) 'Hi vatirhi hinkwerhu'.....156

3.4.2.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....157

3.4.2.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....157

3.4.3.Malungana na Babane (1996) 'Movha i movha'.....161

3.4.3.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....163

3.4.3.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....163

3.4.4.Marhanele (1978) 'Xikombelo'.....167

3.4.4.1.Mongo wa xitlhokovetselo'.....168

3.4.4.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....168

3.4.5.Marivate na Nkondo (1982) 'Vele ra Mutsonga'.....170

3.4.5.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....171

3.4.5.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....171

3.4.6.Malungana (1999) 'Nhlupheko'.....175

3.4.6.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....176

3.4.6.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....176

3.4.7.Malungana na Babane (1996) 'Swi ta hela rini?'.....179

3.4.7.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....180

3.4.7.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....180

3.5.NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI.....182

NDZIMA YA 4.....183

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

University of Venda
Creating Future Leaders

4.1.MANGHENELO.....183

4.2.NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA SWA TIPOLITIKI.....183

4.2.1.Marivate na Nkondo (1982) 'Xirilo xa Vantima'.....184

4.2.1.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....185

4.2.1.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....185

4.2.2.Marhanele (1978) 'Mahlwehwe'.....187

4.2.2.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....189

4.2.2.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....189

4.2.3.Malungana (1999) 'Tiko ri vuyile'.....192

4.2.3.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....193

4.2.3.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....193

4.2.4.Malungana (1999) 'Swirilo'.....196

4.2.4.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....197

4.2.4.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....197

4.2.5.Malungana na Babane (1996) 'Tiko a xi etleri....).....200

4.2.5.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....201

4.2.5.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....201

4.2.6.Maphalakasi (1973) 'Mfumonkulu'.....203

4.2.6.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....204

4.2.6.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....205

4.2.7.Malungana na Babane (1996) 'Xihlawuhlawu'.....207

4.2.7.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....208

4.2.7.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....208

4.3.NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA VUPFUMERI.....212

4.3.1.Maphalakasi (1973) 'Xihlambanyiso'.....213

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.3.1.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....214

4.3.1.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....216

4.3.2.Marivate na Nkondo (1982) 'Nhlangano i matimba'.....218

4.3.2.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....218

4.3.2.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....218

4.3.3.Marhanele (1978) 'Ndzi tava na yena'.....221

4.3.3.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....223

4.3.3.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....223

4.4.NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA MATIMU NA KU PHATa..229

4.4.1.Marivate na Nkondo (1982) 'Etlela hi ku rhula Sirha BKM Mtombeni'.....229

4.4.1.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....232

4.4.1.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....232

4.4.2.Malungana (1999) 'Rigigi wa Ndhuma wa Goxani (Samuel Shilowa)'.....238

4.4.2.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....239

4.4.2.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....240

4.5.Nxopaxopo wa switlhokovetselo swa nkongomelo wa dyondzo 244

4.5.1.Maphalakasi (1973) 'Sovenga'.....244

4.5.1.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....245

4.5.1.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....245

4.5.2.Malungana na Babane (1996)'Swidyondzeki'.....247

4.5.2.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....248

4.5.2.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....248

4.5.3.Malungana (1999) 'Thyaka ra miehleketo'.....250

4.5.3.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....251

4.5.3.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....251

© University of Venda

4.5.4.Maphalakasi (1973) 'Ekholichi'.....255

4.5.4.1.Mongo wa xitlhokovetselo.....256

4.5.4.2.Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....256

4.6.NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI.....258

NDZIMA YA 5.....259

5.1.NKATSAKANYO.....259

5.2.LESWI NDZAVISISO LOWU WU SWI KUMEKE HI KU ANGARHELA.....259

5.3.SWIBUMABUMELO.....260

© University of Venda

NDZ YA L University of Venda Creating Future Leaders

1.MANGHENELO

Ndzavisiso lowu i wo xopaxopa yin'wana ya mikongomelo eka matsalwa ya ntlhanu ya vutlhokovetseri eka Xitsonga lawa ya hlawuriweke ya vatsari lava landzelaka: GJ Maphalakasi (1973), MM Marhanele (1978), CPN Nkondo na CTD Marivate (1982), SJ Malungana na MT Babane (1996), na SJ Malungana (1999). Hambileswi matsalwa lawa ya nga tsariwa no kandziyisiwa hi mikarhi ni malembe yo hambana, ku sukela eka 1973 ku fika eka lembe ra 1999. Exikarhi ka malembe lawa, ku vile ni ku cinca ka swilo swo tala eAfika-Dzonga. Leswi swi katsa mimfumo na mafumele, swiyimo swa tipolitiki, timhaka ta vukhongeri, ndzingano wa tindzimi, ndzingano eka swa rimbewu, timfanelo ta vana na vavasati, na swin'wana swo tala. Kambe lexi xi hi tsakisaka hileswaku mikongomelo ya matsalwa lawa ya yelana kumbe ku fana ku kombisa leswaku vutlhokovetseri byi anamile no fuwa hi dyondzo ya swa vutomi.

1.1 NSUSUMETO

Ndzi susumetiwile ku endla ndzavisiso lowu hi ku vona vusweti na ku kayivela loku nga kona ka milavisiso ya vutlhokovetseri ngopfu eka xiyimo xa vudokodela eka ririmi ra Xitsonga. Valavisisi vo fana na SJ Malungana (1994), NCP Golele (2002), KJ Nkuzana (1996) na MD Ndove (2005) va endlile milavisiso ya vona hi tinhlokomhaka to hambana ta matsalwa yo hambana, kambe ku ngari hi vutlhokovetseri. Milavisiso yo tala leyi nga endliwa eka vutlhokovetseri yi endliwile eka xiyimo xa Onasi na Masitasi hikokwalaho ndzi susumetekeke ku endla ndzavisiso lowu.

Nsusumeto wun'wana wa ku endla ndzavisiso lowu i ku va ndzi kumile leswaku mikongomelo ya matsalwa lawa ya hlawuriweke ku xopaxopiwa ya fana kumbe ku yelana hambileswi ma nga tsariwa exikarhi ka 1973 na 1999. Hi ku yelana ka mikongomelo, Nkuzana (1996:22) u boxa leswaku:

> It should be remembered that when an author writes a literacy work of art, he does so because of a strong desire to share his ideas and feelings about life and meaning with the readers. He writes a novel, play etc,

© University of Venda

because he has a vision.

Mhaka leyi boxiweke ya ku tsala munhu a ri na xivono hi yona yi ndzi susumeteke ku hlawula matsalwa lawa leswaku ndzi ta ma lavisisa na ku kota ku paluxa mikongomelo ya wona leyi fanaka. Nsusumeto wun'wana i ku sungula nxopaxopo wa muxaka lowu eka dyondzo ya le henhla ya vutlhokovetseri eka Xitsonga naswona lowu tsariweke hi Xitsonga

1.2. XIKONGOMELO

Tanihilaha hi boxeke hakona eka manghenelo laha henhla, xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa yin'wana ya mikongomelo eka matsalwa lawa ya boxiweke ya vutlhokovetseri bya Xitsonga. Xin'wana xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku kombisa mongo ni hilaha vatsari va tirhiseke ririmi ni mapaluxelo ya vona ya timhaka eka switlhokovetselo leswi nga hlawuriwa. Xikongomelo xo hetelela xa ndzavisiso lowu i ku komba ku fanana ni kumbe ku hambana ka mikongomelo ya switlhokovetselo leswi xopaxopiweke.

1.3. MAENDLELO

Ku humelerisa xikongomelo xa **Nxopaxopo wa mikongomelo ya matsalwa ya ntlhanu ya vutlhokovetseri lama hlawuriweke eka Xitsonga** tani hilaha xi boxiweke hakona laha henhla, hi ta tirhisa maendlelo ya vukhenseki na vusoleki (Literary criticism). Maendlelo lama i maendlelo lama muxopaxopi a hlahluvaka hi vukheta matsalwa a ri karhi a humesela erivaleni leswinene na leswo biha hi tsalwa rolero. Marivate na Mdumela (1989:1) va hlamusela nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi:

> … the business of evaluating the merits and demerits of literary work of art.
>
> It is the detailed examination of actual words of the text under discussion,
>
> the message conveyed by the words, the emotional effects they evoke in
>
> the individual and the manner in which they evoke such emotional effects.

© University of Venda

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku nxopaxopo wa matsalwa i ku xiyisisa leswinene na leswo biha hi matsalwa. Miehleketo leyi yi fana na miehleketo ya Shipley (1970:179) loyi a boxaka leswaku vukhenseki na vusoleki i ' the description, interpretation and evaluation of literary works'. Hi mhaka leyi mutsari u kombisa ku ri nxopaxopo ku ri ku hlamusela, ku hlavutela na ku pima mitirho ya matsalwa.

Marito ya 'interpretation', 'evaluation' na 'description' hi wona ma kombisaka nkoka wa mhaka leyi ku vulavuriwaka ha yona. Nakambe marito lama ma tlhela ma kumeka eka Peck na Coyle (1986:149) laha va hlamuselaka nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi:

> Literary criticism is usually regarded as the analysis, interpretation and evaluation of literary works, it does not mean finding fault with: Criticism as an academic activity expresses the readers sense of what is happening in the text.

Peck na Coyle va tiyisisa leswaku maendlelo ya vukhenseki na vusoleki hi lama muxopaxopi a tlhantlhaka, a hlavutelaka no pima mitirho ya matsalwa no va va kombisa leswaku nxopaxopo wa matsalwa a hi ku kuma swihoxo. Ku va vatsari va tirhisile marito ya 'analysis', 'interpretation', 'evaluation' na 'description' ma humesela erivaleni leswi nxopaxopo wa matsalwa ku nga swona.

Ntirho lowukulu loko mulavisisi a ri karhi a xopaxopa matsalwa i ku kuma loko tsalwa ri ri kahle kumbe ri ri tsalwa ro ka ri nga amukelekanga. Mhaka leyi yi paluxa hi Schreibers (1965:2) loko a vula leswaku 'the business of literary criticism is to distinguish between good and bad one'. Leswi i ku tiyisisa leswaku ntirho wa nxopaxopo wa matsalwa i ku humesela erivaleni matsalwa lama amukelekaka na lama nga amukelekiki.

Eka ndzavisiso lowu loko hi ri karhi hi xopaxopa switlhokovetselo leswi nga hlawuriwa, hi tava hi ri karhi hi languta hi vukheta marito ya nkoka na lama tikaka, mitila leyi fuweke hi swigaririmi na ku languta matirhiselo ya ririmi hi vatswari, hi swi hlamusela hi ku olova leswaku swi twisiseka. Mhaka leyi hi ta yi landzelerisa hi ri karhi hi twisisa leswaku vatsari va hambana naswona vutshila lebyi va

© University of Venda

nga na byona byi hambanile, hikuva mutsari un'wana na un'wana loko a tsala tsalwa ro karhi, u lava ku humesela ehandle hungu ra yena.

1.4. MATSALWA LAMA HLAWURIWEKE KU XOPAXOPIWA

Eka ndzavisiso lowu hi hlawurile matsalwa ya ntlhanu lama landzelaka laha hansi leswaku ya xopaxopiwa.

Xihungasi (1973) hi GJ Maphalakasi

Swifaniso swa vutomi (1978) hi MM Marhanele

Madaladala (1982) hi CTD Marivate na CPN Nkondo

Vutomi byi hundzulerile (1996) hi SJ Malungana na MT Babane

Ndzhumba wa Afrika 2 (1999) hi SJ Malungana

Eka ndzimana leyi landzelaka laha hansi hi ta languta hi vukheta xivangelo xa ku hlawuriwa ka matsalwa lawa leswaku ma dyondziwa.

1.5. XIVANGELO XA KU HLAWULA MATSALWA LAWA

Xivangelo xa ku hlawula matsalwa lawa leswaku ma ta xopaxopiwa hileswaku matsalwa lawa ma ni mikongomelo leyi fanaka kumbe ku yelana swinene naswona ma tlhela ma va ni swihlawulekisi leswi nga ta endla leswaku loko hi ri karhi hi ya xopaxopa, hi oloveriwa ku humesela ehandle mongo wa switlhokovetsetslo leswi.

© University of Venda

1.6. MATIMU YA VATSARI

1.6.1. Babane MT (Vutomi byi hundzulerile 1996)

Maurice Thembhani Babane u velekiwile hi ti 21 Dzivamusoko 1967 etikweni ra ka Xikundu. U sungurile tidyondzo ta yena ta le hansi exikolweni xa Mayeke hi lembe ra 1975. Ku suka kona u yisile emahlweni tidyondzo ta yena exikolweni xa le henhla xa Xikundu hi lembe ra 1982 ku ya fika 1984. Hi lembe ra 1985 u yile exikolweni xa le henhla xa Giyani laha a nga pasa ntangha khume hi 1987. Ekusunguleni ka lembe ra 1988, Babane u yile eYunivhesiti ya N'walungu leyi sweswi yi vuriwaka Yunivhesiti ya Limpopo ku ya dyondzela vuthicara laha a nga heta xikan'we na onasi ya Xitsonga hi 1992.

Loko Babane a hetile tidyondzo ta le Yunivhesiti, u yile ku ya sungula ntirho wa vuthicara exikolweni xa le henhla xa Xikundu ku sukela hi lembe ra 1993 ku ya fika 1996. Loko a suka eka Xikundu, u thoriwile ku va muleteri wa Xitsonga eYunivhesiti ya Venda ku sukela 1996 ku fika na sweswi.

Babane i munhu wo rhandza dyondzo. Hi lembe ra 2003 thwaserile digiri ya Masitasi hi *Language Education* eYunivhesiti ya Limpopo. Hi lembe ra 2011 Babane u haverisiwile digiri ya Vudokodela (PhD) hi *Language in Education* eUnisa.

Babane i mutsari wa tibuku ta xiyimo xa le henhla leti tin'wana ta tona ti hlayiwaka eswikolweni. Tin'wana ta tibuku leti ti katsa *Vutomi byi hundzulerile*, *Ndzhumba wa Afrika 1* na *2*, *Kwakwa ra sekwa na Torha emananga.*

6.1.2. Marhanele MM (Swifaniso swa vutomi 1978)

Max Makisi Marhanele u velekiwile hi siku ra 20 Mhawuri 1947 etikweni ra Hosi Xigalo wa Muhunguti ekusuhi na le Soekmekaar. Tidyondzo ta yena ta purayimari u ti pasile eBorota na le Muhunguti eOlifantshoek. Endzhaku ka sweswo u yile eDouglas Smit (Lemana) laha a nga pasa kona Matiriki (Joint Matriculation Board) hi lembe ra 1967. Hi 1968 Marhanele u yile eJoni laha a nga fika

© University of Venda

a kuma ntirho wa vubalani eka xiyenge xa *Civil Engineering* eBraamfontein. Loko a ha ri eka ntirho lowu, Marhanele u hlanganile na munghana wa yena wo huma eNghilandi loyi a a pasile tidyondzo ta *Master of Science* eWits. Hi ku vona vutlhari lebyi Marhanele a a ri na byona, u n'wi kuceterile leswaku a tlhelela xikolweni ku yisa tidyondzo ta yena emahlweni. Hi 1969 u yile eYunivhesiti ya N'walungu ku ya dyondzela vuthicara.

Loko a ri eyunivhesiti, Marhanele u tokotile hi tidyondzo ta *History, Sociology, Political Science*, Xinghezi na Xitsonga. EYunivhesiti Marhanele u nyanyuriwile hi madyondziselo ya Profesa CPN Nkondo ya ririmi ra Xitsonga. Leswi swi n'wi endlile leswaku a hetelela hi ku tikuma a dyondzela ntirho wa vuthicara hi ku pasa digiri ya B.A. na UED hi malembe ya 1971 na 1972. Hi 1973 u sungurile ku va mudyondzisi wa *History* na Xitsonga exikolweni xa le henhla xa Bankuna, laha a nga va nhloko ya Ndzawulo,a tlhela a va xandla xa nhloko ya xikolo hi 1978. Hi 1979 ku fika 1980 u vile mukhomeri wa nhloko ya xikolo xa Bankuna. Hi lembe ra 1981 ku fika 2000 u tlakusiwile ku va nhloko ya xikolo xa le henhla xa Akani eTiyani. Hi ku kombisa rirhandzu leri mathicara a va ri na rona eka yena, va n'wi thyile mavito yo n'wi duvulela hambileswi a nga ma tivi leswi a ma tisa xiswona. A va n'wi vula 'hosi' hi ku kombisa vutlharhi lebyi a a ri na byona bya ku rhangela mathicara yo tlula makumemune. Van'wana a va ku 'i xifaki' hikuva a nga jikajika loko a vula xilo na ku tshama a ri karhi a vula leswaku xifaki xi ta bulukela muoxi. Loko a tsakile a a tivula 'n'wana wa xihlangi' kumbe a ku '*Ba bolaile tau'*.

Marhanele u hoxile xandla ku hluvukisa ririmi ra Xitsonga hi ku tsala tibuku ta risima. U tsarile tibuku ta 33 leti eka tona, 12 u ti tsarile a ri yexe kasi letin'wana i ta nhlengelo. Eka leti a tsaleke yexe, ku katsiwa to fana na *Xingulana xa ririmi, Vumunhu bya phatiwa, Swifaniso swa vutomi na Byokota madlayisani.* Loko a ha ri mudyondzisi u vile xandla xa mutshamaxitulu wa tinhloko ta swikolo swa Hlanganani laha nhlangano wa vona a wu vuriwa *Hlanganani Principals Association* hi malembe ya 1982 ku fika 1999. Marhanele u tlhele a va mukamberi wa Xitsonga eka tikholichi ta vuthicara ta Vatsonga hi malembe ya 1980 ku fika 1986. Marhanele u tlhele a va mupfunetamukamberi wa dyondzo ya *History* ntangha khume hi malembe ya 1975 ku fika 1980. Marhanele u tlhele a tirha tanihi mulanguteri wa matsalelo ya xikambelo xa ku hela ka lembe xa giredi 12 eka swikolo leswi nga riki swa mfumo eMopani hi lembe ra 2008.

Hi 2000 u thoriwile ku hlengeleta vatsari va Vatsonga hi Ndzawulo ya Vutshila na Ndhavuko eka mfumo wa Limpopo laha na sweswi a ha tirhaka ntirho lowu. Hi 2007 mfumo wa Limpopo wu n'wi

© University of Venda

komberile ku va xirho xa Legal Terminology B[illegible] laha na sweswi a nga xirho. Marhanele hi malembe ya 2008 ku fika 2013 a a pfuneta ku dyondzisa mathicara lama a ma antswisa tidyondzo ta vona ta *Advanced Certificate in Education* eYunivhesiti ya Venda.

Hi lembe ra 2007 Marhanele u nyikiwile *Literary Lifetime Achievement Award* hi Ndzawulo ya Vutshila na Ndhavuko, laha a nga tlhela hi 2005 a kuma sagwada ra BKM Mtombeni leri a ri nyiketiwa hi Ndzawulo ya Vutshila na Ndzhavuko. U tlhele a kuma xiyimo xo sungula xa *Limpopo Literary Prize* hi 2006. Marhanele u kumile sagwada ro hetelela hi lembe ra 2009 na ra *Mama Beka Comunnity Award* leri nyikiwaka vaakatiko lava endlaka mitirho yo hlawuleka emigangeni ya vona.

6.1.3. **Maphalakasi GJ (Xihungasi (1973)**

Gezani James Maphalakasi u velekiwile hi ti 17 Hukuri 1942 epurasini ra Klein Australia leri a ri ri kule na xikolo. U velekiwile endyangwini lowu vana a va ri kaye. Loko tata wa yena a nga se hundza emisaveni u lerisile mhani wa yena leswaku u fanele ku sala a vona leswaku Maphalakasi wa nghena xikolo. Maphalakasi u sungurile xikolo hi lembe ra 1953 exikolweni xa khale xa Dzunani laha hi nkarhi wa kona a ku dyondzisa thicara rin'we ku fika eka giredi 5 (STD III). Hi lembe ra 1954, u sukile eDzunani ku ya dyondza exikolweni xa Shirley laha a nga fika a dyondza kona ku kondza a heta ntangha 6 hi 1959.

Hi lembe ra 1960 u tsandzekile ku amukeriwa eLemana hikokwalaho ka vusweti lebyi a byi ri kona, kambe hi 1961 u vuye a ya amukeriwa. ELemana, Maphalakasi u kotile ku pasa xikambelo xa *Joint Matriculation Board* hi xiyimo xa vumbirhi. Loko a tava a pasile ntangha khume, Maphalakasi u kumile basari yo huma eka va ka *Race Relations* leyi nga endla leswaku a ya amukeriwa eYunivhesiti ya N'walungu leyi sweswi yi vuriwaka Limpopo. EYunivhesiti a a yela ku ya dyondzela *B.Sc* laha a nga kota ku pasa khoso yin'we laha a nga vuya a tshika hikokwalaho ka ku pfumaleka ka mali. Hikokwalaho ka vusweti lebyi a byi ri kona, Maphalakasi u vuye a dyondza a ri ekaya na Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga laha a ri karhi a dyondzisa swa nkarhinyana eka swikolo swa tisekondari swa Ndlopfu, Lwenzghe, Vuxeni na xikolo xa le henhla xa Shingwedzi a nga se thwasela vuthicara.

© University of Venda

Maphalakasi u thwaserile vuthicara bya *Secondary Teacher's Diploma* eYunivhesiti ya N'walungu hi 1974 laha a nga sungula ku tirha a ri thicara hi 1975 exikolweni xa le henhla xa Hluvuka. U thwaserile digiri ya Sayense eka rhavi ra Yunivhesiti ya N'walungu eGiyani leyi a yi vuriwa Unigaz. Eka digiri leyi, tidyondzonkulu leti Maphalakasi a ti dyondzile a ku ri *Applied Mathematics* na *Mathematical Statistics*. U tlhele a ringeta ku dyondza *Chemistry* laha a nga pasa tikhoso tin'wana.

Loko Maphalakasi a hetile tidyondzo ta vuthicara, a a dyondzisa *Mathematics* na *Physical Science*. Hi 1979 u vuye a thoriwa tanihi nhloko ya ndzawulo ya Sayense exikolweni xa le henhla xa Shingwedzi. Maphalakasi u vuye hi lembe ra 1981 a tlakusiwa ku va nhloko ya xikolo xa Duvula-Mahuntsi eRotterdam ku fikela 1990 loko ku ta va na mikitsiki ya ntshuxeko. Mikitsikitsi leyi yi endlile leswaku ndzawulo ya dyondzo yi n'wi yisile exikolweni xa le kaya xa Marimane. Exikolweni lexi u tirhile a ri karhi a hola muholo wa yena wa ku va nhloko ya xikolo ku kondza a huma peceni hi 2007.

Maphalakasi u hlohleteriwile timhaka ta ku tsala buku ya yena ya *Xihungasi* hi munghana wa yena Winstone Zinjiva Nkondo loyi va nga hlangana eNamakgale. Hi nkarhi loyi na yena a ri karhi a tsala buku ya yena ya switlhokovetselo. Hi 1975 Maphalakasi u tekanile na Hlamalani Maria Shitlhangu wo huma eShirley laha va nga katekisiwa hi vana va mune ku nga Dokodela Nkhensani, Fred, Anneth na Helen.

6.1.4. **Malungana SJ (Ndzhumba wa Afrika 2 (1996) na Vutomi byi hundzulerile (1999)**

Shidjabajaba John Malungana u velekiwile hi ti 9 Dzivamusoko 1947 eSedan, ehansi ka vukosi bya Hosi Muhlava. John a a ri n'wana vuntlhanu wa xinuna wa sirha Jim Xikhixini na Cheyeza Malungana. Hi lembe ra 1977 u lovorile Lucy Mabale laha va nga katekisiwa hi vana vanharhu, vanhwana vambirhi ku nga Lario na Rebecca na jaha ku nga Mbetse.

Hi ku rhandza dyondzo hambileswi vusweti a byi tinyikile matimba, u swi kotile ku endla tidyondzo ta purayimari na swikolo swa le henhla. U nghenile eMhalamhala ePhalaborwa kutani a ya heta ntangha khume eMaripi. Hambileswi vutomi a byi tika, a a ri na ku navela ku va mudyondzisi. Ku navela ka yena ku humelele hi ku va a kotile ku tokota no pasa vuthicara bya *Junior Secondary Teacher's Certificate* ekholichini ya Tivumbeni hi 1974.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Loko a hetile vuthicara, Malungana u amukeriwile ku dyondza tidyondzo ta digiri ya B.A eYunivhesiti ya N'walungu leyi sweswi yi vuriwaka Yunivhesiti ya Limpopo laha tidyondzonkulu ta yena a ku ri Xitsonga. Digiri leyi u yi minyile hi 1985. Hi xihatla lexikulu, Malungana u amukeriwile ku yisa tidyondzo ta B.A.Onasi hi Xitsonga eYunivhesiti ya N'walungu laha a nga heta hi 1987. Loko a hetile tidyondzo leti, a nga ha tshamanga hi mavoko hikuva u vuye a heta digiri ya Masitasi ya Xitsonga hi 1989 na digiri ya Vudokodela *(D.Litt et Phil)* hi lembe ra 1994 eRand Afrikaans University.

Malungana u sungurile ku dyondzisa ekholichini ya Vuthicara ya Orhovelani eThulamahashe ku suka 1975 ku fika 1977. Hi 1978 ku fika 1987 u tlakusiwile ku va nhloko ya ndzawulo exikolweni xa le henhla xa Shiluvane. Hi 1986 na 1987 u tirhile ekholichi ya vuthicara ya Hoxani eMkhuhlu. Ku tirha ka yena hi nkhikhi swi endlile leswaku a tlakusiwa ku va xandla xa nhloko ya xikolo xa le henhla xa Phangasasa na ku va nhloko ya xikolo xa Xitsikixana exikarhi ka malembe ya 1988 na 1995. Hi 1996 u thoriwile ku va muleterinkulu, musunguri wa Ndzawulo ya Xitsonga na nhloko ya ndzawulo eYunivhesiti ya Venda.

Loko a ri laha yunivhesiti, hi kona a nga sungula ku va mutsari wa tibuku. Malungana u tsarile tibuku ta kaye ta vutlhokovetseri exikarhi ka malembe ya 1996 na 2000 hambileswi tin'wana ti nga ta nhlengelo. U tlhele a tsala tibuku ta swirungulwana swa ntlhanu hi 1997 ku fika 2002. Handle ka tibuku leti, u tsarile na timbirhi ta mitlangu hi 1998 na 1999. Tinovhele u tsarile timbirhi ntsena hi 1998. Malungana u tsarile na tibuku ta khumen'we ta mitsheketo hi malembe ya 1997 na 2004. Hi malembe ya 1998 ku fika 2006, u kotile ku tsala tibuku ta ririmi ta khumembirhi ta ku suka eka giredi 2 ku fika giredi 12 kasi swipfuneta dyondzo leswi a nga swi tsala swa giredi 10 ku fika giredi 12 hi lembe ra 2000 i tsevu. Malungana a a ri muhlahluvi wa matsalwambisi eka tikhampani to tala to kandziyisa tibuku ta Xitsonga.

Hi lembe ra 2006 Malungana u fundzhiwile hi va Xitsonga *National Language Unit* hikokwalaho ka xandla lexi a xi hoxeke eku tsariweni ka dikixinari ya Xitsonga. U tsarile maphepha ya ndzavisiso ya kombo lama a nga ma hlaya etinhlengeletanini ta swidyondzeki. U thoriwile ku va mukamberi wa le handle wa Xitsonga eka tiyunivhesiti ta N'walungu, Vista na Unisa exikarhi ka malembe ya 1996 ku fika 2004. U dyondzisile swichudeni swa 30 swa Onasi na xin'we xa Masitasi kasi loko a hundza emisaveni a a dyondzisa swichudeni swa nhungu swa Onasi na tsevu swa Masitasi.

© University of Venda

Malungana u tlhele a va na nkateko wa tirha eka ti[illegible] to hambanahambana to hluvukisa ndhavuko na ririmi ra Xitsonga. Tihuvo leti ti katsa African Languages of South Africa (ALASA), South Arican Folklore Societies (SAFOS), *Pan South African Language Board* (PanSALB), *Federation of Indegenous Languages of South Africa* (FILSA) na *Xitsonga National Lexicogaphy* laha a a tshama eka bodo. U tlhele a va xirho xa le henhla xa South African Presbyterian Church eka Xigalo.

Eka ku nghenelela ka yena eka mitirho ya mfumo, hi 1996 Malungana u hlawuriwile ku va eka phanele yo hlawula tibuku leti a ti fanele ku tirhisiwa eka Xitsonga ku suka eka ntangha A ku fika eka ntangha khume. Hi 1997 ku fika 2000 u thoriwile ku va xirho xa huvo ya *Language Specific Committee.* Malungana u tlhele a thoriwa hi *Curriculum Section* eka mfumo wa Limpopo leswaku a va un'wana wa varinganyeti va silabasi ya giredi 3 ku fika eka ya 12 eka ririmi ra Xitsonga. Hi lembe ra 1998 u thoriwile ku hlela tibuku leti a ti fanele ku tirhisiwa eka giredi 7 ku fika 9. Malungana u tlhele a thoriwa ku va xandla xa mukamberinkulu wa Xitsonga giredi 12 phepa ro sungula hi 1998 laha endzhakunyana a nga thoriwa ku va mukamberinkulu wa Xitsonga giredi 12 phepha ro sungula na ravumbirhi hi 1999 ku fika 2009, u tlhele a thoriwa ku va *National Moderator of Xitsonga Grade* 12 ku suka hi lembe ra 2006 ku fika 2011. Loko a ri karhi a tirha eYunivhesiti ya Venda, Malungana a a ri xirho xa *Senate*

1.7. **TINHLAMUSELO TA MATHEME**

Eka xiyenge lexi, hi ta nyika tinhlamuselo ta matheme lama nga ta tirhisiwa ngopfu eka ndzavisiso lowu. Mhaka yikulu i ku endlela leswaku vahlayi va kota ku twisisa leswi matheme lawa ya vulaka swona eka ndzavisiso hi woxe. Kasi xin'wana i ku va matheme lama ya nga riki marito ya Xitsonga, ku nga marito ya tindzimi timbe ya hlamuseriwa hi vuenti ku endlela leswaku vahlayi va ta ma twisisa na ku ma tirhisa hi ndlela leyi faneleke.

1.7.1. **Nkongomelo**

Rito ra nkongomelo hi Xinghezi ri vuriwa 'theme'. Nkongomelo i rito leri vulaka hungunkulu lowu tsalwa ro karhi ri vulavulaka ha rona. Hungu leri hi rona ri katsakanyaka mhaka ya nkoka eka tsalwa. Hi mhaka leyi, Thokoane (1992:15) u seketela a ku:

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

University of Venda
Creating Future Leaders

> Theme is the total of everything that takes place in a story
>
> plus the effect all these have on the mind of the reader.

Marito lawa ya kongomisa eka leswaku nkongomelo i hinkwaswo leswi humelelaka eka xitori na ku va na nkucetelo emiehleketweni ya muhlayi. Gordiner (1973:11) u seketela miehleketo leyi loko a ku:

> ...themes are statements or questions arising from the nature of the society
>
> which the writer finds himself immersed, and the quality of life around.

Gordiner u boxa leswaku nkongomelo i mbulavulo lowu humelelaka hi ntumbuluko lowu mutsari a tikumaka a ri na wona, na hi nkoka wa vutomi laha a nga kona. Vatsari lavambirhi va kongomisa mavonelo ya vona eka muhlayi na mutsari leswi swi tirhaka ntirho wo fana. Hi ku kongomisa eka nkongomelo wa vutlhokovetseri, Reaske (1996:42) u hlamusela hi ndlela leyi:

> The theme is, in another light, the poet's reason for writing the poem in
>
> the first place, it is usually an abstract concept which becomes concrete
>
> through the idiom and imagery.

Reaske u hlamusela leswaku nkongomelo i nsusumeto lowu mutlhokovetseri a nga na wona loko a nga se tsala xitlhokovetselo xa yena. Miehleketo leyi yi humela erivaleni hi ndlela ya xivulavulelo na vufanisi.

Hi ku katsakanya, nkongomelo i hungu leri mutsari a nga na rona emiehleketweni, leri lavaka ku ri hundziselaka eka vahlayi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7.2. **Xitayili**

Theme ra xitayili ri vula vuswikoti lebyi munhu a nga na byona loko a endla nchumu wo karhi. Vuswikoti lebyi byi n'wi hambanyisa kumbe ku n'wi hlawulekisa ni leswi munhu un'wana a endlisaka swona nchumu wolowo ku vulavuriwaka hi wona. Pretoruis na Swarts (1982:10) va hlamusela hi ndlela leyi:

> Style can be defined as the way in which a writer utilizes the linguistic means at his disposal to produce a definite effect on the reader.

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku xitayili i ndlela leyi mutsari a tirhisaka vuswikoti lebyi a nga na byona bya ririmi ku humesela swo karhi eka muhlayi. Pretorius na Swarts (1982:10) va tlhela va ndlandlamuxa nhlamuselo leyi hi ndlela leyi:

> One author for example, makes use of adjective in an unusual way, while another author may have preference for particular figure of speech, as may be distinguished by his choice of words or syntactical patterns.

Hi ntshaho lowu, ku kombisiwa leswaku mutsari un'we wa swi kota ku tirhisa rihlawuri hi ndlela yo ka yi nga tolovelekanga, ku ri ku un'wana a nga ha hlawula ku tirhisa xihluvi xa mbulavulo xo karhi, kumbe a tihumelerisa hi ku hlawula marito kumbe maendlelo yo longoloxa marito. Shaw (1972:360) u humesa tindlela tinharhu leti a ringetaka ku hlamusela xitayili ha tona loko a ku:

> The manner of putting thoughts, a characteristics mode of construction and expression in writing and speaking, and the characteristics of literary selection that concerns form of expression rather than the thought conveyed.

© University of Venda

Shaw u kombisa leswaku xitayili i ndlela kumbe vutlha hvo kota ku veka timhaka hi ku tsala kumbe hi ku vulavula hi ku titshemba. Mitshaho ya Pretorius na Swarts na Shaw ya yelana hikuva hinkwayo yi khumba maendlelo. Leswi swi tikombisa hi ku tirhisisiwa ka 'choice of words' na 'selection' leswi vulaka ku hlawula hi Xitsonga. Hambiswiritano, Shaw (1972:1146) u tlhela a boxa leswaku:

> Style refers to the collection of characteristics of the writing or direction or way of presenting or artistic expression or decorated methods.

Shaw (1972) u tiyisisa leswaku xitayili i maendlelo yo vula mhaka hi ndlela ya vutshila kumbe ku vula hi ku tirhisa maendlelo yo khavisa. Hi ku komisa, hi nga vula leswaku xitayili i ndlela leyi mutsari a tirhisaka vutshila ku yiva rinoko ra muhlayi. Hileswaku maendlelo ya yena ya hlawulekile ni ku hambana ni ya van'wana.

1.7.3. **Xigego**

Rito xigego hi Xinghezi ri vuriwa 'metaphor'. Rito leri i xigaririmi xo yelanisa michumu leyi nga faniki hi ndlela yo ka yi nga kongomi. Malungana na Babane (1996:61) va hlamusela leswaku xigego i xigaririmi xa matimba lexi tirhisiwaka hi vatlhokovetseri vo tala laha va fananisaka michumu yo hambana hi ndlela yo papalata va nga kongomi xilo lexi va fananisaka xona. Mhaka ya ku yelanisiwa na ku fananisiwa ka michumu yi seketela hi Muller (1984:197) loko a ku:

> A metaphor is also a comparison, but one that is more condensed, more implicit, and which therefore works with greater force.

Ntshaho lowu kombisa leswaku xigego i ku fananisa loku nga tumbela, kambe ku ri na matimba. Laha rito ra nkoka i 'ku fananisa' laha ku fananisiwaka swilo swimbirhi. Kasi Gray (1984:12) u boxa leswaku:

> A metaphor goes further than a comparison between two different

© University of Venda

things or ideas by fusing them together; one thing is described as being another

Gray u tshikelela leswaku xigego xi tlula ku yelanisa swilo kumbe michumu mimbirhi kumbe miehleketo leyi hlanganisiwaka ku va yin'we, laha xilo xin'we xi hlamuseriwaka ku va xin'wana. Miehleketo leyi yi yelananyana na ya Heywood (1983:262) laha a kombisaka leswaku eka ririmi ro gega ku tirhisiwa marito yo tumbela loko a vula a ku '… a way of writing…saying something in an imagery way'. Mavonelo lama i ku tiyisisa leswaku ririmi ro gega i ro vula mhaka yo karhi hi ku tirhisa swifaniso swa le miehleketweni.

Hi ku katsakanya, hi nga vula leswaku xigego i xigaririmi xa nkoka lexi kotaka ku tumbeta nhlamuselo ya xona ya ntumbuluko xi humesela erivaleni leyi nga ri ki ya ntiyiso.

1.7.4. **Xihlambanyiso**

Xihlambanyiso i rito ra Xitsonga leri hi Xinghezi ri vuriwaka 'simile'. Xihlambanyiso i xigaririmi xo yelanisa michumu yo ka yi nga fani hi ku tirhisiwa ka swiritwana swo fana na, onge, ongeti, swangeti, bya, ingi na tanihi. Xigaririmi lexi xi hambana na xigego hikuva nchumu wun'wana a wu tekisiwi xileswi lowun'wana wu nga xiswona. Miehleketo leyi yi seketela hi Ntuli (1984:151) loko a ku:

> The poet usually compares two things from otherwise dissimilar fields because those things share a common feature.

Miehleketo leyi hileswaku vatlhokovetseri va tala ku fananisa swilo swimbirhi leswi hambanaka kambe swilo leswi swi ri na swihlawulekiso swo yelana. Ntuli (1984:151) u tlhela a ya emahlweni a ku:

> In a simile this comparison is explicitly announced by the word 'as' or 'like'.

© University of Venda

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku ku fananisa loku ku nga kona eka xihlambanyiso ku tikombisa hi ku tirhisiwa ka rito 'tanihi' na 'fana na'. Mavonelo lama ma fana ngopfu na mavonelo ya Pretoruis (1989:37) loko a ku:

> Traditionally the simile is defined as an explicit comparison, as opposed to the metaphor where the comparison is implicit.

Mhaka yikulu hileswaku hi ntolovelo xihlambanyiso i ku fananisa ka le rivaleni laha ku fananisa loku ku hambanaka na loku ku nga kona eka xigego hikuva a ku vonaki. Pretoruis (1989:37) u ya emahlweni a vula leswi:

> In simile a comparison is made between two things which may differ in all respect except for a specific characteristic which they have in common.

Laha mutsari u hlamusela leswaku xihlambanyiso xi tihlawulekisa hi ku fananisa swilo swimbirhi leswi nga hambanaka hi tindlela hinkwato handle ka xihlawulekiso xo karhi lexi nga kona xi fanaka. Kasi Hendry (1997:187) u hlamusela xihlambanyiso ku ri:

> That figure of speech which, using the words like or as, compares two things, more effectively to describe one of them.

Mutsari u kombisa leswaku xihlambanyiso i xigaririmi lexi tirhisaka marito yo fana na kumbe tanihi, ku fananisa swilo swimbirhi, kambe ku ri ku hlamusela xin'we xa swona.

Hi ku katsakanya, hi kuma leswaku tinhlamuselo ta Ntuli, Pretoruis na Hendry ta yelana hikuva hinkwavo va kombisa mhaka yin'we ya ku fananisa hi ku tirhisiwa ka marito ya 'fana na' kumbe 'tanihi'.

© University of Venda

1.7.5. **Vumunhuhati**

Theme ra vumunhuhati hi Xinghezi ri vuriwa 'personification'. Vumunhuhati i xigaririmi lexi eka xona michumu leyi nga hanyiki yi nyikiwaka swihlawulekisi swa vanhu kumbe swiharhi. Marhanele na Maluleke (2005:14) va seketela nhlamuselo leyi loko va ku:

> Lexi i xiga-ririmi lexi tekaka nchumu lowu nga ri ki munhu kutani nchumu walowo wu haverisiwa leswi munhu a kotaka ku swi endla.

Pretoruis (1989:42) u hlamusela leswaku vumunhuhati i 'traditionally, personification is regarded as a type of image which gives human qualities to inanimate objects' leswi vulaka leswaku vumunhuhati hi ntolovelo i xifaniso xo karhi lexi nyikiwaka swihlawulekisi swa vumunhu eka swilo leswi nga hanyiki. Mavonelo lama ma fana ngopfu na ya Hendry (1997:183) loko a ku:

> The device of ascribing the characteristic of humans and animals to inanimate objects, usually by implication rather than by direct statement.

Hi ku katsakanya, hi kuma leswaku eka mitshaho ya Marhanele na Maluleke, Pretoruis na Hendry ku na rito leri fanaka ra 'inanimate' leri vulaka swilo leswi nga hanyiki hi Xitsonga. Rito leri hi rona ri tiyisisaka nhlamuselo ya ku kombisa leswi vumunhuhati ku nga swona.

1.7.6. **Xithathelo**

Theme ra xithathelo hi Xinghezi ri vuriwa 'hyperbole'. Rito leri i xigaririmi lexi kombisaka ku cheriwa ka munyu eka leswi mhaka yi nga xiswona. Mhaka leyi yi seketela hi Hendry (1997:177) loko a hlamusela leswaku xithathelo i 'a deliberate exaggeration or overstatement used either for emphasis or for ironic effects'. Hendry laha u kombisa leswaku xithathelo i ku engeteriwa kumbe ku

© University of Venda

cheriwa munyu hi vomu eka mhaka yo karhi ku ringeta ku tiyisisa kumbe ku ri endlelo ro khovolela.

Mavonelo ya Hendry ya yelana na ya Cohen (1973:186) loko a hlamusela leswaku xithathelo i 'exaggeration or overstatement of an idea, attitude, emotions or detail in literary work'. Mutsari laha u hlamusela leswaku xithathelo i ku engeteriwa kumbe ku cheriwa ka munyu eka mhaka yo karhi hi mavonelo, maendlelo, vuxokoxoko eka mitirho ya matsalwa.

Tinhlamuselo ta Hendry na Cohen ta fanana ya Baldwick (1992:103) loko a humesa mavonelo ya lswakuku xithathelo i ' ... regards hyperbole as an exaggeration for the sake of emphasis in a figure of speech not meant literally'. Mavonelo lama i ya leswaku xithathelo xi tekiwa ku ri ku engetela munyu ku ringeta ku tiyisisa hungu eka xigaririmi lexi nga kongomaneki na matsalwa.

Eka mavonelo lama boxiweke hi vatsari lavanharhu, hi kuma leswaku hinkwavo va tirhisile rito 'exaggeration' leri vulaka ku engetela kumbe ku chela munyu eka mhaka yo karhi. Mhaka leyi yi tala ku va loko yi vuriwa yi hundzeletiwa.

1.7.7. **Vutlhokovetseri byo sihalala**

Vutlhokovetseri byo sihalala i vutlhokovetseri lebyi vatsari va byi tsalaka va ri karhi va phofula mabibi ya mbilu hi ku kongomisa eka timhaka ta ntshamiseko, vurhangeri, mimfumo, swikhirho, switereko ni maendlelo wahi ni wahi laha vanhu va tikumaka va tshikeleriwa timfanelo ta vona. Milubi (1997:106) u seketela loko a ku: 'Protest poetry is an art that speaks to people in terms of their feelings and ideas about the world'.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vutlhokovetseri byo sihalala i vutlhokovetseri bya vutshila lebyi vulavulaka na vanhu hi ku phofula ku titwa na mavonelo hi swa vutomi. Mavonelo ya Milubi ya yelana na ya Foot (1992:18) loko a kombisa matimba ya vutlhokovetseri lebyi hi ku vula leswi: 'Protest poetry...are a powerful indictment of injustices, and class division, and an inspiration for change'. Marito ya Foot ya kombisa leswaku vutlhokovetseri lebyi byi na matimba yo kombisa ku lwa na ku pfumaleka ka vululami, ku avana hi mitlawa, byi tlhela byi hlohletela ku cinca leswaku

© University of Venda

vanhu va hanya ku fana. Mavonelo ya Milubi na Fowler hambana kantsongo na ya Mashige (1996:4) loyi a nge:

> Protest poetry can be defined as poetry which aims at the exposure and critique of the psychological and physical effects of a dominant socio-political and economic ideology

Mashige u kombisa leswaku vutlhokovetseri byo sihalala byi kongomisa eku paluxiweni na ku soriwa ka miehleketo ni swivangelo swa ntshikelelo wa matshamelo na mavonelo hi swa ikhonomi ni swa tipolitiki. Miehleketo leyi yi yelananyana ni leyi nga boxiwa laha henhla hikuva hinkwayo yi kombisa ku tshikeleriwa na ku languteriwa ehansi ka vanhu van'wana.

1.7.8. **Ntilatlulela**

Ntilatlulela i ntila wa xitlhokovetselo lowu fambaka ku ya eka mitila leyi landzelelanaka ku nga ri na ku tsemeka kumbe ku hundzuluxa nkhuluko wa mongo wa mitila yaleyo. Mayelano na mhaka leyi Heese na Lawton (1988:27) va vula leswaku ntilatlulela i 'a line which carries into the next line without an obvious pause'. Vatsari lava va boxa leswaku lowu i ntila lowu fambaka ku ya eka lowu landzelaka ku ri hava ku wisa. Miehleketo leyi yi seketela hi Cohen (1973:195) loko a ku 'The continuation of thought and structure of a poetic sentence from one line to the next without pause'. Cohen u hlamusela swo fana ni swa Heese na Lawton hi ku vula leswaku loku i ku yisa emahlweni miehleketo na xivumbeko xa ntila wa xitlhokovetselo ku suka eka ntila wo karhi ku ya eka lowu landzelaka ku ri hava ku wisa. Mhaka leyi yi yelanisaka ngopfu i rito 'pause' leri vulaka ku wisa. Pretorius (1989:17) u tlhela na yena a hlamusela hi ndlela leyi landzelaka leswaku 'Enjambment occurs when the same (content) of a line of poetry is not complete at the end of that line, but runs into the next line'. Pretorius u ya emahlweni a kombisa leswaku ntilatlulela wu kumeka laha mongo wa ntila wa xitlhokovetselo wu nga heleriki eka ntila wolowo kambe wu fambaka ku ya eka ntila lowu landzelaka. Heese na Lawton, Cohen na Pretorius va fana eka tinhlamuselo ta vona ngopfu hi ku tirhisa ka marito ya 'next line' leswi vulaka ntila lowu landzelaka.

© University of Venda

Theme ra xikhovolelo hi Xinghezi ri vuriwa 'irony'. Xikhovolelo i xigaririmi xo tirhisa marito yo koya kumbe ku sasa ku ri ku hi ntiyiso munhu a nga vuli swona embilwini ya yena. Vonelo leri ri seketela hi Malungana na Babane (1996:64) loko va vula leswaku xikhovolelo i xigaririmi lexi mutlhokovetseri a tirhisaka marito yo koya munhu kumbe xilo xo karhi hi ku tirhisa marito lamanene, ya nsaso kumbe ku dzunisa kasi hi ntiyiso wa landzula embilwini yakwe. Fowler (1987:128) u seketela leswi hlamuseriweke loko a ku:

> A mode of discourse for conveying meanings in different form, and
>
> usually opposite to the professed or ostensible ones.

Fowler u kombisa leswaku xikhovolelo i mbulavulo wa ku humesa tinhlamuselo to hambana, leti talaka ku fularhela leswi vuriwaka kumbe leswi ehleketeleriwaka ku va ntiyiso. Miehleketo leyi yi seketela no fana leswi boxiweke hi Cohen (1973:187) loko a ku: 'A type of expression which involves opposite or reversals'.

Mhaka leyi boxiweke hi leswaku lawa i mavulavulelo lama tirhisaka maritofularha kumbe marito yo kanetana. Tinhlamuselo ta Fowler na Cohen ti fana swinene hi ku tirhisiwa ka rito 'opposite' leri vulaka ku fularhela. Kasi Pretorius (1989:48) u kombisa ku hambananyana ka tinhlamuselo leti tshahiweke hi ndlela leyi: 'At it's simplest, verbal irony involves saying what one does, not what one means'.

Pretorius (1989) u kombisa leswaku xikhovolelo i mavulavulelo lama katsaka ku vula leswi munhu a swi endlaka ku nga ri leswi a swi vulaka. Kambe loko hi languta tinhlamuselo letinharhu, hinkwato ti kombisa mhaka ya ku vulavula hi ku fularhela.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7.10. Xivutiso xo pfumala nhlamulo

Hi Xinghezi xivutiso xo pfumala nhlamulo xi vuriwa 'rhetorical question'. Xivutiso xo pfumala nhlamulo i xivutiso lexi munhu a xi vutisaka a nga languteli kumbe ku ehleketa ku kuma nhlamulo. Xivutiso lexi xi tala ku vutisiwa loko mhaka yo karhi yi nga tshamisekanga. Hi mhaka leyi, Gray (1994:246) u vula leswi:

> A question asked not for the sake of enquiry, but for emphasis, the writer or speaker expect the reader or audience to be totally convinced about the appropriate reply.

Gray u kombisa leswaku loko mutsari a vutisa xivutiso u lava leswaku nhlamulo ya muhlayi yi va leyi enerisaka. Mavonelo ya xivutiso xo ka xi nga vutiseriwi nawu ya tlhela ya seketela hi Pretorius (1989:28) loko a ku:

> A rhetorical question is basically a question which does not expect an answer, or one to which an answer is more or less evident.

Pretoruis u kombisa leswaku xivutiso xa muxaka lowu a xi lavi nhlamulo hikuva xivumbeko xa xona xi na nhlamulo leyi tihlamuselaka. Kasi Abrams (1985:161) u angarhela nhlamuselo ya xivutiso xo pfumala nhlamulo hi ndlela leyi:

> A rhetorical question is a question asked not to evoke an actual reply, but to achieve an emphasis stronger than a direct statement, but inviting auditor to supply an answer which the speaker presumes to be obvious.

© University of Venda

Marito ya Abrams ya tiyisisa leswaku xivutiso xo pfumala nhlamulo a xi vutisiwi ku pfuxa tinhlamulo, kambe ku humelerisa na ku tiyisisa ku vula swo karhi, ku ri ku endla leswaku muyingiseri a nyika nhlamulo leyi muvulavuri a yi tekaka yi ri yona yi lavekaka. Mhakankulu eka tinhlamuselo ta Gray, Pretoruis na Abrams i marito ya 'answer' na 'reply' leswi vulaka nhlamulo.

Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku xivutiso xo pfumala nhlamulo i xivutiso lexi muvutisi a xi vutisaka handle ka ku langutela nhlamulo hikuva xivutiso lexi xi va xi ri nhlamulo hi xoxe.

1.8. NKANELO WA MITIRHO YA NDZAVISISO EKA DYONDZO LEYI

Valavisisi vo tala va tsarile tibuku no endla milavisiso hi vutlhokovetseri, kambe a va endlanga hi tona tibuku leti hi ti hlawuleke eka xiyimo xa Vudokodela. Kambe leswi a swi vuli leswaku tibuku leti a ti se lavisisiwa. Valavisisi eka tidyondzo ta Onasi na Masitasi va endlile milavisiso no tsala maphepha ya milavisiso leyi nga hlayiwa eka tinhlengeletano ta vatsari na swidyondzeki hi tin'wana ta tibuku leti. Nakambe eka milavisiso leyi nga endliwa, valavisisi va lavisisile hi tinhlokomhaka tin'wana to hambana na leyi hi yi hlawuleke. I swa nkoka ku boxa leswaku van'wana va lo lavisisa ku ri swichupuchupu ku fikelerisa swilaveko swa digiri yo karhi.

Hi ku vona leswaku valavisisi va tele eka tindzimi ta Afrika–Dzonga, hi ta kanela ntsena matsalwa ya milavisiso leyi endliweke eka xiyimo xa Masitasi na Vudokodela ntsena. Loko hi ri karhi hi kanela hi ta kongomisa ntsena eka milavisiso leyi nga na vuxaka na ndzavisiso lowu. Milavisiso ya vatsari na swidyondzeki leswi landzelaka yi xopaxopiwile.

1.8.1. Matsalwa lama nga na vuxaka na ndzavisiso lowu

1.8.1.1. Barnett UA (1967)

Barnett (1967) eka tsalwa ra yena ra **A Vision of Order** u tsarile hi **A Study of Black South African Literature in English 1914-1980** u lavisisile hi dyondzo ya matsalwa ya Vantima lama nga tsariwa hi ririmi ra Xinghezi exikarhi ka malembe ya 1914 na 1980. Hi mikarhi leyi, matsalwa yo tala a ma nga

© University of Venda

pasisiwi leswaku ma kandziyisiwa. Xivangelo xa [illegible]vi a ku ri timhaka ta ku va matsalwa yo tala ma tsan'wa no sandza mfumo. Barnett eka ndzavisiso lowu a kongomisa eka vutlhokovetseri, novhele, swirungulwana, ntsalwavutomi, ntlangu na matsalelo ya nxopaxopo. Hi ku kongomisa eka vutlhokovetseri, Barnett u lavisisile matsalwa yo hambana ya vutlhokovetseri laha a nga tlhela a boxa mikongomelo yo hambanahambana leyi katsaka vusihalari, vukhongeri, tipolitiki, ku xaniseka, rirhandzu ni yin'wana. Ku seketela mhaka leyi, Mtshali (1971) eka Barnett (1967:51) u tshaha xitlhokovetselo xa 'Boy on a swing' laha a nge:

Mother

Where did I come from?

When will I wear long trousers?

Why was my father jailed?

(*Manana*

Ndzi ta ndzi huma kwihi?

Ndzi ta ambala rini maburuku yo leha?

Hikokwalaho ka yini tatana a khotsiwile?)

Mtshali a a vutisa mana wa yena swivutiso swo pfumala tinhlamulo hi ku vona ku hlupheka na ku xaniseka ka yena ehansi ka mfumo wa xihlawuhlawu. Nkongomelo lowu wa ku xanisiwa ka timfanelo ta vanhu hi van'wana wu ta hi pfuna loko hi ri karhi hi xopaxopa matsalwa eka ndzavisiso lowu.

1.8.1.2. **Pretoruis WJ (1989)**

Pretorius (1989) eka buku ya yena ya **Aspects of Northern Sotho Poetry** u tsarile no xopaxopa hi switlhokovetselo swo hambana hi matsalwa ya vatsari vo hambana. Eka tsalwa leri Pretorius u kombisa swihlawulekisi swo hambana swa vutlhokovetseri. Eka tsalwa leri u tlhela a kombisa ku ndlandlamuka ka vutlhokovetseri bya Xisuthu xa N'walungu ku sukela loko byi sungula ku tsariwa.

© University of Venda

Ku kombisa ku kula na ku ndlandlamuka ka vutlhokovetseri lebyi, Pretorius u paluxa leswaku ku na vutlhokovetseri bya ndhavuko, hi ku famba ka nkarhi ku tumbuluke vutlhokovetseri bya le xikarhi, kutani ku ta tumbuluka vutlhokovetseri bya ximanguva lawa ku nga bya mphofulo.

Eka vulavisisi bya yena Pretorius u kumile leswaku eka vutlhokovetseri bya ndhavuko ku nga byo phata, vatsari a va languta mikongomelo yo hambana tanihi mikongomelo ya vuhosi na tinyimpi, tingoma, swiharhi, swinyenyana, mfumo ni ndhavuko. Kasi u tlhele a languta mikongomelo leyi fambelanaka na vutlhokovetseri bya le xikarhi laha mikongomelo yo fana na ya vukhongeri, vuhosi hambi ndhavuko a yi khumbeke. Lentsoane (1975) eka Pretorius (1989:105) u tshaha xitlhokovetselo xa 'Bahlatswa-diaparo'. (Vahlantswi va mpahla) hi ku kombisa leswi:

Maleng a Gauteng

Pelong ya Hillbrow

Pelong ya Berea

Moo go nya umago batho

Moo go beanago difatanaga

Moo go fofago dipaesekele

Moo ba bangwe ba kwakwaletsego ditulong

Ba lo kiswa meriri

Bangwe ba bolailwe ke dithai

Go tshitshila basadi

Ba tekateka mebileng

(Exivindzini xa Joni

Embilwini ya Hillbrow

Embilwini ya Berea

Laha ku nga ni mphesamphesa

Laha mimovha yi phikizanaka

© University of Venda

Laha swikanyakanya swi tsutsumaka

Laha van'wana va tshamaka va tigedla

Va ri karhi va sasekisa misisi

Van'wana va tsimbe tithayi

Vavasati va famba va tikiwile hi mindzwalo,

Va tsendzeleka na switarata)

Nkongomelo lowu wa ku tala ka vanhu emadorobeni wu fambelana swinene na ley.i nga ta xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu.

1.8.1.3. **Milubi NA (1997)**

Milubi (1997) eka buku ya yena ra **Aspects of Venda Poetry,** u lavisisile hi matsalwa ya vutlhokovetseri bya vatsari vo hambana va Vavhenda. Eka yona u kombisile ku ndlandlamuka ka vutlhokovetseri bya Xivhenda ku suka eka vutlhokovetseri bya ndzungulo ku ya eka bya ximanguvalawa. Milubi u tlhela a boxa hilaha vutlhokovtseri bya Xivhenda byi hambanaka hakona ku suka eka vutlhokovetseri bya ndhavuko ku ya eka bya mphofulo. Handle ka sweswo, u tlhela a kombisa hilaha vutlhokovetseri byo sihalala byi nga tirhisiwa hakona hi nkarhi wa mfumo wa xihlawuhlawu xa ku khonzisiwa ka matiko. Hi ku vula ka yena, vutlhokovetseri lebyi a bya ha ri byo lwa na ku tshikeleriwa ka Vantima hi Valungu, kambe i bya nkucetelo wo tshikelela hi Vantima. Mikongomelo leyi a yi boxeke yi katsa ya vukungundzwana, vugevenga, ku banana hi rhambu ra mfenhe na ku tluriwa ka milawu. Ratshitanga eka Milubi (1987:124) u tshaha xitlhokovetselo xa "Mavoda" loyi a kombisaka nkongomelo wa ntshikelelo hi Valungu hi ndlela leyi:

Mbilu yanga yo pfulwa nga misevhe

I tshi kha di vha thethe sa lurere

I sa athu u tea u hwala thevhe

Ya tavha mukosi wa u phalalwa

Ha kundwa muaravhi wa u thadula

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Vhusiku vhutungu ha vhuisa mvula

(Mbilu yanga yi tlhaviwile hi miseve,

Ya ha ri eka xiyimo xa vuhlangi

Loko yi nga si ringanela ku rhwala ndzhwalo

Yi rila ku lava ku pfuniwa

Ku pfumaleka ni wo yi pfuna

Loko vusiku byi fika, ku nisa mpfula ya swivavi.)

Hi mitila leyi, hi kuma leswaku Milubi u khumba ngopfu leswaku ntshikelelo a wu na ndzilekano. Leswi swi vula leswaku hambi va ri vona Valungu va nga ha tshikeleriwa. Nkongomelo lowu wu ta kaneriwa eka ndzavisiso lowu.

1.8.2. **Milavisiso ya Masitasi**

1.8.2.1. **Moleleki AM (1988)**

Eka ndzavisiso wa yena wa Masitasi wa **A Study of Some Aspects of KPO Maphalla's Poetry,** Moleleki (1988) u langutile swilo swinharhu leswi katsaka nhlohletelo wa mitirho ya vutlhokovetseri, ntumbuluko ni matirhelo ya vufanisi ku nga swifaniso swa le miehleketweni na nkongomelo wa vusihalari lebyi hi ku kongoma eka ku bohana ka vutomi, ku tluriwa ka milawu ni vulawuri, ku hambana hi nhlonge kumbe matshamelo ni ku tshikeleriwa ka tinxaka to karhi hi tin'wana.

Moleleki u tlhela a komba leswaku ku sihalala ka Maphalla ku vangiwa hi xiyimo lexi nga kona Afrika-Dzonga loko a languta leswi Vantima a va xanisisiwa xiswona hikokwalaho ka ku hambana hi tinxaka. Moleleki u tshaha Maphalla (1983:17) hi ku kombisa nkongomelo wa xihlawuhlawu ni ntshikelelo hi ndlela leyi landzelaka eka xitlhokovetselo xa "Katla ka i kgola".

Jwale mona ditjhabeng ke tumme

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ka tshotleho
Ke se ke fetohile sesomo le ho
dihole
Ke se ke bitswa hlaahlasolle e
se tlholeho
Ke se ke le tlakala la metse
Dithole
Ka tla ka ikgola ka rata babalane
Ka hohelwa ke mabone a tshwane
Mabalane

(Sweswi ndzi le xikarhi ka switaswifamba
kamberiwa ku xaniseka,
Se ndzi pfange no hundzuka
Xihlekiso, ni le ka swiphukuphuku,
Ndzi vuriwa mutsendzeleki,
Hambileswi ndzo ka ndzi nga tumbuluxiwangiki xiswona,
Ndza aleriwa ematikweni
Mambe, a ndzi nchumu
Ndza tisola mina hi ndzexe ku
Navetiwa hi ntirho wa vubalani
Ndzi kokiwile hi mavoni
Ya Pitori, ndhawu yo saseka.)

Nkongomelo lowu wu yelana swinene ni mikongomelo leyi nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu.

1.8.2.2. **Nkuzana KJ (1988)**

Eka ndzaviviso wa yena wa Masitasi wa **A Critical Evaluation of the Poetry of EP Ndhambi and WZ Nkondo,** Nkuzana a a xopaxopa vutlhokovetseri bya E. P. Ndhambi na W. Z. Nkondo. Loko Nkuzana a ri karhi a lavisisa u kombisa ku fananisa mitirho ya vatlhokovetseri lavambirhi. U tlhela a boxa leswaku eka vatlhokovetseri lava, Ndhambi hi yena a nga sungula a tsala, hambileswi eku sunguleni a tsala hi vutlhokovetseri bya ndhavuko, kambe u vuye a cinca hi ku famba ka nkarhi a tsala

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

switlhokovetselo swa mphofulo. Kasi Nkondo yena u lona sungula ku tsala switlhokovetselo a sungula hi ku tsala hi ku phofula mabibi ya mbilu.

Nkuzana u tlhela a kombisa leswaku vatlhokovetseri lava va tsarile hi ku tirhisa swihlawulekisi swo fana swa vutlhokovetseri tani hi ncino, mbuyelelo, ndzinganiso, thoni, xitanza na swin'wana.

Nkuzana u tlhela a ya emahlweni a kombisa leswaku hambileswi vatsari lava va nga tsala matsalwa ya vona hi mikarhi yo hambana, va tirhisa mikongomelo yo fana leyi katsaka rifu na ntumbuluko. Nkuzana u tlhela a boxa leswaku vatsari lava va ni vuswikoti byo tirhisa vufanisi lebyi katsaka vumunhuhato na xihlambanyiso leswi endlaka leswaku ririmi ri fuwa.

1.8.2.3. **Mahuntsi MT (2007)**

Mahuntsi (2007) eka ndzavisiso wa yena wa Masitasi wa **Nxopaxopo wa tinsimu ta MD Shirindza hi ku kongomisa eka nkongomelo, hungu, nkoka erixakeni ni matirhiselo ya yena ya ririmi**, u khumbile swo tala eka leswi a swi boxeke eka nhlokomhaka ya yena. Kambe lexi xi hi kokeke rinoko i mikongomelo leyi a yi boxeke hi vuyimbeleri bya M.D Shirindza. Mikongomelo leyi a yi humeseleke erivaleni yi khumba vutomi hi ku angarhela. Ku tiyisisa mhaka leyi, Mahuntsi (2007:38) u tshaha risimu ra "Swa vukati" hi ndlela leyi:

Salani mhe ndza famba n'wina
Salani mhe ndza famba n'wina

Leswa vukati swa ndzi tsandza n'wina mhani
Leswa vukati swa ndzi tsandza n'wina mhani

Lava vukati a va ndzi lavi n'wina mhani
Lava vukati a va ndzi lavi n'wina mhani

Ndzi laviwa hi ye nuna emutini
Ndzi laviwa hi ye nuna emutini

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Gavazani u nga rili n'wananga
Gavazani u nga rili n'wananga
Swa vukati swa ku hlula n'wananga
Swa vukati swa ku hlula n'wananga

Mhani wa jaha a nga biwi n'wananga
Mhani wa jaha a nga biwi n'wananga

Bava wa jaha a nga biwi n'wananga
Bava wa jaha a nga biwi n'wananga

Kokwana wa jaha a nga biwi n'wananga
Kokwana wa jaha a nga biwi n'wananga

Mita ribye loko u tshamile evukatini
Mita ribye loko u tshamile evukatini.

Hi ntshaho lowu wa risimu leri, hi kuma leswaku nkongomelo wa rona i wa vukati laha vanhu loko va tekanile ku va ka ni ntshikelelo hi swiyenge haswimbirhi swa vatswari. Leswi risimu leri ri hi dyondzisaka swona hileswaku vukati bya tika naswona byi kandziwa hi mbilu. Evukatini munhu u fanele ku tiyisela hikuva a nga hlangani na swo saseka ntsena. Nkongomelo lowu wa vukati wu yelana swinene ni leyi nga ta xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu.

1.8.2.4. **Ngobeni KJ (2008)**

Ngobeni (2007) eka ndzavisiso wa yena wa Masitasi wa **Nxopaxopo wa vutlhokovetseri byo sihalala/vilela hi ku kongomisa eka vutlhokovetseri bya JM Magaisa, BHM Mashele na SJ Malungana hi ku kongomisa eka matsalwa ya Mihloti, Xikolokolo nguvu ya Pitori, A hi hlomeni** na Ndzhumba wa Afrika 3, u kanerile hi matimu ya vutlhokovetseri byo sihalala/vilela a tlhela a kombisa na swihlawulekisi swa vutlhokovetseri lebyi hambi ku ri swivangelo swa ku tsariwa ka byona. Ngobeni u tlhele a kombisa ni mitirho ya vutlhokovetseri lebyi erixakeni.

© University of Venda

Ngobeni u tlhele a xopaxopa mikongomelo ya ku kombisa ku sihalala no vilela eka matsalwa lawa ya hlawuriweke leswaku ya ta xopaxopiwa. Ngobeni (2007:31) u tshaha xitlhokovetselo xa 'Rhumbu ra vukosi byi borile' eka tswalwa ra **Mihloti** hi ndlela leyi:

Ti kwihi tihosi va-Nghunghunyana?

Tshimbhu leri xaxamete Vutsonga?

U kwihi Chaka wa Senzangakhona?

U kwihi Dingana na Segujana makwavo?

Ti kwihi tihosi leti pyitliweke lunya ra vuhedeni?

Laha Magaisa eka Ngobeni u kombisa ku vilela ka yena hi ku vona leswi vuhosi lebyi bya ndhavuko byi nga tekeriweki enhlokweni kumbe byi ri vukosi byo hlonipheka. Vukosi lebyi nga kona masiku lawa byi hambanile ngopfu ni vuhosi bya khale bya tihosi leti a ti ri kona hikuva vukosi lebyi a byi hloniphiwa ngopfu hi swiyenge hinkwaswo swa tiko.

1.8.3. **Milavisiso ya vudokodela**

1.8.3.1. **Ntuli DBZ (1984)**

Eka ndzavisiso wa yena wa Vudokodela wa **The Poetry of BW Vilakazi,** Ntuli (1984) u xopaxopile vutlhokovetseri bya B.W. Vilakazi, lebyi kumekaka eka matsalwa yo hambana. Eka ndzavisiso lowu, u kombisa mikongomelo yo hambana leyi katsaka minongoti yo tshembisa 'factual' na yo ehleketelela kunene leyi vumbaka swifaniso swa le miehleketweni. Hi mikongomelo leyi u tlhela a kombisa mikongomelo ya matimu na ya ntumbuluko. Ku seketela mikongomelo leyi Ntuli a yi kumeke eka tsalwa ra **Amal'ezule** hi Vilakazi, hi nga languta eka xitlhokovetselo xa 'Inyanga' (N'weti). Eka xitlhokovetselo lexi, mutsari u humesa ku tsaka na ku navela ka yena hi ku vona vuxongi bya ntumbuluko. Loko a languta n'weti lowu nga xiphemu xa ntumbuluko, u phofula na ku kombisa rirhandzu hi ku saseka ka wona. Ntuli (1984:107) u tshaha Vilakazi loko a ku:

© University of Venda

Nyanga, muhlekazi womunyama
Wen'owoditshaniswa nenyanga!
Yathi' yo "ithwal'izikhwama,
Yetsheth' izimpondo nemigodla
Wena wawenyuk' uy'ezulwini

(N'weti, wena mbhuri ya vunyami
Wena u fanisiwaka na n'anga
Yi ku, Loko yi khome nkwama,
Hi timhondzo na nkwama ekatleni
U ri karhi u gonya exibakabakeni.)

Hi xitlhokovetselo lexi, Vilakazi u kombisa vuxongi na ntirho lowu ntumbuluko wa n'weti wu nga na wona eka vanhu. Nkongomelo lowu wa ntumbuluko wu tlhela wu kaneriwa eka ndzavisiso lowu.

1.8.3.2. **Lenaka JM (1984)**

Eka ndzavisiso wa yena ra Vudokodela wa **The Poetry of KE Ntsane,** Lenaka (1984) u xopaxopile vutlhokovetseri bya Ntsane eka matsalwa yo hambana, laha a nga tlhela a humesela erivaleni swihlawulekisi swo hambana swa vutlhokovetseri. Lenaka u kombisa leswaku vutlhokovetseri bya Ntsane byi kongomisa ngopfu eka mikongomelo ya ntumbuluko, vukhongeri na siku ra ku avanyisa na ku pfuka ka vafi. Lenaka u tlhela a paluxa mikongomelo leyi hi ku yisa emahlweni hi ku xopaxopa a kombisa leswaku handle ka leyi boxiweke laha henhla, ku na mikongomelo yin'wana yo fana na leyi kongomaneke na xihlawuhlawu, matimu, ntshuxeko, rirhandzu, vutomi bya madoroba na bya matikoxikaya. Lenaka (1984:101) u tshaha Ntsane (1954) eka xitlhokovetselo xa 'Keiting ya dihele' (Nyangwa ya tihele) hi ndlela leyi landzelaka:

Fumana keiting merabe ho fapane
Ka fumana terese e le mokoloko
Botsho bosweu ho kopokane
Barui le dintja ho se ho kgetha,

© University of Venda

Ka ba ku tjhetjha ho rera ke sa rera,
Ka rata ho tjhetjha mpa ke bi tsitswe

(Enyangweni ndzi kumile tinxaka to hambana
Ndzi kumile nongonoko wo leha
Vantima ni Valungu va ri swin'we
Swifumi na swisiwana a wu nga ta swi hambanisa
Ndzi tlhentlha ndzi nga titwi
Ndzi navela ku tlhentlha hambileswi a ndzi vitaniwa.)

Mitila leyi tshahiweke yi kombisa xiyimo lexi nga kona loko munhu a fanele ku fa leswaku a ta ya avanyisiwa. Nkongomelo lowu wu kongoma swinene na leyi nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu.

1.8.3.3. **Malungana SJ (1994)**

Eka ndzavisiso wa Malungana (1994) wa Vudokodela wa **Vuphati : Praise Poetry in Xitsonga** u endlile ndzavisiso hi vuphati exikarhi ka Vatsonga, laha a nga tlhela a nyika na swikombiso swa vaphati lava va nga phata tihosi na tinhenha ta matiko. Malungana u tlhela a boxa mikongomelo yo tala leyi loko vanhu va phata va yi humeselaka erivaleni. Mikongomelo leyi a yi paluxeke eka vuphati lebyi i ya ku nghenelelana eka swa xiyimo xa tipolitiki ta rixaka ro karhi, dyondzo, vukhongeri, vuhlanganisi, ndhavuko na ikhonomi. Hi nga seketela mhaka leyi hiloko Malungana (1994:190) a tirhisa xitlhokovetselo xa 'Ndoda ya Afrika' hi Nzama Jackson Chavalala loko a ku:

Ndoda ya Afrika

Va ri yini va wena namuntlha

Lava ku yimbiseke endzeni ka lwandle

U yimbisiwa hi makumu ya maxuvuru

Va ku thya ni vito ra xibochwa

Va rivala ku u president ya Afrika-Dzonga

© University of Venda

Lowu i nkongomelo wa tipolitiki laha mutlhokovetseri a a vulavula hi ku xanisiwa ka nkulunkumba Rolihlahla Nelson Mandela loko a ha khotsiwile exihlaleni xa Robben Island.

1.9. MAAVANYISELO YA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu avanyisiwile hi tindzima ta ntlhanu. Ndzima yo sungula yi hlamusela xikongomelo ni nsusumeto wa ndzavisiso. Ndzima leyi yi tlhele yi nyika tinhlamuselo ta matheme ya nkoka lama tirhisiweke loko hi ri karhi hi lavisisa. Nakambe ndzima leyi yi kombisile na ndlela leyi ndzavisiso lowu wu nga endlisiwa xiswona. Hambi ku ri milavisiso leyi endliweke hi swidyondzeki swin'wana yi kombisiwile eka ndzima leyi.

Ndzima ya vumbirhi yi ta kongomisa eka ku xopaxopa switlhokovetselo leswi nga na mikongomelo ya rifu, rifumo na rirhandzu.

Ndzima ya vunharhu yi ta andlala nxopaxopo wa switlhokovetselo leswi nga na mikongomelo ya vutomi, vukati na ku vilela no sihalala.

Ndzima ya vumune yi ta kombisa ku yisa emahlweni nxopaxopo wa switlhokovetselo leswi nga na mikongomelo ya swa tipolitiki, vupfumeri, matimu na ku phata na nkongomelo wa dyondzo.

Ndzima ya vutlhanu yi ta komba leswi ndzavisiso lowu wu swi fikeleleke na swibumabumelo.

1.10. NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI

Tanihilaha hi swi voneke eka xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa mikongomelo ya matsalwa ya ntlhanu ya vutlhokovetseri bya Xitsonga. Hi tlhele hi humesela erivaleni nsusumeto wa

© University of Venda

ndzavisiso lowu, ku nga vusweti lebyi nga kona eka mavilavisiso ya vutlhokovetseri eka xiyimo xa Vudokodela eka ririmi ra Xitsonga. Hi tlhele hi kanela matheme ya nkoka lama nga tirhisiwa ngopfu eka ndzavisiso lowu.

Eka ndzima leyi landzelaka hi ta kanela hi switlhokovetselo leswi hi nga ta swi ava ku ya hi mikongomelo leyi yelanaka kumbe leyi fanaka.

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

2.1. MANGHENELO

Eka ndzima leyi hi ta kombisa mapaluxelo na mavonelo ya mikongomelo yo fana kumbe ku yelana leyi humaka eka switlhokovetselo swa vatsari vo hambana. Eka ndzima leyi hi ta tlhela hi xopaxopa switlhokovetselo leswi nga ni mikongomelo ya rifu, rifumo na rirhandzu. Loko hi nga se sungula ku xopaxopa switlhokovetselo leswi hlawuriweke, hi ta sungula hi ku nyika nkomiso wa mikongomelo ya switlhokovetselo leswi.

2.2. NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA RIFU

Eka nkongomelo lowu hi kuma switlhokovetselo swinharhu leswi nkongomelo wa swona wu fanaka kumbe ku yelana. Hambiswiritano, vatlhokovetseri va swona va na mavonelo yo hambananyana loko va languta rifu. Mhaka leyi yi kombisa leswaku switlhokovetselo leswi swa fana, kambe maandlalelo ya vatlhokovetseri ya timhaka hi swona swi tisaka ku hambananyana. Marhanele (1978) eka xitlhokovetselo xa *Ha ri chava hinkwerhu* u kombisa leswaku vanhu va chava rifu hi ku tirhisa misavu. Mutlhokovetseri u kombisa ku yisa emahlweni leswaku hambi vapfumeri kumbe valawuri va nawu va chava rifu. Marivate na Nkondo (1982) eka xitlhokovetselo xa *Ni siku ri lehile* va kombisa leswaku vanhu loko va ri karhi va hanya, va vabya kutani va hundza emisaveni. Malungana na Babane (1996) eka xitlhokovetselo xa *Aids* va kombisa leswaku vuvabyi lebyi i vuvabyi lebyi dlayaka. Eka switlhokovetselo leswi boxiweke hi kuma leswaku vatlhokovetseri lava tshahiweke hinkwavo va vulavula hi rifu, kambe va ri vulavula no ri hlamusela hi tindlela to hambana ku ri ku ringeta ku paluxela hungu ra vona erivaleni.

2.2.1. Marivate na Nkondo (1982) 'Xitlhokovetselo xa Ni siku ri lehile'

1. Loko o hanya swi ta va mihlolo,
2. Swi n'wi tshikelerile,
3. U hefemulele endzeni,

© University of Venda

4. U hlantela kona.

5. Mune wa masiku a nga si bela enon'weni,

6. Mati kumbe vuswa,

7. U basulukile hi ndlala.

8. U visingarile hi swivavi,

9. Ku tshama swa ala,

10. Ku etlela swo nyanyisa,

11. Ku yima a swi kotiwi,

12. Se swona hi swihi?

13. Vulavula do!

14. Kambe matimba ku hava,

15. Ku lo sala xinkarhana a tsevukela,

16. Lowu wu ta va nkarhi wo biha eka maxaka,

17. Wu ta hlayisiwa etibukwini ta vona.

18. Matimba hi nkarhinyana vuyavuyani!

19. Wa hlala, wa hlevetela, phela muteki u fikile,

20. Wa n'wi vutla a n'wi tlhakisa,

21. Kumbe u ta tirha swo antswa evukatini,

22. Vanhu va sala va rila hi vukati bya yena,

22. Kambe yena u kandzile vukati bya makumu.

2.2.1.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Mongo wa xitlhokovetselo lexi hileswaku ku na munhu loyi a vabyaka a tlhela a tsandzeka na ku tipfuna.

© University of Venda

Eka ndzimana yo sungula mutsari u hlamusela hi munhu loyi a nga phulaniphulani hi vuvabyi. Munhu loyi moya na nyama swi lwaka nyimpi leyi loyi a nga ta hlula a nga tivekiki. Eka ntila wa 1, mutsari u ri: 'Loko o hanya swi ta va mihlolo'. Rito ra 'mihlolo' ri vula mhaka leyi humelelaka yo ka yi nga tolovelekanga. Mhaka leyi yi tala ku va ya xitshuketa kumbe ku tsema nhlana. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku xiyimo xa mavabyi xi bihile naswona muvabyi loyi a nge hanyi. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 2 a kombisa ku khumbeka ka yena hi ndlela leyi: 'Swi n'wi tshikelerile'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'tshikelerile' leri vulaka leswaku muvabyi u vabya swinene. Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku vuvabyi lebyi munhu loyi a nga na byona, byi nga n'wi peta nhloko hikuva byi n'wi tikerile. Eka ntila wa 3 mutsari u ri: 'U hefemulela endzeni'. Xivulavulelo lexi xa 'hefemulela endzeni' xi vula ku tsandzeka ku hefemula. Hi xivulavulelo lexi mutsari u kombisa mhaka ya ku twa ku vava ka munhu loyi. Eka ntila wa 4, mutsari u tlhela a ku: 'U hlantela endzeni'. Laha hi kuma leswaku xivulavulelo xa 'hlantela endzeni' xi kombisa leswaku a a nga dyi nchumu.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u tiyisisa vuvabyi na leswi muvabyi a a langutekisa xiswona. Hi ntila wa 5, mutsari u boxa leswaku: 'Mune wa masiku a nga si bela enon'weni'. Xivulavulelo xa 'bela enon'weni' xi vula ku dya kumbe ku nwa swo karhi. Eka ntila lowu mutsari u paluxa hungu ra leswaku muvabyi loyi se a a hetile mune wa masiku a nga se dya nchumu. Mhaka leyi yi tikomba hiloko mutsari a ku 'Mati kumbe vuswa'. Ntila lowu wu kombisa mhaka ya leswaku muvabyi loyi a a ri eka xiyimo xo ka a nga ha pfumeli ku dya swakudya no nwa mati. Eka ntila wa 7, mutsari u ri 'U basulukile hi ndlala'. Xivulavulelo xa 'basulukile hi ndlala' xi kombisa leswaku a a twa ndlala swinene. Ku basuluka hi ndlala swi tikomba ngopfu exikandzeni laha na milomu yi vunaka.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u tlhela a ya emahlweni a hlamusela xiyimo xa mavabyi ya munhu loyi. Eka ntila wa 8 mutsari u ri 'U visingarile hi swivavi. Rito ra 'visingarile' ri vula ku boha xikandza ku nga ha va hi ku twa ku vava kumbe hi ku hlundzuka, kasi 'swivavi' ri vula ku karhateka emirini. Mhaka leyi boxiwaka i ya leswaku muvabyi loyi a a twa ku vava hikuva loko vanhu va n'wi languta, a a konya. Ku komba ku twa ku vava, mutsari eka ntila wa 9 u ri 'Ku tshama swa ala'. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku muvabyi a a nga ha ri munhu wa nchumu hikuva no tshama a a nga ha swi koti. Rito ra 'ala' ri kombisa nandzulo wa ku tsandzeka ka yena ku endla mhaka yo karhi. Hi mhaka leyi, mutsari eka ntila wa 10 u boxa leswaku: 'Ku etlela swa nyanyisa'. Eka ntila lowu hi

© University of Venda

kuma leswaku no etlela a a nga ha etleli hikuva loko a[illegible]la, a swi n'wi engetela ku twa ku vava. Rito 'nyanyisa' ri vula ku engetela kumbe ku chela munyu eka mhaka yo karhi.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u paluxa hi ku tikeriwa loku muvabyi a a ri na kona. Eka ntila wa 13, mutsari u ri: 'Vulavula do!'. Mutsari u kombisa ku tika ka xiyimo. Mhaka leyi a yi ri eka xiyimo xo biha laha muvabyi a a nga ha koti ku vulavula. Leswi swi tikomba hi ku tirhisiwa ka riencisi ra 'do!' leri encenyetaka ku tsandzeka ku endla nchumu wo karhi. Eka ntila wa 15, mutsari u ri: 'Ku lo sala xinkarhana a tsevula'. Rito ra 'tsevula' ri vula ku ya endhawini nkarhi wo famba wu nga se fika. Eka ntila lowu rito leri ri vula ku fa nkarhi wa yena wu nga se fika. Mutsari u tirhisile rito ra 'xinkarhana' leri nga ntsongahato wa rito 'nkarhi' ku kombisa leswaku se a a fanele hi ku funya buwa. Kasi eka ntila wa 16, mutsari u ri: 'Lowu wu tava nkarhi wo biha eka maxaka'. Ntila lowu wu kombisa leswaku munhu un'wana na un'wana loko a lova, maxaka ya yena va twa ku vava hi ku lahlekeriwa hi murhandziwa wa vona. Eka ntila wa 17, mutsari u ri: 'Wu ta hlayisiwa etibukwini ta vona'. Rito ra 'etibukwini' eka ntila lowu ri vula emiehleketweni na le timbilwini ta maxaka ya yena. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku maxaka ya munhu loyi a va nga pfuki va n'wi rivarile evuton'wini bya vona.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u hlamusela hiloko muvabyi a hlala no gimeta rendzo ra vutomi bya yena laha misaveni. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 18 loko mutsari a ku: 'Matimba hi nkarhinyana vuyiyani!'. Rito ra 'vuyavuyani' ri vula ku ta ka nchumu wo karhi hi ku copeta ka tihlo. Eka ntila lowu ku kombisiwa leswaku ku ve ni nkarhi lowu matimba ma nga vuya loko muvabyi a fanele ku hundza emisaveni. Leswi swi tikombisa swinene eka ntila wa 19 loko mutsari a ku 'Wa hlala, wa hlevetela, phela muteki u fikile'. Rito ra 'hlala' ri vula leswi humelelaka loko munhu a ri karhi a bubela ku hundza emisaveni. Rito ra 'hlevetela' rona ri vula ku vulavulela ehansi ngopfungopfu loko u nga lavi leswaku vanhu van'wana va nga twa leswi u swi vulaka. Kasi rito 'muteki' i xi yimeri lexi yimelaka rifu. Rito leri ri vula rifu loko ri fikile ku ta teka moya wa munhu. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswi humelelaka loko munhu a lova. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 20 a ku 'Wa n'wi vutla a n'wi tlhakisa'. Rito ra 'vutla' ri vula ku tekela munhu xilo xa yena loko a xi khomile, kambe yena a nga swi lavi leswaku u xi teka. Rito ra 'tlhakisa' ri vula ku kokakoka hlomisa hi matimba handle ka mpfumelelo wa rona naloko a nga se hlomisiwa ximfumo. Eka ntila lowu mutsari u kongomisa eka munhu loyi rifu ri n'wi tekeke. Ntila wa 21, mutsari u ri: 'Kumbe u ta tirha swo antswa evukatini'. Rito ra 'evukatini' ri vula laha wansati a hlomaka kona, kasi eka ntila lowu mutsari u vula laha mufi a kongomaka kona loko a lovile. Mutsari eka ntila wa 22 u ri: 'Vanhu va sala va rila hi vukati bya yena'. Vukati lebyi mutsari a byi vulaka eka ntila lowu u vula vukati bya

© University of Venda

munhu na rifu. Mhaka leyi yi tikomba hiloko eka nd[illegible]va 23 a ku: 'Kambe yena u kandzile vukati bya makumu. Rito ra 'kandza' ri vula ku tekiwa kumbe ku hloma evukatini naswona u kmeka u tshame kahle. Xivulavulelo xa 'kandzile vukati bya makumu' xi vula ku fa ka munhu loyi a nga taka a nga voniwi hi mahlo ya nyama. Rifu ra yena ri n'wi hambanisile na swa misava.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile mhaka ya leswaku loko vanhu va hanya, ku na nkarhi lowu va faneleke ku twa ku vava emirini, kutani va hundza emisaveni hikuva vanhu hinkwavo va fanele ku hundza tanihi leswi munhu a nga hanyeki hilaha ku nga heriki eka misava leyi.

2.2.2. **Marhanele (1978) 'Xitlhokovetselo xa Ha ri chava hinkwerhu'**

1. Loko ri xile ho twa ku:'Mina …
2. Mina … mina a ndzi chavi'
3. A wu chavi? Famba, u nga hi nyangatsi!
4. Ku nga si hela xiphemu xo sungula xa horo,
5. Ho twa rito ro sungula:
6. 'Yoo… ndzi file mananooo!'
7. O, hi kona u tsundzuka mana wa wena,
8. Leswi a nga fa ke?
9. U lava a pfuxiwa hi mani?

11. Exigondzwanini nhwana ni jaha vo kokova kunene,
12. Jaha ri le xidziveni xa vunwa,
13. 'Mina ndzi tlhari ra wena,
14. Ndzi nhlori-nhenha ya vutomi bya wena'
15. Hi nkarhi wolowo xifamona ni sawula gaa!
16. Ho sala hi vona hi ritshuri,
17. Ri andlale magoza,
18. Phela a byi hanyeriwi,

© University of Venda

19. Nhwana a sala nato julujulu!

20. Ekusuhi ni masirha,

21. Wanuna un'wana u khomile nghole,

22. Mabibi ya mbilu ya n'wi kombe rona,

23. U lava ku hetisa matsalwa ya mbilu yakwe,

24. Hi nkarhinyana emurhini galagala!

25. Nghole yi bohiwa ni rhavi,

26. Nhamu na yona yi khavisiwe hi nghole leyi,

27. Wa ticukumeta yena, u lava ku dlaya vuyena,

28. Kasi phorisa ra tiko ra n'wi vona.

29. A nga si fika exikarhi ka rendzo,

30. Rendzo ro ya kwalomo,

31. Ndzi ta ku hi kwihi?

32. Leswi ku ngo tiviwa hi tixolwe ta rifu!

33. Phorisa ra vanhu galagala!

34. Nghole ya rifu tlibu!

35. Ehansi wanuna bu!

36. Mahlo ya lo hlazaa!

37. Rihlakahla enon'weni hontloo!

38. Vulavula phela doo!

39. Endzhaku ka xinkadyana ko twala ku:

40. 'E, kasi swi tani?'

41. Phorisa: 'A wu kolwanga, wa ha lava ku hlantswiwa'

42. Wanuna:'Swi ringene, ndzi khotsa ncila'.

43. Egondzweni ro ya eMoriya

44. Xipandzamananga xi lo hontlo, hi vapfumeri

45. Vo phe ro'Byako byi tele endlwini ya Tatana,

46. Enjhikweni xipandzamananga voya!

© University of Venda

47. Xi lava ku va peperha,

48. Hinkwavo xikan'we i vuyoyoyo!

49. O, kasi ma ri chava?

50. Leswi byako byi nga tala endlwini ya Tatana?

51. Se mi chava yini?

52. Magaza, hinkwerhu ha ri chava

53. Loyi a nga ri chaviki i mbyana ya rihuhu

54. Ndzi ba lexi dumaka,

55. Hinkwerhu a hi tovelani munyu na rona

2.2.2.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hileswaku vanhu hinkwavo va chava rifu.

2.2.2.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo yi vulavula hi vanhu lava tibumabumelaka hi swo tala leswi mutsari a nga tsandzeka ku swi humesa. Eka ntila wa 3, mutsari u ri: 'A wu chavi? Famba u nga hi nyangatsi'. Hi ntila lowu mutsari u vutisa munhu loyi a vutisaka xivutiso, kambe a nga se hlamuriwa, mutsari u tlhela a n'wi lerisa ku famba kumbe ku hambana na yena. Rito ra 'nyangatsa' ri kombisa leswaku mutsari u hlundzukile naswona a nga ha lavi ku twa nchumu leswi humaka eka munhu loyi. Eka ntila wa 4, hi kuma rito ra 'horo'. Rito leri ri vula awara. Ku kombisa leswaku munhu loyi a tibumabuma hi vuxisi, eka ntila wa 6, mutsari u ri: 'Yoo..., ndzi file mananooo!'. Riencisi ra 'yoo', ri encenyeta ku rila loko munhu a twa ku vava. Leswi swi kanetana na le ka mitila ya 1 na 2 laha munhu loyi a a tiendla nhenha. Xivulwa xa 'ndzi file mananooo!' i xirilo xo kombisa ku chava ku fa hikuva a huwelela mana wa yena.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombisa nkarhi na xiyimo lexi jaha a ri hembisa swona eka nhwana wa rona. Eka ntila wa 10, mutsari u ri: 'Exigondzwanini nhwana ni jaha vo kokova kunene'.

© University of Venda

Mutsari u sungula ntila lowu hi ku tirhisa vundhavi bya ntsongahato wa "exigondzwanini" ku kombisa leswaku gondzo ra kona a ri khumile. Mutsari u tlhela a humesela erivaleni mafambelo ya jaha na nhwana wa rona. Leswi swi tikomba hi ku tirhisiwa ka xivulavulelo xa 'xo kokova kunene' leswi kombisaka leswi jaha na nhwana wa rona a va fambisa swona, va famba khwatsi, va famba va nga jahangi, va famba va tigedhlile. Eka ntila wa 11 mutsari u ri: 'Jaha ri le xivindzini xa vunwa'. Xivulavulelo lexi xi hi kombisa leswaku jaha a ri ri karhi ri byeletela nhwana timhaka to ka ti nga ri ntiyiso. Eka ntila wa 12 mutsari u tlhela a vula leswaku jaha rilo kho, marito lama na wona ma kombisa leswaku jaha a ri toloverile ku xisa vanhwana.

Eka ntila wa 13, mutsari u humesela erivaleni hilaha jaha ri xisaka nhwana hakona. Mutsari u ri 'Mina ndzi tlhari ra wena'. Mutsari u tirhisile rito ra 'tlhari' ku kombisa leswaku ri ta n'wi sirhelela eka swilo hinkwaswo swo chavisa. Rito ra 'tlhari' ri vula nchumu wo lwa hi wona enyimpini. Nchumu lowu wu endliwile hi nsimbhi wu tlhela wu lotiwa wu tontswa. Eka ntila wa 14, mutsari u tlhela a kombisa matimba ya jaha hi ndlela leyi 'Ndzi nhlori – nhenha ya vutomi bya wena'. Rito ra 'nhlori' ri vula murhumiwa loyi mikarhi yin'wana a vuriwaka mpimpi. Rito ra 'nhenha' ri vula munhu wo tiya no va a hlula vanhu hinkwavo. Mutsari laha u kombisa leswaku jaha a ri xisa nhwana hi ku n'wi byela leswaku ri nga n'wi sirhelela eka hinkwaswo leswi nga xungetaka vutomi bya yena. Eka ntila wa 15, mutsari u ri: 'Hi nkarhi wolowo xifamona ni sawula gaa!'. Rito ra 'xifamona' ri vula munhu wo pfumala ntwelavusiwana, munhu wo pfumala rirhandzu. Rito ra 'sawula' rona ri vula banga lero kariha swinene. Riencisi ra 'gaa!' ri kombisa ku fika endhawini swi nga languteriwanga. Eka ntila wa 16, mutsari u ri: 'Hi lo sala hi vona hi ritshuri'. Xivulavulelo lexi xi kombisa loko xifamona xi fikile, jaha ri vuye ri hlanula swirhendze hi ku chava hambileswi a ri xise nhwana wa rona. Eka ntila wa 17, mutsari u tlhela a tirhisa xivulavulelo xa 'ri andlale magoza' ku tiyisisa leswaku jaha ri tsutsumile. Rito ra 'julujulu' eka ntila wa 19 ri vula ku languta u nga ha titivi leswaku u ta pfuneka kwihi. Ku tirhisiwa ka rito leri swi kombisa leswaku jaha ri tsutsumile ri siya nhwana wa rona.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u hlamusela hi wanuna loyi a a karhele hi swa vutomi, a lavaka ku tidlaya. Eka ntila wa 21, mutsari u boxa leswaku wanuna loyi a a khomile nghole. Rito ra 'nghole' ri vula ntambhu. Eka ntila wa 22, mutsari u ri 'Mabibi ya mbilu ya n'wi komba rona'. Xivulavulelo xa 'mabibi ya mbilu' xi vula swiphiqo, maxangu, ku hlupheka na ku karhateka loku wanuna loyi a a ri na kona. Mutsari u tlhela a tirhisa rito 'rona' ku kongomisa eka rifu hi roxe. Eka ntila wa 23, mutsari u tlhela a vula leswaku wanuna loyi u vula ku tirhisa matsalwa ya mbilu yakwe. Hi rito ra 'matsalwa', mutsari u kongomisa eka timhaka leti wanuna a ri na tona embilwini leti nga endla leswaku a kala a lava ku herisa vutomi bya yena. Eka ntila wa 24, mutsari u kombisa leswaku

© University of Venda

wansati u khandziyile murhi hi xihatla hi ku tirhisa riencisi ra 'galagala'. Eka ntila wa 26, mutsari u ri 'Wa ticukumeta yena, u lava ku dlaya vuyena'. Xivulavulelo xa 'ku dlaya vuyena' xi kombisa leswaku wanuna loyi a a lava ku herisa vutomi bya yena. Wanuna loyi a a nga ha lavi nchumu hi swa laha misaveni.

Eka ndzimana ya vumune mutsari u ya emahlweni a kombisa xiyimo xa wanuna loyi a a lava ku tidlaya. Eka ntila wa 29, u ri 'A nga si fika exikarhi ka rendzo'. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko wanuna loyi a nga se lova ku fikile phorisa ra tiko. Eka ntila wa 32, mutsari u ri: 'Leswi ku ngo tiviwa hi tixolwe ta rifu'. Rito ra 'tixolwe' eka ntila lowu ri vula vanhu lavakulu. Kasi eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kongomisa eka lava va tivaka rifu kumbe lava feke.

Ku sukela eka ntila wa 33 ku fika eka 38 mutsari u kombisa xifaniso xa leswi phorisa ri nga pfunisa swona wanuna hi ku tirhisa maencisi. Hi ku kongomisa eka mitila leyi, eka ntila wa 33 hi kuma riencisi ra 'galagala' leri kombaka leswi phorisa ri nga khandziyisa swona murhi ku tsema nghole leswaku wanuna a pfuneka. Eka ntila wa 34, hi kuma riencisi ra 'tlibu!' leri kombisaka ku tsemeka ka nghole leyi wanuna a a titsimbile hi yona. Eka ntila wa 35, hi kuma riencisi ra 'bu' leri kombisaka loko wanuna a wa endzhaku kaloko phorisa ri tsemile nghole. Eka ntila wa 36 riencisi ra 'lazaa' ri kombisa mahlo ni ku chuhwa ka wanuna loko se a wele ehansi. Ntila wa 37 wona wu na riencisi 'hontloo' leri kombisaka ku tala ka rihlakahlaka enon'weni kasi riencisi 'doo' eka ntila wa 38 rona ri kombisa ku tsandzeka ka wanuna ku vulavula.

Eka ntila wa 41, mutsari u ri 'Phorisa 'A wu kolwanga, wa ha lava ku hlantswiwa?'. Eka ntila lowu rito ra 'kolwanga' ri vula loko munhu a nga enetekanga, kasi xivulavulelo xa 'ku hlantswiwa' xi vula ku engetiwa nakambe. Hi ntila lowu phorisa a ri vutisa wanuna loko a ha lava ku tiboha u endliwa leswi a wu endliwile swona. Eka ntila wa 42, mutsari u kombisa wanuna loko a hlamula hi ndlela leyi 'Wanuna: 'Swi ringene, ndzi khotse ncila'. Marito ya "swi ringene" eka ntila lowu ya kombisa leswaku wanuna loyi a enetekile hi leswi a a swi twile. Xivulavulelo xa 'ndzi khotse ncila' xi kombisa ku chava kumbe ku hluleka ku xixima nchumu wo karhi.

Ndzimana ya vuntlhanu yi hlamusela hi vapfumeri lava a va ya eMoriya eku khongeleni, kambe exikarhi ka mpfhuka xifambo lexi a va famba hi xona xi lava ku va peperha. Eka ntila wa 43, mutsari u ri: 'Egondzweni ro ya eMoriya'. Ntila lowu wu hi kombisa leswaku a ku ri ni vapfumeri lava a va

© University of Venda

ya eku khongeleni. Mutsari u tirhisile xirhangi xa vundhawu eMoriya ku kombisa laha a va ya kona. Ndhawu ya Moriya i ntshindza wa vapfumeri va kereke ya Zion Christian Church leyi nga na mfungho wa nyeleti. Eka ntila wa 44, mutsari u ri: 'Xipandza-mananga xi lo hontlo, hi vapfumeri'. Rivitankatsano leri ra 'xipandzamananga' ri vula xifambo, kumbe movha. Hi tlhela hi kuma riencisi ra 'hontlo!' leri kombisaka ku tala ka vapfumeri lava a va ri kona. Kasi rito ra 'vapfumeri' ri vula vanhu lava pfumeleke no amukela timhaka ta Vukreste.

Eka ntila wa 45, lowu nge: 'Vo phe ro: Byako byi tele endlwini ya Tatana'. Hi ntila lowu, marito ya 'vo phe ro' ya vula ku tshamela ku vula mhaka yo karhi. Rito ra 'byako' ri vula leswaku vutomi bya yena. Kasi nakambe xivulwa 'byi tele endlwini ya Tatana' xi kombisa ku hlayiseka emavokweni ya Xikwembu. Eka ntila wa 46 mutsari u ri: 'Enjhikweni xipandza-mananga voya!'. Rito ra 'enjhikweni' ri vula laha ku jikiwaka, kasi riencisi ra 'voya!' ri kombisa ku va xipandza-mananga xi lava ku wa. Hi tlhela eka ntila wa 47 hi kuma xivulavulelo xa 'ku va peperha' leswi vulaka ku lava ku va wisa. Eka ntila wa 48, mutsari u paluxa leswaku: 'Hinkwavo xikan'we i vuyoyoyo!'. Ntila lowu wu kombisa leswaku vanhu lava a va chuhwile ngopfu. Rito ra 'vuyoyoyo!' ri kombisa ku chava na ku rila loku a ku ri kona exikarhi ka vapfumeri.

Eka ndzimana ya vutsevu, mutsari u kombisa Vatsonga leswaku vanhu hinkwerhu ha ri chava rifu nakona hi nga xisiwi hi vanhu lava nge a va ri chavi. Eka ntila wa 52, mutsari u kombisa mhaka ya ku chava rifu loko a ku: 'Magaza, hinkwerhu ha ri chava'. Rito ra 'Magaza' ri vula Vatsonga. Mutsari u tirhisile rona ku kombisa leswaku na yena i Mutsonga. Ntila wa 53 wu boxa leswaku loyi a nga chaviki rifu i mbyana ya rihuhu. Hi mhaka leyi mutsari u ri vanhu lava hi lava va nga ehleketiki kahle. Eka ntila wa 54, mutsari u swi veka hi ndlela leyi: 'Ndzi ba lexi dumaka'. Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku hambiloko munhu a nga endla yini, ku hava loyi a nga ri chaveki rifu naswona xi tlhela xi kombisa matimba ya ku chava rifu.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku loko vanhu va karhi va hanya laha misaveni, a nga kona loyi a nga ri chaviki rifu .

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1. Loko u ri makorhweni ya wena,
2. Vanhu va rivala hi vukona byaku,
3. Kambe siku u nge ponomono!
4. Mihloti i rhivarhiva ntsena.

5. Ntsako lowuya hinkwawo nkwee!
6. Tinhamu ta vanyingi korha-korha,
7. U nga hleketi leswaku ku vulavuriwa ni Mumbi,
8. Ku xiximiwa vukona bya wena.

9. Ku nghena ka wena a wu gongondzi,
10. Wo gwavu, u swatha loyi a nga mbilwini,
11. U tisa gome-nhlomulo eka maxaka ya muendzeriwa,
12. Swakudya swa nyefuriwa loko u nghenile.

13. A ri peli kun'wana u nga va endzelanga,
14. Ha ringeta ku ku papalata, kambe swa tsandza,
15. Xana wova na vuxaka na sathana ke?
16. Kumbe u rhumetela hi Xikwembu ke?

17. Loko ri kala ri ku n'wee, u to twa ku:
18. Hala, u khonyomurile ximbatana xa vanhu,
19. Le mugodini va werile hi khombo,
20. Kun'wana u pfatlanyile timbilu ta van'wana.

21. Xana matino ya wena ya tiyile ku fika kwihi?
22. Khwiri ra wena a ri na tshaku ha yini?
23. Xana vutiolori byona u endla na mani?

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

24. Hikuva matimba yaku i xihlamariso.

25. A wu khiyeriwi muhono,

26. A swi siveleki ku hlangana na wena,

27. Ku tsutsuma wena i ku titisa eswandleni swaku,

28. Loko a wu suma a wu ta kuma hi dukile naro.

2.2.3.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi rifu leri nga na mona exikarhi ka vanhu loko va hanya hikuva ri hahlula miti na miti ya vona loko ri nghenile.

2.2.3.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo lexi ku hlamuseriwa hi leswi humelelaka loko munhu a timekile. Mhaka leyi yi tikomba hiloko eka ntila wa 1 mutlhokovetseri a ku 'Loko u ri makorhweni ya wena'. Rito ra 'makorhweni' ri vula endzenindzeni ka mbilu ya munhu. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u vula leswaku loko munhu a ri karhi a hanya, vanhu a va na mhaka na yena, hambi nkoka wa yena a va wu voni. Eka ntila wa 3 mutsari u ri 'Kambe siku u nge ponomono!'. Riencisi ra 'ponomono!' ri vula ku nghena hi xihatla munhu un'wana a nga ehleketanga. Ntila lowu wu vula leswaku rifu ri nghena hi xihatla emunhwini ri nga n'wi vikelanga. Eka ntila wa 4 mutsari u angula a ku 'Mihloti i rhivarhiva ntsena'. Riencisi 'rhivarhiva' ri vula ku halaka ka mihloti loko vanhu va ri karhi va rila. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko rifu ri fikile, vanhu vo tala va rila hikokwalaho ka ku lahlekeriwa ka vona hi murhandziwa wa vona.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutlhokovetseri wa ha kombisa mhaka leyi humelelaka loko rifu ri fikile emutini loko eka ntila wa 5 a ku 'Ntsako lowuya hinkwawo nkwee!'. Riencisi ra 'nkwee!' ri vula ku ka ku nga ha ri na munhu no va ku hangalakiwile. Eka ntila lowu riencisi leri ri kombisa leswaku ntsako lowu a wu ri kona loko rifu ri nga se fika, wu herile hikokwalaho ka ku fika ka rifu. Eka ntila wa 6 mutlhokovetseri u tlhela a ku 'Tinhamu ta vanyingi korha-korha'. Riencisi ra 'korha-korha' ri vula ku languta ehansi hi gome u nga tivi lexi u nga xi vulaka. Rito leri eka ntila lowu ri kombisa

© University of Venda

leswaku vanhu a va helele hi ntsako hikokwalaho ka [illegible] Mhaka leyi yi tikombisa ku yisa emahlweni eka ntila wa 7 loko mutlhokovetseri a ku 'U nga ehleketi leswaku ku vulavuriwa na Xikwembu'. Mutlhokovetseri u tirhisile rito ra 'vulavuriwa' ku kongomisa eka xikhongelo hikuva va korhamisile tinhamu ta vona. Ku komba matimba ya rifu, eka ntila wa 8 mutlhokovetseri u ri: 'Ku xiximiwa vukona bya wena'. Rito ra 'xiximiwa' laha henhla ri vula ku hlonipha rifu. Rito ra 'wena' ri kongomisa eka rifu. Laha mutlhokovetseri u kombisa leswaku vanhu va ri chava rifu.

Eka ndzimana ya vunharhu mutlhokovetseri u hlamusela hi leswi rifu ri fikisaka swona eka munhu. Mhaka leyi hi yi vona eka ntila wa 9 loko mutlhokovetseri a ku 'Ku nghena ka wena a wu gongondzi'. Ntila lowu wu hi kombisa leswaku loko rifu ri fika a ri gongondzi leswaku ri ta pfuleriwa. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 10 laha mutlhokovetseri a nge 'Wo gwavu, u swatha loyi a nga mbilwini'. Rito ra 'gwavu' ri kombisa ku pfula hi xihatla na hi ndlela yo olova swinene. Rito ra 'swatha' rona ri vula ku hlawula hi ku khumba munhu loyi ri n'wi lavaka ngopfu loyi a nga kusuhi na rona. Hi ntolovelo rito leri ri tirhisiwa loko vanhu va ri karhi va khida ematini va tlanga xiswathe. Ku yisa emahlweni eka ntila lowu, mutsari u tirhisa marito ya loyi a nga mbilwini lama kombisaka matimba ya rifu ku hlawula munhu loyi ri n'wi lavaka ni nkarhi wolowo. Ntila lowu wu hlamusela leswaku rifu ri hlawula munhu loyi ri lavaka ku teka yena.

Eka ntila wa 11 mutlhokovetseri u ri 'U tisa gome-nhlomulo eka maxaka ya murhandziwa'. Eka ntila lowu hi kuma marito ya 'gome-nhlomulo' lama vulaka xilo xin'we ku nga ku xaniseka emoyeni na le mbilwini. Mutlhokovetseri u ma tirhisile ma ri mambirhi ku tiyisisa mhaka ya leswaku rifu loko ri fikile ri tisa ku xaniseka endyangwini. Eka ntila wa 12 mutlhokovetseri u kombisa ku vaviseka ka vandyangu loko a ku 'Swakudya swa nyefuriwa loko u nghenile'. Rito ra 'nyefuriwa' ri vula ku hlamba munhu loyi a endlaka swilo swo ka swi nga ri kahle. Eka ntila lowu ri tirhisiwile ku komba ku lan'wa ku dya swakudya hi ku twa mbilu ku vava.

Eka ndzimana ya vumune mutlhokovetseri u ya emahlweni a kombisa leswi rifu ri fikisaka swona endyangwini. Eka ntila wa 13 mutlhokovetseri u ri 'A ri peli kun'wana u nga va endzelanga'. Xivulavulelo lexi kombisa leswaku dyambu a ri peli munhu un'wana munhu a nga lovanga. Eka ntila wa 14 mutlhokovetseri u vula leswaku 'Ha ringeta ku ku papalata, kambe swa tsandza'. Rito ra 'papalata' ri vula ku ka u nga lavi ku hlangana na munhu hikuva mi nga tsakelani. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku vanhu va ringeta ku tsutsuma kumbe ku tumbelela rifu, kambe va

© University of Venda

tsandzeka. Mhaka leyi ya ku lova ka vanhu yi hlupha mutlhokovetseri ngopfu hikuva eka mitila ya 15 na 16 u boxa a ku:

Xana wova na vuxaka na sathana?

Kumbe u rhumetela hi Xikwembu ke? (P10).

Mitila leyi i ya nkoka ngopfu hikuva mutlhokovetseri u tirhisile swivutiso swo pfumala tinhlamulo ku ri ku ringeta ku kombisa leswi rifu a ri chavisaka swona. Mhaka yi vonaka hikuva a nga tivi loko rifu ri vangiwa hi sathana kumbe hi Xikwembu.

Hi ndzimana ya vuntlhanu mutlhokovetseri u paluxa hi lomu rifu ri onhaka kona. Eka mitila ya 17 ku fika eka 20 mutlhokovetseri u tlhela a ku:

Loko ri kala ri ku n 'wee, u to twa ku:

Hala, u konyomurile ximbatana xa vanhu,

Le mugodini va werile hi khombo,

Kun'wana u pfatlanyile timbilu ta van'wana (P10).

Riencisi ra 'n'wee' laha henhla ri vula loko dyambu ri sungula ku huma, eka ntila lowu ri kombisa loko dyambu ri xa. Eka ntila wa 18 hi kuma rito ra 'konyomurile' leri vulaka ku tshova. Rito 'ximbatana' i ntsongahato wa rito 'rivanti' laha ntsongahato lowu wu kombisaka vusiwana. Ntila lowu wu hi komba leswaku rifu ri tekile nhloko ya muti loyi a va tshembele ku pfuneka eka yena. Eka ntila wa 19 xivulavulelo xa ku 'weriwa hi khombo' xi vula leswaku emugodini a ku fiwile. Hi ntila wa 20 xivulavulelo xa 'pfatlanyile timbilu' xi kombisa ku tsundzuxa maxaka hi ta rifu ra varhandziwa va vona.

Eka ndzimana ya vutsevu mutsari u vutisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo hi ku lava ku tiva ngopfu hi rifu. Mhaka leyi yi tikomba eka mitila ya 21 ku fika eka 23 loko mutsari a ku:

© University of Venda

Xana matino ya wena ya tiyile ku fika kwihi?

Khwiri ra wena a ri na tshaku ha yini?

Xana vutiolori byona u endla na vamani? (P10)

Eka ntila wa 21 mutsari u vutisa ku tiyà ka meno ya rifu hikuva ri tshama ri ri karhi ri luma hi ku dlaya vanhu. Hi ndlela yin'wana, meno ya rona a ma fanele ma bvinyekile kumbe ma tshovekile hi ku languta nhlayo ya vanhu lava feke. Rito ra 'tshaku' eka ntila wa 22 ri vula ehansi ka nchumu wo karhi ngopfu michumu yo fana na timbita na makhuwana. Eka ntila lowu mutsari u hlamarisa hi ku va khwiri ra rifu ri nga pfeki ri tala hikuva vanhu va fa masiku hinkwawo. Eka ntila wa 23 mutsari u hlamarisa hi matimba ya rifu na hi ndlela leyi ri dlayetelaka vanhu ri nga karhaleki hakona.

Eka ndzimana ya vukombo mutlhokovetseri u komba leswaku rifu a ri tsutsumiwi. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 25 loko mutsari a ku: 'A wu khiyeriwi muhono'. Rito ra 'muhono' ri vula rivanti. Ntila lowu wu kombisa leswaku rifu a ri siveriwi hi nchumu ku nghena laha ri lavaka ku teka kona. Eka ntila wa 26 mutsari u hlamusela nakambe a ku: 'Ku tsutsuma wena i ku titisa eswandleni swaku'. Ntila lowu wu kombisa leswaku rifu a ri tsutsumiwi hikuva loko u ri tsutsuma, laha u tsutsumelaka kona, u ta ya hlangana na rona. Ku kombisa leswaku rifu ri na matimba, mutsari eka ntila wa 28 u ri: 'Loko a wu suma a wu ta kuma hi dukile naro'. Rito ra 'suma' eka ntila lowu ri vula ku tivisa mhaka yo karhi leyi nga ta humelela eka nkarhi lowu taka. Rito ra 'dukile' ri vula ku famba u nga ha vuyi naswona swi nga tiveki leswaku u yile kwihi. Nakambe ntila lowu wu kombisa leswaku loko rifu a ri tivisa vanhu siku ri nga ta va fikela hi rona, a va ta tsutsuma va famba leswaku ri nga va fikeleli.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile ndlela leyi rifu ri onhisaka swona laha ri nghenaka kona. Rifu loko ri fikile emutini a ri hlawuli naswona a ri tsutsumiwi hikuva ku hava laha ri nga ngheniki.

2.2.4. **Malungana na Babane (1996) 'Xitlhokovetselo xa Aids'**

1. Van'wana va pumba vaongori,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2. Vahlampfa na vona va vuriwa valoyi,

3. Kambe nandzu wu na varhandzi va swilovolovo,

4. U xitsongwatsongwana xa vukari whe 'Aids'

5. A wu xiximi hambi vahlonipheki,

6. Wo luma u siya vuxungu bya rifu,

7. U nghena u nga pfuleriwanga muhono,

8. Vaongori va lwile na wena kambe va phule byi hola.

2.2.4.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vuvabyi bya *aid*s na leswaku vuvabyi lebyi i vuvabyi lebyi dlayaka naswona a byi tshunguleki.

2.2.4.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka xitlhokovetselo lexi, ndzimana yo sungula yi hlamusela hi ku lumbeta ka swilo leswi ehleketeriwaka ku va leswi vangeke vuvabyi bya 'Aids'. Rito ra 'Aids' ri yimele 'Acquired Immune Deficiency Syndrome'. Eka ntila wa 1 mutsari u ri 'Van'wana va pumba vaongori'. Rito ra 'pumba' ri vula ku lumbeta munhu hi timhaka ta vuloyi. Ntila lowu wu kombisa leswaku ku na vanhu lava lumbetaka leswaku vuvabyi lebyi byi tiviwa hi vaongori. Eka ntila wa 2 mutsari u tlhela a boxa mhaka leyi hi ku vula leswaku: Vahlampfa na vona va vuriwa valoyi'. Rito ra 'vahlampfa' ri vula vanhu lava nga ta ku ta tshama etikweni ro ka ri nga ri ra ka vona. Ntila lowu wu kombisa leswaku ku na vanhu lava ehleketaka leswaku vuvabyi bya 'Aids' byi tile laha tikweni na vanhu lava. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku vuvabyi lebyi byi kumiwa hi vanhu vo rhandza ngopfu swilo hi ndlela leyi eka ntila wa 3 a nge 'Kambe nandzu wu na varhandzi va swilovolovo'. Rito ra 'swilovolovo' ri vula swakudya swo hambanahambana swo nandziha. Mutsari u kombisa leswaku vanhu lava vangeke vuvabyi lebyi i vanhu lava rhandzanaka na vavasati vo tala hi nkarhi wun'we. Rito ra 'swilovolovo' hi rona ri hi kombisaka mhaka leyi. Eka ntila wa 4, mutsari u ri: 'U xitsongwatsongwana xa vukari whe 'Aids''. Eka ntila lowu rito ra 'vukari' ri vula matimba lamakulu yo dlaya. Laha ri kombisa leswaku

© University of Venda

vuvabyi bya 'Aids' i vuvabyi bya matimba no chavisa naswona loko byi kala byi khoma munhu bya dlaya.

Ndzimana ya vumbirhi yi vulavula hi xinyaju lexi vuvabyi lebyi byi nga na xona. Mhaka leyi yi kombisa leswaku vuvabyi lebyi a byi hloniphi. Leswi hi swi vona eka ntila wa 5 loko mutsari a ku: 'A wu xiximi hambi vahlonipheki'. Eka ntila lowu hi kuma rito 'xiximi' leri vulaka ku ka u nga hloniphi. Rito ra 'vahlonipheki' ri vula vanhu va swiyimo swa le henhla. Ntila lowu wu kombisa leswaku vuvabyi bya 'Aids' a byi kheti xiyimo xa munhu loko byi fikile. Hi marito man'wana, vuvabyi lebyi byi khoma munhu un'wana na un'wana.

Eka ntila wa 6 mutsari u ri 'Wo luma u siya vuxungu bya rifu'. Rito ra 'vuxungu' ri vula chefu leyi humesiwaka hi nyoka loko yi luma munhu. Rito ra 'luma' laha ri vula loko vanhu va endla timhaka ta masangu. Loko ku endliwa timhaka ta masangu vanhu va nga tisirhelelanga, vuvabyi byi va nghenela hi ku olova. Hi mhaka leyi, mutsari eka ntila wa 8 u ri 'Vaongori va lwile na wena kambe va phule byi hola'. Xiphemu xo sungula xa ntila lowu xa 'vaongori va lwile na wena' xi vula leswaku vaongori va endlile milavisiso. Xiphemu xa vumbirhi xa 'phula byi hola' i xivulavulelo lexi vulaka leswaku vaongori va tsandzekile ku kuma murhi wo tshungula vuvabyi lebyi kutani va tshikile hi ku karhala.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo wu paluxile leswaku vuvabyi bya 'Aids' i vuvabyi lebyi dlayaka vanhu vo tala naswona byi vangiwa hi vanhu lava endlaka timhaka ta masangu va nga tisirhelelanga.

2.2.5. **Marivate na Nkondo (1982) 'Xitlhokovetselo xa Ntlhari ya Musa'**

1. Dyondzo ya vutlhari bya wena,
2. U yi chefurile kwihi?
3. Dyondzo ya musa wa wena,
4. U yi chimburile kwihi?

5. Evuhlangini bya wena u cinile ngoma,
6. Evuntsongwanini bya wena u cinile giya,
7. Exikolweni na kona u cinile hi nenge wun'we,

© University of Venda

8. Exikolweni kona kambe u cinile xinchanchancha.

9. Nkarhi lowu hinkwawo a wu tiviwa hi ra

10. Maria Sklodaviska,

11. Nkarhi lowu hinkwawo exikolweni,

12. A wu ri ni makolo yo dyondza.

13. Tintswalo ta wena u tikombisile hinkwako,

14. Loko xikolo xi wisa maxaka a va kuma tinyiko.

15. Vukati hi byona byi nga ku yiva

16. Ku ku yiva u tiviwa hi ra ka Marie Curie,

17. Vukati byona byi tsandzekile ku yiva,

18. Mahanyelo, vutlhari ni musa wa wena,

19. Nkateko wa wena wu vile lowukulu swinene,

20. Nkateko wa wena wo kuma nuna lonene,

21. Nuna wo tlhariha no va ni musa,

22. Nuna wo twela vusiwana no twisisa.

23. Hinkwaswo leswi mi nga endlela misava,

24. Swendlekile hikwalaho ka leswi,

25. Wena na yena a mi ri munyu ni nyama,

26. Wena na yena a mi ri nhlava na fole,

27. Wena na yena a mi ri marhi na nomu,

28. Hinkwaswo leswi swendleko leswo mi nga bongelani,

29. Hakunene a wu byi boxile vukati.

30. A mi boxile mbonga ha vumbirhi bya n'wina,

31. A mi tamerile rifuwo hi mavoko,

32. Kambe hikokwalaho ka musa, a wu pfumelanga,

33. A wu pfumelanga ku xavisa.

34. Mi twananile ku nyika misava handle ko

35. Yi xavisela, xitumbuluxiwa xa bya n'wina.

© University of Venda

2.2.5.1. Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi mitirho ya Marie Sklodovska loyi a a tekanile na Piere Curie va ri madokodela hinkwavo ka vona.

2.2.5.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo lexi ku vulavuriwa hi ku lava ku tiva lomu vutlhari bya munhu loyi a byi kumeke kona. Eka ntila wa 2 mutsari u vutisa xivutiso hi ku tirhisa rito ra 'chefurile' leri vulaka ku nusa swilo swo tala, ku ri ku ringeta ku komba leswaku a a ri na vutlhari bya xiyimo xa le henhla. Kasi rito 'musa' eka ntila wa 3 ri vula tintswalo leti munhu loyi a ri na tona. Eka ntila wa 4 mutsari u tlhela a tirhisa rito 'chimburile' tanihi xivutiso laha na rona ri vulaka ku nusa swilo swo tala ku ri ku kombisa matimba ya vutlhari bya yena.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombisa swiyimo swo hambana leswi munhu loyi a hundzeke eka swona evuton'wini. Eka mitila ya 5 na 6 mutsari u ri:

> Evuhlangini bya wena u cinile ngoma
>
> Evuntsongwanini bya wena u cinile giya (P12).

Marito yo sungula eka mitila leyimbirhi ya 'evuhlangeni' na 'evuntsongwanini' ma vula xilo xin'we ku nga ku tiyisisa vuhlangi bya yena. Mutsari u ma tirhisa hi ndlela yo tshikelela no tiyisisa mhaka leyi nga humelela loko munhu loyi a ha ri lontsongo. Kasi xivulavulelo xa ntila wa 5 xa 'cinile ngoma' xi kombisa leswaku loko a ha ri xihlangi u hluphekile. Swa fana na le ka xivulavulelo lexi nga eka ntila wa 6 xa 'cinile giya!, na xona xi kombisa leswaku u hluphekile evuntsongwanini bya yena. Eka mitila ya 7 na 8, mutsari u ya emahlweni a kombisa ndlela leyi munhu loyi a nga tikerisiwa ha yona hi ndlela leyi:

> Exikolweni na kona u cine hi nenge wun'we,

© University of Venda

Exikolweni kona kambe u cinile xinchanchancha (P12).

Eka mitila leyi mutsari u tiyisisa leswaku munhu loyi a swi nga n'wi oloveli lomu a nga hundza hi kona loko hi languta ndlela leyi mutsari a boxeke hakona. Ku tirhisiwa ka xivulavulelo xa 'cinile hi nenge wun'we', swi vula leswaku exikolweni a a hlupheka no karhatiwa hi vadyondzi na vadyondzisi. Kasi ntila wa 8 wona ku tirhisiwile xivulavulelo xa 'cinile xinchanchancha' ku vula ku xanisiwa ngopfu exikolweni. Loko hi xopaxopa ku suka eka ntila wa 5 ku ya eka wa 8, mutsari u tirhisile rito 'cinile' ku endlela leswaku mongo wa hungu ra yena wu khuluka kahle ku nga vi na ku kavanyeteka ka miehleketo.

Ndzimana ya vunharhu yi vulavula hiloko munhu loyi a nga se tekiwa na loko a ha ri exikolweni. Eka ntila wa 10 hi byeriwa vito ra munhu loyi leswaku a a ri Marie Sklodovska. Leri a ri ri vito ra yena ra le kaya loko a nga si hloma evukatini. Eka mitila ya 11 na 12 mutsari u vula leswaku:

Nkarhi lowu hinkwawo exikolweni

A wu ri ni makolo yo dyondza (P12).

Eka ntila wa 12 hi kuma rito ra 'makolo' leri vulaka ku dya hi ku hatlisa u phanghela van'wana. Eka ntila lowu rito leri ri tirhisiwile ku kombisa leswaku a a rhandza ngopfu dyondzo leswi a swi tikomba hi mikutlunyo leyi a a yi kuma eka swikambelo swa yena. Eka mitila ya 13 na 14 mutsari u ri:

Tintswalo ta wena u ti kombisile hinkwako

Loko xikolo xi wisa maxaka a va kuma tinyiko (P12).

Rito ra 'tintswalo' eka ntila wa 13 ri vula ku rhandza vanhu na ku nyika hi ku olova. Ntila lowu wu kombisa leswaku a a pfuna munhu un'wana na un'wana handle ko hlawula ndluwa eka hove. Xivulavulelo xa 'xikolo xi wisa' xi kombisa loko xikolo xi pfarile. Hi mikarhi ya ku pfala ka swikolo, a a nyika maxaka ya yena tinyiko to hambanahambana.

© University of Venda

Ndzimana ya vumune yi kombisa hiloko se a tava a hi ku le evukatini. Rito ra 'vukati' eka ntila wa 15 ri vula ku tekana ka jaha na ntombhi leswaku va aka muti. Eka wona ntila lowu, hi kuma xivulavulelo xa 'vukati hi byona byi nga ku yiva'. Leswi swi vula leswaku Marie a tekiwile, u cincile xiyimo xa yena xa vunhwana bya ku tiviwa hi xivongo xa ka vona, a tiviwa hi xivongo xa le vukatini xa ka Curie. Eka mitila ya 17 na 18 mutsari u ri:

Vukati byona byi tsandzekile ku yiva

Mahanyelo, vutlhari ni musa wa wena (P12).

Eka mitila leyi hi kuma leswaku mutsari u tirhisile ntilatlulela ku kombisa leswaku hungu leri nga eka ntila wa 17 ri helela eka wa 18. Exikarhi ka mitila leyi hi kuma leswaku ku na xivulavulelo xa ku 'yiva mahanyelo, vutlhari ni musa' leswi vulaka ku cinca mahanyelo, vuthlari na musa. Hi marito man'wana, hambiloko a tekiwile, vukati byi kote ku n'wi cinca xiyimo xa xivongo ntsena, kambe mahanyelo, vutlhari na musa wa ha ri na swona no va swi ri swa yena.

Marito ya le ka ndzimana ya vuntlhanu ya hi kombisa leswaku wansati loyi u vile na nkateko wo tekiwa hi wanuna wo tlhariha, lonene, wa musa, ntwelavusiwana no twisisa. Xivulavulelo xa 'twela vusiwana' eka ntila wa 22 xi kombisa leswaku nuna wa yena a nga ri na mbilu yo biha hikuva a kota ku pfuna na yena.

Eka ndzimana ya vutsevu, mutsari u kombisa leswaku loko Marie a tekanile na nuna wa yena, va kotile ku endla swo tala hikokwalaho ka ntwanana. Eka mitila ya 25 ku fika eka 27 mutsari u ri:

Wena na yena a mi ri munyu ni nyama

Wena na yena a mi ri nhlava ni fole

Wena na yena a mi ri marhi ni ririmi. (P12).

Loko hi xopaxopa eka mitila leyi tshahiweke hi kuma leswaku marito lama boxiweke ma na vuxaka lebyikulu. Rin'wana na rin'wana ri tirha kahle na lerin'wana ku kombisa ku tiya ka vuxaka bya wona. Eka ntila wa 25, hi kuma marito ya 'munyu ni nyama', munyu wu tirha ku nandzihisa nyama ku nga

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA LIBRARY

xixevo. Hi ndlela yin'wana, nyama a yi nandzihi loko yi nga lungiwanga hi munyu. Eka ntila wa 26 hi kuma marito ya 'nhlava ni fole'. Nhlava wu hisiwa na fole leswaku ri ta nandziha, hi ndlela yin'wana fole loko ri nga katsiwanga na nhlava a ri nga nandzihi kumbe ku tlhavula no entshemurisa.

Kasi eka ntila wa 27 hi kuma marito ya 'marhi na ririmi', marhi ma tirha ku olovisa ririmi, leswi vulaka leswaku loko ririmi ri pfumala marhi, swakudya a swi nga fambi. Mutsari u tirhisile marito lama ku kombisa leswaku vanhu lavambirhi a va rhandzana ngopfu no endla swilo hi ndlela yin'we yo fana. Leswi swi tlhela swi tikomba eka ntila wa 28 loko mutsari a ku 'Hinkwaswo leswi swendlile leswaku mi nga bongelani'. Mhaka leyi yi kombisa leswaku loko va vulavula a va twanana ku kombisa vutlhari bya vona. Leswi swi tikomba hi ku tirhisiwa ka rito 'bongelani' leri vulaka leswaku a va nga kanetani kumbe ku holovisana. Ntila wa 29 mutsari u ri 'Hakunene a wu byi boxile'. Eka ntila lowu mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'a wu byi boxile' ku kombisa leswaku a tekiwile kahle naswona a nga holovisani na munhu. Xivulavulelo lexi xi tlhela xikombisa leswaku a a nga hlupheki hi nchumu evukatini.

Eka ndzimana ya vukombo mutsari u kombisa ku tiphina ka vona havambirhi emisaveni loko va ri karhi va tirha mitirho ya vona. Ku seketela mhaka leyi, mutsari eka ntila wa 30 u ri: 'A mi boxile mbonga havumbirhi bya n'wina. Rito ra 'mbonga' ri vula michumu leyi ceriwaka ehansi leyi talaka ku kumeka etimpaleni. Michumu leyi a yi hambananga na swimongolwana. Yi ceriwa hi varisi va dya kwale nhoveni. Kambe eka ntila lowu xivulavulelo xa 'boxile mbonga' xi vula leswaku a va tiphina havambirhi hi vutomi bya kahle lebyi a va byi hanya.

Eka ntila wa 31 mutsari u ya emahlweni a ku 'A mi tamerile rifuwo hinkwaro hi mavoko'. Rito ra 'tamerile' ri vula ku khoma swilo swi va swa wena, leswi vulaka leswaku havambirhi a va nga pfumali nchumu no va va kota ku tiendlela hinkwaswo leswi a va swi lava. Eka mitila wa 34 na 35, mutsari u kombisa leswaku vanhu lavambirhi a va nga ri na vuciva na ku tsonana, hikuva va swi kotile ku siyela misava ndzhaka ya leswi va nga swi tumbuluxa hikokwalaho ka vutlhari bya vona. Mutsari u ri:

> Mi twananile ku nyika misava handle ko
>
> Yi xavisela, xitumbuluxwa xa vutlhari bya n'wina (P13).

© University of Venda

Mitila leyimbirhi yi hi kombisa leswaku vanhu lava a[illegible]i van'watisayese kumbe madokodela. Leswi swi tikomba hi ku tirhisiwa ka rito ra 'xitumbuluxwa'. Rito leri ri kombisa leswaku vanhu lava ku na nchumu lowu va nga wu tumbuluxa va ri vambirhi. Nchumu lowu a va wu xaviselanga munhu loko va hundza emisaveni. Va lo wu nyiketa eka vanhu mahala ku kombisa musa na ku hanana ka vona.

Hi ku katsakanya nxopaxopo lowu wu paluxile ku humelela ka vanhu vambirhi va madokodela lava humeleleke evuton'wini bya vona va tlhela va ri vanhu va tintswalo ni ku tirhela vanhu hi mikarhi hinkwayo.

Laha ka nkongomelo lowu hi kuma leswaku vatsari va kombisa ku yelana ka mavonelo ya vona mayelano na rifu, va tlhela va kombisa leswaku loko vanhu va hanya emisaveni, va fanele ku tshama va ri karhi va swi tiva leswaku siku rin'wana va ta hundza laha misaveni.

2.3. NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA RIFUMO

Eka nkongomelo lowu wa rifumo, hi ta xopaxopa switlhokovetselo swa mune leswi khomeke mongo lowu. Marhanele (1978) eka xitlhokovetselo xa *Rifumu i tihanyi* u kombisa leswaku loko *vanhu* va fumile va na manyunyu yo ka va nga ha rhandzi ku tshama na vanhu van'wana naswona rifumo ri endla leswaku vanhu lava nga na mali va langutela lava pfumalaka ehansi onge vona a va nchumu. Malungana na Babane (1996) eka xitlhokovetselo xa *N'wankum*i na vona va kombisa leswaku loko munhu a fumile, a nga languteli vanhu van'wana ehansi hikuva rifumo ra hela. Mhaka leyi yi kombisa leswaku loko munhu a fumile u fanele ku hlayisa mali hi vukheta naswona a nga tlangi hi vanhu van'wana.

Maphalakasi (1973) eka xitlhokovetselo xa *Nkata Xithicarana* u kombisa leswaku vathori lava ku nga vanhu lava nyikaka mitirho, va nga tlangi hi vatirhi va vona loko va va thorile no va va hanya swin'we. Hi tlhela nakambe hi kuma Maphalakasi (1973) eka nkongomelo walowu wa rifumo eka xitlhokovetselo xa *Mal*i laha a kombisaka leswaku loko munhu a ri na mali, u kota ku endla hinkwaswo leswi a swi lavaka. Mhaka leyi yi kombisa leswaku loko munhu a ri na mali u na swilo hinkwaswo. Eka switlhokovetselo leswi, hi kuma leswaku switlhokovetselo swinharhu swa *Rifumu i tihanyi, N'wankumi* na *Nkata Xithicarana* swi yelana ngopfu loko hi swi xopaxopa hi vukheta mikongomelo ya swona leswaku manyunyu ya hela, kasi xitlhokovetselo xa vumune xa *Mali* xi kombisa ntsena nkoka wa loko munhu a ri na mali na leswi munhu a nga swi tirhaka loko a ri na yona.

© University of Venda

2.3.1. **Marhanele (1978) 'Xitlhokovetselo xa Rifumu Shanyi'**

1. A a ri kona wanuna eVuxeni,
2. A ri xihontlovila xo hetelela xa rifumu,
3. A a nga rili nchumu,
4. Hikuva xin'wana ni xin'wana a xi kuma a lo etlela.

5. Vayeni ni maxaka a nga va lavi emutini wa yena,
6. A va fanisa ni timbyana,
7. Timbyana leti teleke nkutso wa marhambu,
8. Yena a nge swi tiyiseri swo hanya ni timbyana.

9. Ta Lazaro ni mufumi a a ti twile,
10. Kambe a ti ba hi makatla,
11. Loko maxaka ya lahlekeriwile a phalala hi papila,
12. Papila leri humeseriwaka ni mali,
13. Hikuva nkarhi wa vafi anga na wona,
14. U na nkarhi wa bindzu ntsena.
15. Minkarhi hinkwayo loko ku ri ni khombo,
16. Yena o kho, ku rhumela papila leri tameleke mali,
17. Leswi tsariwaka swi komba ku tsandzeka,
18. Ku tsandzeka ku ya hi nyama,
19. Leswi loko a famba bindzu ri nga tawa!
20. Kumbe a ku, 'Vanhu va ta dya yini loko ndzi pfala?'.
21. Lexi hlamarisaka hi lexi,
22. Leswi hi Sonto bindzu ri pfalaka, vanhu va dya yini?

23. Vanhu ni maxaka va n'wi vonerile,
24. Ntlangu wa yena a va wu kumile,
25. Xitumbelelani xa yena a xi lo tlangandla, erivaleni,

© University of Venda

26. Vanhu ni maxaka va n'wi rhiyile hi xirimbana,

27. Xirimbana xo fana ni lexi yena a a va rhiye hi xona,

28. Kambe eka yena a yo na yi xa.

29. Hikuva a nga zanga a kuma vuthala bya miehleketo ya vona,

30. A ta byi kuma kwihi vuthala?

31. Leswi a nga ri na wo tiya hi yena

32. Handle ka yo mhika ya kona

33. Mhika ya manyunyu wonge yo kandziya mandza loko yi famba

34. Sirha ra munhu ri etlele endzhutini wa yena

35. Lexa manyunyu wonge xilo tekiwa ka Mkhulu xi yi humile

36. Xi pela ri lo hosii!

37. No tlhaveka a xi zanga xi tlhaveka

38. Xihontlovila xa rifumu xo nato lwee!

39. Maxaka ni vanghana va wu tiva nawu!

40. Hi un'we – un'we xipapilana tlhwirr…..!

41. Swimalana swi hoxiwile endzeni

42. Leswi nga tsariwa swa fana,

43. Hikuva hinkwavo va tsale leswi

44. 'Hi rila na wena, hi lo omba hi mintirho

45. U nga hi khomi hi timbilu

46. Hi ta ku pfuna siku rin'wana,

47. Masiku i tinguluve.

48. Munhu u heleketiwa hi vanhu,

49. Lowo heleketiwa hi nuna ntsena u hlola yini?

50. Kasi vanhu va thyake timbilu?

51. I marito ya xihontlovila xa rifumu.

52. Xi vulavule ntiyiso, kambe xiheri hi lexi

53. 'Nkhavi wo sungula a wu vavi'

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.3.1.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wanuna loyi a a fumile ngopfu kambe a nga rhandzi ku fambelana no pfunana na vanhu van'wana hikokwalaho ko tshama a ri mabindzwini ya yena.

2.3.1.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula yi vulavula hi wanuna loyi a tshama evuxeni a tlhela a va a fumile ngopfu. Eka ntila wa 2 mutsari u kombisa xiyimo xa ku fuma ka wanuna loyi hi ndlela leyi 'A ri xihontlovila xo hetelela xa rifumu'. Rito ra 'xihontlovila' i xiyimeri ku yimela munhu wo tiya a tlhela a va a yimekile no va a dumbile. Eka ntila lowu mutsari u tirhisile rito leri ku kombisa leswi wanuna loyi a fumisile xiswona. Matlokovetselo lama ma kombisa leswaku wanuna loyi mali leyi a a ri na yona a yi chavisa. Eka ntila wa 3 mutsari u ri: 'A a nga rili nchumu'. Ntila lowu wu paluxa leswaku wanuna loyi a a ri na swilo hinkwaswo leswi a a swi lava. Rito ra 'rili' ri kombisa leswaku wanuna a a nga pfumali nchumu. Eka ntila wa 4, mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku wanuna loyi a a ri na swa le mandleni hi ndlela leyi 'Hikuva xin'wana ni xin'wana a xi kuma a lo etlela'. Xivulavulelo xa 'kuma a lo etlela' swi vula leswaku a a nga hlupheki ku kuma xilo xin'wana na xin'wana lexi a a xi lava no swi kuma hi ku olova.

Ndzimana ya vumbirhi yi kombisa rivengo leri wanuna loyi a a ri na rona eka maxaka ya yena. Eka ntila wa 4, mutsari u ri 'Vayeni ni maxaka a nga va lavi emutini wa yena'. Rito ra'vayeni' ri kombisa vanhu lava endzelaka ndhawu yo karhi. Laha hi tlhela hi kuma leswaku mutsari u tlhela a tirhisa xivulavulelo xa 'a nga va lavi emutini wa yena' leswi tiyisisa leswaku a a ri na rivengo no ka a nga rhandzi leswaku vanhu va vhaka endyangwini wa yena.

Eka ntila wa 6, mutsari u ya emahlweni a humesa vutomi bya wanuna hi ndlela leyi 'A va fanisa ni timbyana'. Rito ra 'timbyana' ri tirhisiwile tanihi xigego laha mutsari a fananisaka maxaka ya yena na timbyana. Hi ntiyiso, yena a va teka va ri swisiwana. Mutsari u tlhela a kombisa mhaka leyi eka ntila wa 7 loko a ku 'Timbyana leti teleke nkutso wa marhambu'. Mutsari u tirhisile rito 'nkutso' ku vula ku tela ku dya nyama na marhambu emutini wa wanuna, kasi hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku maxaka ya yena ya endzela emutini wa yena ku ta dya leswi yena a nga swi siya.

© University of Venda

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u kombisa leswaku wanuna loyi a wu tiva ntiyiso wa loko vanhu va hanya swin'we. Hi mhaka leyi, mutsari eka ntila wa 9 u ri 'Ta Lazaro ni mufuwi a a titwile'. Timhaka ta Lazaro ni mufuwi i timhaka leti humeleleke eBibeleni. Lazaro a a ri xisiwana no va a hluphekile. Wanuna loyi a a dya mahlanhla lama a ma siya hi mufumi loyi. Mhaka leyi yi kumeka eBibeleni eka buku ya Luka 16:19-31. Lazaro a a pfumerile eka Xikwembu naswona loko havambirhi va lovile, Lazaro u yile ematilweni, kasi mufumi u yile etiheleni. Ku kombisa leswaku mhaka ya Lazaro na mufumi wanuna a a yi tiva, kambe a rhandza ku yi papalata, mutsari eka ntila wa 12 u ri 'Kambe a ti ba hi makatla'. Xivulavulelo xa 'tiba hi makatla' xi vula ku endla wonge a wu swi voni kumbe ku ka u nga lavi ku yingisa loko u byeriwa. Leswi swi tiyisisa swinene leswaku mhaka leyi yi boxiweke laha henhla ya Lazaro na mufuwi, a yi n'wi cicanga vutomi. Mhaka leyi yi boxiwa eka ntila wa 11 loko mutsari a ku: 'Loko maxaka ya lahlekeriwile a a phalala hi papila'. Eka ntila lowu, rito ra 'lahlekeriwile' leri vulaka ku va munhu a feriwile hi xaka ra yena, hi tlhela hi kuma rito ra 'phalala' leri vulaka ku pfuna. Ntila lowu wu hi kombisa leswaku loko maxaka ya wanuna loyi a a loveriwile hi varhandziwa va vona, a a nga swi koti ku titshuneta a ta va khoma xikatla, kambe leswi a swi kota ngopfu i ku tsala papila a chavelela hi rona. Ku kombisa leswaku wanuna a a ri na mali, mutsari eka ntila wa 12 u ri 'Papila leri rhumeriweke ni mali'. Ntila lowu wu komba leswaku mapapila lama wanuna loyi a a ma tsala a va a hoxile mali yo va ririsa hi yena.

Eka ntila wa 13 mutsari u ri 'Hikuva nkarhi wa vafi a nga na wona'. Ntila lowu wu kombisa leswaku wanuna loyi a nga ri na mhaka na loko munhu un'wana a lovile kumbe ku ya n'wi lahla hikuva leswi a swi kotaka no swi rhandza, i ku languta timhaka ta bindzu ra yena. Mhaka leyi yi tikomba hi ntila lowu landzelaka laha a nge: 'U na nkarhi wa bindzu ntsena'. Mhaka ya ntila lowu , i ya leswaku wanuna loyi a a rhandza ngopfu bindzu ra yena ku tlula vanhu lava a a hanya na vona.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u kombisa ku yisa emahlweni leswaku wanuna loyi a nga yi emikosini. Eka ntila wa 15, mutsari u ri 'Minkarhi hinkwayo loko ku ri ni khombo'. Rito ra 'khombo' ri tirhisiwile ku kombisa mikarhi yo tika ngopfu loko ku ri na rifu. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko ku ri na rifu, yena a nga tikarhati hi ku ya khoma xikatla lava loveriweke. Lexi a xi kotaka ngopfu i ku tshamela ro tsala mapapila a kombisa leswaku u khomeleta hi ntirho wa mabindzu ya yena. Mhaka leyi yi tikomba kahle eka ntila wa 16 loko a ku 'Yena o kho, ku rhumela papila leri tameleke mali'. Riencisi ra 'kho' eka ntila lowu ri kombisa ku endla swilo so fana hi ku vuyelela. Leswi wanuna loyi a tshamela ku swi endla i ku tsala mapapila no nyikela mali. Kasi rito ra 'tameleke' ri vula ku khoma laha eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku endzeni ka papila ku na mali yo pfuneta hi ta nkosi. Eka ntila wa 17, mutsari u ri 'Leswi tsariweke swi komba ku tsandzeka'.

© University of Venda

Mhaka leyi boxiweke hileswaku loko wanuna a tsala mapapila lama, a va a ri karhi a kombisa ku tsandzeka ka yena ku hlonipha ntirho lowu humeleleke. Eka ntila wa 19 mutsari u kombisa xivangelo xa ku ka wanuna a nga lavi ku suka ekaya hi ndlela leyi 'Leswi loko a famba bindzu ri nga ta wa!'. Xivulavulelo xa 'bindzu ri nga ta wa' xi kombisa leswaku loko a famba, u ta hundzuka xisiwana hikuva u tava a pfumala mali. Eka ntila wa 20, mutsari u tlhela a kombisa xivangelo xin'wana hi ndlela leyi 'Kumbe a ku: 'Vanhu va ta dya yini loko ndzi pfala?'. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku wanuna a a nga lavi ku ya emikosini hi ku vona leswaku loko a pfala bindzu ra yena, vanhu va ta pfumala swakudya.

Eka ndzimana ya vuntlhanu mutsari u kombisa leswaku vanhu na maxaka ya yena se a va n'wi vonerile no n'wi tivela leswaku a nga fambelani na vanhu van'wana hi mikarhi ya khombo. Mitila ya 23 na 24 mutsari u ri:

> Vanhu ni maxaka a va n'wi vonerile,
>
> Ntlangu wa yena a va wu kumile (P33).

Eka mitila leyimbirhi, hi kuma marito ya 'vonerile' na ra 'kumile' laha ma kombisaka leswaku miehleketo ya wanuna loyi wo fuma a va yi tiva. Rito ra 'ntlangu' eka ntila wa 24, ri vula maendlelo ya yena ku ka a nga yi emikosini na ku tsala ka yena mapapila yo kombeta ku khomeka. Eka ntila wa 25, mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku i ntiyiso wanuna loyi vanhu na maxaka a va n'wi tiva loko a ku 'Xitumbelelani xa yena a xi lo tlangandla, erivaleni'. Rito ra 'xitumbelelani' ri vula ntlangu lowu tlangiwaka hi vana loko va tumbelelana. Ntlangu lowu wu tala ku tlangiwa loko ku ri na n'weti. Mutsari u ri tirhisile eka ntila lowu ku kombisa leswaku vanhu na maxaka ya wanuna loyi a va ma vonile kahle mahanyelo ya yena. Rito ra 'tlangandla' ri vula mhaka yo ka yi nga tumbelanga laha yi voniwaka hi munhu un'wana na un'wana. Eka ntila wa 26, mutsari u ri 'Vanhu ni maxaka a va n'wi rhiyile hi xirimbana'. Rito ra 'xirimbana' ri vula nchumu lowu tirhisiwaka ku phasa swilo swo fana na swiharhi, makondlo na swin'wana. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vanhu na maxaka ya yena a va n'wi khomerile leswaku loko a tshuka a humelele hi khombo, a va nga n'wi pfuni. Ku kombisa leswaku yena a nga voni nchumu leswaku a nga va a rhiyiwile, mutsari eka ntila wa 28 u ri 'Kambe eka yena a yo na yi xa'. Xivulavulelo xa 'a yo na yi xa' xi vula ku na ka mpfula, kasi eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku wanuna loyi a a nga voni na ku tiva nchumu leswaku vanhu na maxaka ya yena a va n'wi dyondzile.

© University of Venda

Eka ntila wa 29, mutsari u ri 'Hikuva a nga zanga a ku [illegible] vuthala bya miehleketo ya vona'. Eka ntila lowu, mutsari u tirhisa xivulavulelo xa 'kuma vuthala bya miehleketo' ku vula ku twa van'wana va vulavula leswaku ku nga va ku ri na vanhu lava nga n'wi byela leswaku maxaka na vanhu va ni makungu yo karhi hi yena. Ku komba leswaku wanuna loyi a a nga fambelani na munhu, mutsari eka ntila wa 31 u ri 'Leswi a nga ri na wo tiya hi yena!'. Ntila lowu wu tiyisisa leswaku wanuna loyi a a nga hanyi na vanhu van'wana, a ri munhu wo tshama yexe. Eka ntila wa 32 mutsari u ri 'Handle ka yo mhika ya kona'. Rito ra 'mhika' ri vula wansati wo ka a nga kumi vana. Ntila lowu wu kombisa leswaku munhu loyi a a hanya na yena a ku ri nsati wa yena ntsena. Na yena wansati loyi a nga ri wansati wa kahle hikuva a a ri na manyunyu. Ku seketela mhaka leyi, mutsari eka ntila wa 33 u ri 'Mhika ya manyunyu wonge yo kandziya mandza loko yi famba'. Rito ra 'manyunyu' ri vula ku tonga kumbe ku tivona wonge munhu wa kona u tlula van'wana hi xiyimo. Eka ntila lowu mutsari u kombisa manyunyu lama wansati loyi a a ri na wona hi leswi a fambisa xiswona.

Eka ndzimana ya vutsevu mutsari u kombisa leswaku wansati wa wanuna loyi wo fuma u vuye a hundza emisaveni. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 34 loko a ku 'Sirha ra munhu ri etlele endzhutini wa yena'. Mutsari u tirhisile xivuriso xa 'sirha ra munhu ri etlele endzhutini wa yena' ku kombisa leswaku munhu u lahliwa kun'wana na kun'wana laha a felaka kona. Ku kombisa leswaku wansati wa wanuna loyi wo fuma u lovile. Mutsari eka ntila wa 35 u ri 'Lexa manyunyu wonge xi lo tekiwa ka Mkhulu xi yi humile'. Eka ntila lowu hi kuma leswaku mutsari u kombisa leswaku wansati loyi a tilavela swa le henhla wonge wo va wansati wa hosi. Hi tlhela hi kuma xivulavulelo xa 'xi yi humile' ku kombisa leswaku wansati wa yena u lovile. Ku kombisa leswaku wansati loyi u lovile, eka ntila wa 36 mutsari u ri: 'Xi perile ri lo hosi!'. Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku wansati wa wanuna loyi u lovile dyambu ri xile.

Eka ntila wa 34 mutsari u ri 'No tlhaveka a xi zanga xi tlhaveka'. Rito ra 'tlhaveka' ri vula ku rhanga u vabya u nga se fa. Ntila hi woxe wu kombisa leswaku wansati loyi u lovile a nga vabyanga. Ku lova ka yena ku hlamarisile nuna wa yena. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 38 laha mutsari a nge: 'Xihontlovila xa rifumu xo nato lwee!'. Riencisi ra 'lwee!' ri kombisa ku hlamala u miyerile u nga tivi lexi u nga xi vulaka. Leswi swi vula leswaku wanuna u hlamarisiwile hi ku lova ka nsati wa yena a nga vabyanga. Eka ntila wa 39 mutsari u ri 'Maxaka ni vanghana a va wu tiva nawu'. Mutsari eka ntila lowu u vulavula hi 'nawu'. Nawu lowu i wa leswaku loko munhu a loveriwile, vanhu va fanele ku tsala mapapila va hoxa na mali ku kombisa ku khomela ka vona hi mitirho ya vona.

© University of Venda

Eka ntila wa 40, mutsari u ri 'Hi un'we-un'we xipapa[illegible]a tlhwirr…!'. Riencisi ra 'tlhwirr' ri komba leswaku vanhu na maxaka na vona va tsarile mapapila ku kombisa leswaku va rila na yena ni leswaku a va nga swi koti ku fika emutini wa yena ku ta n'wi chavelela na ku n'wi pfuna ku lahla nsati wa yena. Ku seketela leswaku maxaka na vanhu va tsandzekile ku ya n'wi chavelela, hinkwavo va tsale marito mo fana na lawa yena a ma tsalaka loko van'waana va loveriwile. Hi mhaka leyi, mutsari eka ntila wa 44 u ri 'Hi rila na wena, hi lo omba hi mintirho'. Rito ra 'omba'eka ntila lowu ri vula ku khoma u tiyisa hi matimba lamakulu. Ku tirhisiwa ka rona swi tiyisisa swinene leswaku vanhu na maxaka va tsandzeka ku ya n'wi khoma xikatla. Eka ntila wa 47 mutsari u ri 'Masiku i tinguluve'. Xivulwa lexi xi tirhisiwile hi ndlela ya vutlhari ku khongotela wanuna leswaku a nga twi mbilu ku vava loko vanhu na maxaka va nga tshuneli ekusuhi na yena hikuva va ta n'wi pfuna siku rin'wana loko swin'wana swi ta humelela.

Eka ndzimana ya vukombo, mutsari u kombisa ku vilela na ndlela leyi wanuna a nga hlamarisa xiswona. Mutsari eka mitila ya 48 ku fika eka 50 u ri:

Munhu u heleketiwa hi vanhu

Lowo heleketiwa hi nuna ntsena u hlola yini?

Kasi vanhu va thyake timbilu! (P33).

Hi mitila leyi nga laha henhla, wanuna u tivutisa swivutiso swo kala tinhlamulo no tihlamarisa loko vanhu va nga ti ku ta n'wi pfuna ku lahla nsati wa yena. Eka ntila wa 50, mutsari u tirhisile marito ya ku 'thyaka timbiliu' ku nga xivulavulelo xo vula ku biha timbilu kumbe mona lowu vanhu na maxaka va nga n'wi komba wona. Kambe leswi a swi vuli leswaku wanuna loyi ntiyiso a nga wu tivi hikuva eka mitila ya 53 na 54 mutsari u ri:

Nkhavi wo sungula a wu vavi

Ku vava wa le ndzhaku (P33).

© University of Venda

Marito lama ma kombisa leswaku wanuna loyi a a swi yona no swi twisisa leswaku yena hi yena a nga sungula ku khirha no ka a nga seketeli vanhu na maxaka ya yena, na ku ri se i nkarhi leswaku va tlherisela maendlelo ya yena.

Nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile timhaka ta wanuna loyi a a fumile kambe a nga swi koti ku hanya no pfuna van'wana loko va ri ekhombyeni. Wanuna loyi na yena u vuye a lovela hi nsati laha vanhu va nga n'wi tlherisela hi ku va va nga n'wi pfuni na yena.

2.3.2. **Malungana na Babane (1996) 'Xitlhokovetselo xa N'wankumi'**

1. Eku kuleni ka yena,
2. A nga ri na swona hinkwaswo leswi,
3. Kambe namuntlha u ganyile, i xitsutsu,
4. Pho, swi nga kuma hi mani!

5. Misava i ya yena hinkwayo,
6. Vanhu a nga va voni,
7. Van'wana va vuriwa timbyana,
8. Loko van'wana va thyiwa va-N'wathyakeni.

9. Wa rivala leswaku hi le misaveni la!
10. Wa rivala leswaku vukosi i mberha,
11. Swi nga dzudzeka hi ku copeta ka tihlo,
12. Swi nyamalala ra makumu.

13. Mpahla ya manyunyu ya losa,
14. I matutu vana va Ntavasi,
15. O pambula ya mbilu ya siku,
16. Hi siku o cinca hi ku rhandza, a vuyelela.
17. Mawaku mafumelo yo tano,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

18. Vo dyela henhla tani hi tinhutlwa,

19. Swa le hansi a swi langutiwi, a swi rholeriwi,

20. Va Lazaro a va heli ku ta kombela.

21. Kambe a hi ku chava rifu,

22. Kambe u ri chava tani hi rihati,

23. A nga lavi na leswaku ku vulavuriwa hi rona,

24. Rifu a ri hlawuri ndluwa na yena u ta famba.

2.3.2.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a a fume ngopfu kambe munhu loyi a a chava ngopfu rifu

2.3.2.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo lexi yi hlamusela hi vutomi bya munhu wo fuma, loyi a nga kula a nga ri na mali, kambe xiyimo xa yena xa vusiwana xi nga cinca hi ku famba ka nkarhi. Eka mitila ya 1 na 2 mutsari u ri:

Eku kuleni ka yena,

A nga ri na swona hinkwaswo leswi (P29).

Mitila leyi yi kombisa leswaku munhu loyi u cincile mahanyelo ya kahle lama a ma hanya na vanhu loko a nga se kula. Ku cinca loku ku va kona sweswi a nga na swa yena. Mhaka leyi yi tikomba hiloko mutsari eka ntila wa 3 a ku 'Kambe namuntlha u ganyile, i xitsutsu'. Rito ra 'ganyile' ri vula ku va munhu a fumile ngopfu. Rito ra 'xitsutsu' na rona ri vula munhu wo fuma ngopfu. Mutsari u tirhisile marito lama ma ri karhi ma vula xilo xin'we ku tiyisisa leswaku hakunene munhu loyi u na mali. Eka ntila wa 4, mutsari u ri 'Pho, swi nga kuma hi mani!'. Ntila lowu wu kombisa leswaku

© University of Venda

munhu loyi a a nga tshembi leswaku a nga va na swa[illegible]a. Hinkwaswo leswi a swi kumeke swi n'wi endle leswaku a cinca vuyena.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u hlamusela hi matikhomelo ya munhu loyi. Mhaka leyi yi tikomba loko mutsari eka ntila wa 5 a ku 'Misava i ya yena hinkwayo'. Ntila lowu wu kombisa leswaku munhu loyi a a titeka a ri n'wini wa misava hinkwayo hikuva a a ri na mali. Leswi swi tlhela swi tikomba eka ntila wa 6 loko mutsari a ya emahlweni a ku: 'Vanhu a nga va voni'. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku munhu loyi a a nga ri na nhlonipho eka vanhu van'wana. Loko a va languta, a swo endla onge a nga voni vanhu hikuva a a langutela ebodhleleni. Ku kombisa manyunyu lama a a ri na wona, mutsari eka ntila wa 7 u ri: 'Van'wana va vuriwa timbyana'. Rito ra 'timbyana' eka ntila lowu i xigego laha mutsari a gegaku leswaku munhu loyi a fananisa vanhu na timbyana hikokwalaho ka vusiwana lebyi a va ri eka byona. Nakambe eka ntila wa 8 mutsari u tlhela a ku 'Loko van'wana va thyiwa va-N'wathyakeni'. Mutsari eka ntila lowu u kombisa leswaku munhu loyi a vitana vanhu hi mavito yo ka ya nga fanelanga hi ku va tekela ehansi. Vito ra N'wathyakeni a a ri vula hi ku pimanisa yena na vanhu van'wana ku ri hi ku hi ntiyiso a va nga lo thyaka ngopfu.

Ndzimana ya vunharhu yi kombisa leswaku rifumo leri munhu a nga na rona ra hela. Mutsari eka ntila wa 10 u kombisa hi ndlela leyi landzelaka: 'Wa rivala leswaku vukosi i mberha'. Xivuriso xa 'vukosi i mberha' xi kombisa leswaku rifumo ra hela. Rifumo a hi nchumu lowu munhu a nga ta tshama na wona vutomi hinkwabyo. Hi mhaka leyi mutsari u angula eka ntila wa 11 hi ku vula leswi: 'Swi nga dzudzeka hi ku copeta ka tihlo'. Rito ra 'dzudzeka' eka ntila lowu ri kombisa ku hela ka rifumo. Xivulavulelo xa 'ku copeta ka tihlo' xi vula leswaku hinkwaswo swi nga hela hi xihatla naswona swi nga languteriwanga. Eka ntila wa 12 mutsari u ya emahlweni a ku: 'Swi nyamalala ra makumu'. Xivulavulelo xa 'nyamalalela ra makumu' na xona xa ha tiyisisa leswaku loko vukosi byi hela, a byi nga ha pfuki byi ve kona eka munhu loyi.

Ndzimana ya vumune yi vulavula hi bombo leri munhu loyi a a ri na rona loko swa yena swa ha n'wi fambela kahle. Mhaka leyi yi seketela hi mutsari eka ntila wa 13 loko a ku 'Mpahla ya manyunyu ya losa'. Rito ra 'losa' eka ntila lowu i ra nkoka naswona ri vula ku pfumela kumbe ku amukela ku hluriwa. Ntila lowu wu vula leswaku munhu loyi a a ri na mpahla yo saseka. Mhaka leyi yi tlhela yi tikomba loko mutsari a ku 'I matutu vana va Ntavasi'. Handle ka mpahla yo saseka, ntila lowu wu kombisa leswaku munhu loyi a a ri na mpahla yo tala. Mutsari u tlhela a kombisa mhaka ya ku tala ka mpahla eka ntila wa 15 loko a ku 'O pambula ya mbilu ya siku'. Xivulavulelo xa 'mbilu ya siku' xi kombisa leswaku munhu loyi a a hlawula mpahla leyi a yi lavaka ku yi ambala hi siku ro karhi. Mpahla leyi a a yi hlawula exikarhi ka yin'wana leyo tala ya saseka.

© University of Venda

Ndzimana ya vuntlhanu yi hlamusela hi ku navela ka loko lowu munhu loyi a nga na kona loko a vona xifumi lexi. Mhaka leyi yi paluxiweke eka ntila wa 17 loko mutlhokovetseri a ku: 'Mawaku mafumelo yo tano!'. Rito ra 'mawaku' ri kombisa ku navela aka mbilu ya vusiwana. Eka ntila lowu mutsari u navela rifumo ra munhu loyi. Mhaka leyi yi tikomba loko mutsari a ku: 'Vo dyela ehenhla tani hi tinhuntlwa'. Eka ntila lowu mutsari u fananisa leswi munhu loyi a tiphinisaka swona hi vutomi na leswi nhuntlwa yi dyisaka swona. Nhuntlwa loko yi dya yi dyela ehenhla hikokwalaho ka xiyimo xa yona. Mutlhokovetseri u kombisa leswaku ku hlawuleka ka nhuntlwa ku fana na munhu loyi hikuva a a dya swin'wana na swin'wana leswi a a swi lava hikuva a a ri na mali. Mhaka leyi yi endla onge nhuntlwa yi tiphina ngopfu kasi ko va ntumbuluko wa yona. Mutsari eka ntila wa 20 u ya emahlweni a ku: 'Va Lazaro a va heli ku ta kombela'. Hi ntila lowu mutsari u tlhela a fananisa munhu loyi na leswi nga humelela eBibeleni laha a ku ri na Lazaro na xifumi. Lazaro a a ri xisiwana xa makumu, kasi xifumi a xi fumile na minwala. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku swisiwana a swi tshama swi ri karhi swi kombela ku pfuniwa.

Eka ndzimana ya vutsevu mutsari u boxa leswaku hambileswi munhu loyi a a fumile, kambe rifu a a ri chava ngopfu. Leswi swi tikomba eka ntila wa 21 loko mutsari a ku: 'Kambe a hi ku chava rifu'. Ntila lowu wu kombisa leswaku munhu loyi a a chava rifu ngopfu. Mutsari u ya emahlweni a kombisa vutoya bya yena eka ntila wa 22 hi ku vula leswi: 'Rifu u ri chava tani hi rihati'. Mutsari eka ntila lowu u kombisa nakambe leswaku wanuna loyi a nga chavi rifu ntsena, kambe a a chava na rihati. Eka ntila 24 mutsari u gimeta hiloko a ku: 'Rifu a ri hlawuli ndluwa na yena u ta famba'. Ntila lowu wu na swivulavulelo swimbirhi swa 'a ri hlawuli ndluwa' leswi vulaka leswaku rifu a ri hlawuli munhu hi ku ya hi xiyimo xa yena na xivulavulelo xa 'u ta famba' laha mutsari a kombisaka leswaku na xona xifumi xi ta lova siku rin'wana. Ntila lowu wu tiyisisa leswaku rifu ri fikelela munhu un'wana na un'wana ri nga yi hi xiyimo xa yena.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku rifumi ra hela hambiloko munhu a fumile ngopfu naswona loko u ri na mali vutomi u nge byi xavi loko u langutanile na rifu.

2.3.3. **Maphalakasi (1973) 'Xitlhokovetselo xa Mali'**

1. Wena mulunghisi, muonhi, muhlayisi, madlayisani etikweni ra hina,
2. U hi ombile bya njunju ensinyeni,
3. Wanuna ni wansati u va endle xilo xin'we,
4. Vanhu va tinxakaxaka emintirhweni u va hlanganisile,
5. U va hlanganisa ku tirhela wena,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

6. Swigwili u swi hundzule timpohlo,
7. U swi ambexa ni manyunyu ya nhwala,
8. Hi mhaka yaku swi rhandziwa hinkwako,
9. Etinhlengeletanweni u swi hloniphisile wena,
10. Emitlangwini la ko saseka wa swi tshamisa.

11. Hi xihi xi nga tirhiwaka handle ka wena?
12. Vanhu hi mhaka yaku va hundzukile mahlolwa,
13. Vavasati ni vavanuna u va hlanganisile,
14. Va hlangana va endla moya wun'we,
15. Vukati byavo u byi nyika ntikelo.

16. Vanyingi hi ri i swigwili leswi va nga na wena,
17. Vanhu va dlawa,vadlayi wena u va yimelela,
18. Hambi ku ri entsungeni vanyingi u va fikisile,
19. Mali! Misava hinkwayo yi ku tshembile,
20. Loko wo hela, hina a hi rivonanga.

2.3.3.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi nkoka wa mali exikarhi ka vanhu na leswaku loko munhu a ri na yona, u kota ku endla hinkwaswo leswi a swi lavaka.

2.3.3.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Mutsari u sungurile xitlhokovetselo hi ku kombisa ku bohana ka leswi mali yi swi endlelaka vanhu. U tlhela a kombisa leswaku mali hi yona yi sasekisaka no bihisa vutomi. Eka ntila wa 1, mutsari u tirhisile marito yo komba nkoka wa mali, marito yo fana na 'mulunghisi', mali ya lunghisa loko swilo swi onhakile, rito ro fana na 'muonhi' hi leswaku mali ya onha loko munhu a ri na yona hikuva a nga famba a onhela vanhu a tshemba ku riha hi mali leyi a nga na yona, rito ra 'muhanyisi' na rona hi leswaku mali ya hanyisa loko munhu a ri na yona hikuva loko a vabya, wa kota ku ya eka dokodela ku ya pfuneka, kasi rito 'madlayisani', i ku ri mali ya dlayisa loko munhu a famba a onhela no delela vanhu hi ku tshemba yona. Marito lawa hinkwawo ya kombisa nkoka wa mali evuton'wini bya vanhu.

© University of Venda

Eka ntila wa 2 wa 'U hi ombile bya njunju ensinyeni' tirhisile xihlambanyisi ku kombisa vuxaka bya vanhu na mali. Rito ra 'ombile' ri vula ku khoma hi matimba, kasi rito ra 'njunju' i nchumu lowu milaka ensinyeni ngopfu wa nkanyi, nchumu lowu wu humelela onge i bundzu eka nsinya wo karhi lero a wu tsemeki kumbe ku suseka loko wu kala wu khomelela. Ntila wa 3 wu kombisa leswaku loko endyangwini mali yi ri kona, nuna na nsati a va holovi.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u kombisa nkoka wa mali ku yisa emahlweni. Eka ntila wa 6 u tirhisile rito ra 'swigwili' ku vula vanhu lava nga na mali kumbe ku fuma, kasi rito ra 'timpohlo' ri vula vavanuna vo saseka. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko munhu a ri na mali, wa saseka no rhandzeka hambiloko a bihile hi ntumbuluko.

Ndzimana ya vunharhu yi yisa emahlweni nkoka wa mali hi ku kombisa leswaku mali yi tirha hinkwaswo. Eka ntila wa12, hi kuma rito ra 'mahlolwa' leri tirhisiweke tanihi xigego ku kombisa leswaku vanhu va famba vusiku va ri karhi va tekela no dlaya van'wana hikokwalaho ka ku lava mali. Hi ntolovelo rito ra 'mahlolwa' ri vula swihadyana leswi kumekaka enhoveni, kambe nivusiku swi vuya emakaya ku ta dlaya tihuku swi dya.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari na kona u kombisa ntirho lowu mali yi wu tirhaka exikarhi ka vanhu. Eka yona ndzimana leyi hi tlhela hi twisisa leswaku vadlayi va huma emakhotsweni va ri ni nandzu, kambe hikokwalaho ka leswi va nga na mali, va swi kota ku huma na swigwevo swa vona swi nga se hela. Eka ntila wa 18, mutsari u ri: 'Hambi ku ri entsungeni vanyingi u va fikisile'. Mhaka leyi hileswaku loko vanhu va ri na mali, a va tsandzeki ku ya helo, va ya kun'wana na kun'wana hi ku rhandza ni hi nkarhi wa vona. Mhaka leyi yi katsa na timhaka to endzela tindhawu ta le matikweni mambe.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile nkoka wa mali na leswi mali yi swi tirhika loko munhu a ri na yona.

2.3.4. **Maphalakasi (1973) 'Xitlhokovetselo xa Nkata Xithicarana'**

1. Loko ri xile exitulwini hi ko ku tikitiki!
2. A korhamisa nhloko bya xigwamatshuku

© University of Venda

3. A rhunga wo malapi yo khavisa etafuleni
4. U rhunga hi tintiho swange i milenge ya phume.

5. Bodlhela ra tiya kwala nyongeni gee!
6. U tola, a ambala, a helela mani n'wina!
7. Rikhahlu nkata xithicarana be!
8. Boyi yo tiyisela hi byo vusiwana.

9. Manyunyu onge u lo tekiwa eka mukhulu
10. Swakudya swa le mitini u ri swi ni thyaka
11. Maxangu le vatswarini u rivele!
12. Vuthicara bya nuna i baji eka yena.

13. Hinkwako eka mbuyangwana bya tirhisiwa
14. Evhenkeleni, ebazini,… a ku pfuniwe yena eku sunguleni,
15. Vanhu kulobye i ncini eka yena?
16. Ku vuhosi a byi peli nambu a nga swi tivi.

17. La kaya ku lo cacaa!
18. Boyi ya Xikwembu yi lunghisile hinkwaswo
19. Misisi vo kombetela hi rintiho
20. Vo na ngangamuka onge va hlamba hi ximuwu.

21. Ku khohlonyana, u tsutsumela emudedweni
22. Emubedweni swakudya va ta ka va yisa
23. Thicara a nga wu hoxa ni nomu na?
24. A ha ri jaha a a hamba a ku: He mina-mina! mina-mina

25. Swi kwihi?
26. A a biwe phela nsati wa kona hi vona
27. Ho dzumba hi mamisiwa ntitiho,
28. Hi tincence ta matolo hina xana?

29. Emahelweni ya n'hweti, nuna u vuriwa 'papa'.
30. Anga se vuya, hi fasitere u hlometeriwile
31. Loko 'cheke'yo vuya yi fayiwile, u ta titwela
32. Xithicara xa kona xi kumekile
33. U swi twela evurhongweni mbuyangwana
34. Swivilelo swakwe ku nga rungula xikhigelo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.3.4.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wansati loyi a a tekiwile hi thicara naswona wansati loyi a a ri na manyunyu a tlhela a ri na vulolo.

2.3.4.2. **Nxopaxopo wa xitlhokvetselo**

Ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo lexi yi hi hlamusela leswi wansati loyi a tshamisaka no tirhisa xiswona hi masiku. Eka ntila wa 1, mutsari u kombisa leswaku wansati loyi a a tirha a tshamile, mutsari u tirhisile riencisi ra 'tikitiki'! ku kombisa leswaku a tinyiketile eka ntirho wa yena, mutsari eka ntila wa 2 u tirhisile xihlambanyiso xa 'bya xigwamatshuku'! Rito ra xigwamatshuku ri vula jaha kumbe wanuna loyi a humaka engomeni. Jaha leri loko ri vuya, ri fanele ku va ri petsile nhamu leswaku ri nga vonaki leswaku hi rona mani. Eka xitlhokovetselo lexi, rito 'bya' ri pfuneta ku kombisa leswaku leswi a a tirhisa swona, a a khotsa nhamu ku fana na jaha leri humaka engomeni. Eka ntila wa 4, mutsari u ri U rhunga hi titiho swange i milenge ya pume'. Eka ntila lowu mutsari u tirhisile rito ra 'swange' leri kombisaka ku fananisa. Mutsari u kombisa leswaku leswi wansati a rhungisa swona swi fana ni leswi milenge ya pume yi tirhisaka swona.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u kombisa endlelo ra wansati loyi ra masiku hinkwawo. Mutsari u tlhela a tirhisa riencisi ra 'gee!' ku komba leswaku loko wansati a kala a tshama ehansi, bodhlela ra tiya a ri tshama ri ri kona ekusuhi na yena. Eka ntila wa 7, mutsari u tirhisa rito 'rikhahlu' leri vulaka ku tshamela ku karihela van'wana no kombisa vuxolwe. Eka ntila lowu, rito 'rikhahlu' ri hi komba leswaku wansati a a tshamela ro huwelela mutirhi wa yena. Rito ra 'Boyi' ri vula munhu loyi a tirhelaka un'wana ngopfu mitirho ya le hansi.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u vulavula hi mahanyelo ya wansati loyi na manyunyu ya yena. Eka ntila wa 10, mutsari u tirhisile xihlambanyiso ku humesela ehandle mahanyelo yo biha ya wansati loyi. Rito ra 'manyunyu' ri kombisa munhu loyi a tidyaka na ku titekela ehenhla kasi 'ku tekiwa eka Mukhulu' swi vula wansati loyi a nga tekiwa ehosini laha a kumaka xilo xin'wana ni xin'wana. Hi mhaka leyi mutsari u kombisa leswaku manyunyu lama wansati loyi a nga na wona, ya fana na ya nsati wa hosi. Eka ntila wa 12 wu ri 'Vuthicara bya nuna i baji eka yena'. Mhaka leyi ya manyunyu yi n'wi endla leswaku a tirhisa vuthicara bya nuna na laha swi nga fanelangiki. Vuthicara bya nuna u byi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tirhisa leswaku vanhu va ta n'wi hlonipha. Leswi swi kota leswaku hinkwako lomu a fambaka kona, a a vula leswaku yena i nsati wa thicara.

Eka ndzimana ya vumune, ku paluxiwa hi tindhawu leti wansati loyi a a famba a tibombisa hi vuthicara bya nuna eka tona. Mutsari eka ntila wa 16 u tirhisile xivuriso hi ndlela leyi: 'Ku vuhosi a byi peli nambu a nga swi tivi'. Xivuriso lexi xi hlamusela leswaku wansati loyi a a nga swi tivi leswaku vuthicara bya nuna wa yena byi tirha ekaya ntsena. Leswi swi vula leswaku a hi tindhawu hinkwato a faneleke ku byi tirhisa tanihi hosi. Riencisi ra 'cacaa' eka ntila wa 17 ri komba leswaku muti wa yena a wu tshama wu basile. Eka ntila wa 18 mutsari u tlhela a tirhisa marito ya 'Boyi ya Xikwembu' ku kombisa ntwelavusiwana na ku hlupheka ka munhu loyi a a tirha emutini wa wansati loyi. Kasi rito ra 'mesisi' ri tirhisiwa hi tindlela timbirhi, ku vula nsati wa un'wana wanuna na ku vula muthori wa xisati. Eka xitlhokovetselo lexi ri tirhisiwile ku vula muthori.

Eka ntila wa 20 mutsari u ri 'Vo na ngangamuka onge va hlamba hi ximuwu'. Ku 'ngangamuka' eka ntila lowu swi hlamusela ku nyuhela, kasi mutsari u tirhisile rito 'onge' ku kombisa ku nyuhela ka wansati loyi hi ku dya a lo tshama. Wansati u fananisiwa na ximuwu. Ximuwu i murhi wo bumbula lowu nga na mihandzu yo dyiwa.

Ndzimana ya vutsevu yi vulavula hi leswi humelelaka loko wansati loyi a vabya. Eka ntila wa 23, mutsari u kombisa leswaku wansati loyi na nuna wa yena a a nga n'wi chavi hambi ku n'wi hlonipha. Leswi swi vonaka hi ku tirhisiwa ka ntila lowu nge 'Thicara a nga ta wu hoxa ni nomo na?'. Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku a a nga ta vula nchumu hambiloko a vona xihoxo. Leswi swi hi komba leswaku a a n'wi chava ngopfu nsati wa yena.

Ndzimana yo hetelela yi kombisa leswaku thicara leri loko ra ha ri jaha a ri hamba ri byela van'wana leswaku rona a ri nga hluphiwi hi wansati loko ri tava ri tekile. Eka ntila wa 27, mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'mamisa tintiho' lexi vulaka ku xisa van'wana. Xivulavulelo lexi u xi tirhisile ku kombisa leswaku jaha a ri xisa vanhu ri vula leswaku rona a ri nga hluphiwi hi wansati loko ri ta lovola no hlomisa.

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

Eka ntila wa 28, mutsari u tirhisile rito 'tincence' leri hlamuselaka vana lavantsongo ku kombisa leswaku a a nga ha lavi ku xisiwa hikuva a nga ha [illegible]hlangi yena. Hambiswiritano, ntila wa 29, hi kuma rito ra 'papa'. Rito leri ri kombisa nhlonipho eka nhloko ya muti. Rito leri ri vuriwa ntsena loko n'hweti yi herile naswona loko nuna a ri na mali yo tsakisa nsati.

Eka ntila wa 31, hi kuma rito ra 'cheke'. Rito leri ri vula tluka kumbe phepha leri tsariwaka ntsengo wa mali yo karhi leyi nyikiwaka kumbe ku holela munhu loko a endlile ntirho wo karhi. Eka ntila lowu mutsari u tlhela a tirhisa rito ra 'fayiwile' ku vula ku hlanhla kumbe ku cinca cheke yi va mali. Ntila lowu wu hi kombisa leswaku loko thicara a vuya ekaya a cincile cheke, wa rhukaniwa.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile ndlela leyi vavasati lavatekiweke hi vavanuna lava tirhaka va xanisaka hakona vatirhi va vona.

Nkongomelo lowu wu kombisa leswaku loko munhu a fumile, ku hava lexi a nga xi pfumalaka hikuva u ta tirhisa mali leyi a nga na yona ku xi xava na leswaku vanhu lava va nga fuma, hi mikarhi yo tala va na manyunyu yo langutela van'wana ehansi.

2.4. NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA RIRHANDZU

Nkongomelo wa vunharhu i nkongomelo wa rirhandzu laha hi nga ta languta eka switlhokovetselo swa mune. Marivate na Nkondo (1982) eka xitlhokovetselo xa *Ndzi phasa nhlampfi* va kombisa hilaha ku gangisa nhwana swi tikaka hakona. Hi ndlela yin'wana va kombisa leswaku nhwana a nge ku rhandzi hi rendzo rin'we. Marhanele (1978) eka xitlhokovetselo xa *Nhonga yanga* u kombisa hi ndlela leyi nsati wa yena wa xiteko a n'wi rhandzisaka xiswona na hi ndlela leyi a tiyiserisaka xiswona loko vanhu va n'wi byeletela swo biha hi yena. Hi tlhela hi xopaxopa xitlhokovetselo xa Malungana (1999) xa *Manana, nyeleti* yo xonga laha a kombisaka rirhandzu ra mutswari wa xisati, loyi a n'wi hlayiseke ku sukela evuhlangini bya yena.

Hi nkongomelo lowu hi tlhela hi xopaxopa xitlhokovetselo xa Maphalakasi (1973) xa *Varhandza*ni laha a kombisaka jaha leri tiyiselaka ku biha ka vusiku ku yimela nhwana wa yena loyi jaha ri nga tiveki nkarhi lowu a nga ta huma ekaya hi wona. Hambileswi mikongomelo ya switlhokovetselo leswi boxiweke yi fanaka, hi kuma leswaku switlhokovetselo swa *Ndzi phasa nhlampfi, Nhonga yanga* na

© University of Venda

*Varhandzani s*wi na nkongomelo wo fana wu nga wa rirhandzu ra wanuna na wansati leri hetelelaka ri endla vukati. Nkongomelo wa xitlhokovetselo xa *Mhanana, nyeleti yo xonga* i wa rirhandzu ra vutswari laha mutsari a khensaka mutswari wa yena.

University of Venda
Creating Future Leaders

2.4.1. **Marivate na Nkondo (1982) 'Xitlhokovetselo xa Ndzi phasa nhlampfi'**

1. Ndzi tala ku hundza enambyeni,
2. Mati ya karhi ya wa mukapa enambyeni,
3. Mati ya xiririka ya huma eribuweni,
4. Ya ndzi yimbelela tinsimu to tsokombela,
5. Ndzi vona nhlampfi yi ri karhi yi hlambela.

6. Miri wa yona wu kwetsima exidziveni,
7. Mahlo wonge i silivhere,
8. Nomu wonge i sosara,
9. Yi ndzi yiva mbilu hi ku xonga,
10. Ndzi tshinelela hi mbilu yo rhurhumela,
11. Ku rhurhumela ka ntsako wukulu.

12. Nhlampfi yi hundza kusuhi na mina,
13. Yi famba yi ya tifihla,
14. Ndzi yima yi nga ha hlamuli,
15. Siku leri landzelaka ndzi tlhelela,
16. Ndzi yi kuma ya ha famba-famba,
17. Yi tifihla etinhlangeni nakambe.

18. Ndzi tlhelela ekaya hi mbilu ku fehla,
19. Ndzi fika ndzi luka mano,
20. Mano yo phasa nhlampfi,
21. Yi ndzi hlanganisaka nhloko.

22. Ndzi ya evhengeleni,
23. Ndzi xava ndzovo,
24. Ndzi lava rihlanga ni ngoti,
25. Ndzi bohelela ndzi famba,
26. Ndzi fika ndzi cela ndzhongo,
27. Ndzi wu khoneta endzoveni.
28. Ndzi fika ndzi tshama eribuweni,
29. Ndzi dya to tala enhlokweni,
30. Ndzi yima onge ndzi lo yimeka,
31. Nhlampfi yi nga humeleli,
32. Ndzi honokela mahlo hi ku lan'wa,
33. Ndzi handzuka mbilu hi ku lan'wa,

© University of Venda

34. Nkarhi lowu ndzi sukaka,
35. Ndzi yi vona yi vangama,
36. Yi famba-famba exidziveni.

37. Ndzi nghenisa ndzovo ematini.
38. Hi ku rhurhumela lokukulu,
39. Mbilu yi kanakana ngopfu,
40. Ndzi ku nkarhi wun'wana ndzi nge yi phasi,
41. Kutani ndzi hlela hi ku nyuma.
42. Ndzi kanya mbilu ya xinuna.

43. Ndzi tshuneta ndzovo kusuhi na yona,
44. Yi tshinela yi rhendzelekisa mahlo,
45. Mahlo ya ku ndzi hlanyisa,
46. Ndzi tshuneta kambe ndzovo,
47. Leswaku nhlampfi yi jovota,
48. Yi fika yi khumba yi ku khatsaa!
49. Ndzi sala ndzi lo a!
50. Ndzi nga pambuli qatha,
51. Mbilu yi pandza,
52. Mbilu yi fehla,
53. Mbilu yi tshatshamela.

54. Ndzi vuyela ekaya hi mabibi ya mbilu,
55. Ndzi fika ekaya ndzi ku gaa, hi xikosi
56. Va ndzi tisela nyama ya huku
57. Huku yo nonisa ximbitsi,
58. Ndzi nga dyi nyama yaleyo
59. Ndzi tsundzuka ku phasa nhlampfi ntsena
60. Nhlampfi leyi ndzi nga yi vona exidziveni
61. Xidziva xa mati yo rhula
62. Mbilu ya mina yi hunga xidzedze
63. Xidzedze lexi nga lava ku tlomula
64. Swirho swa miri wanga

65. Ndzi tela hi nkelunkelu ni vusiku,
66. Ndzi lorha ndzi yi phasile,
67. Loko ndzi phaphuka ndzi kuma leswaku
68. A ndzo va etikweni ra milorho
69. Ri xa, ri xela mina
70. Ndzi tikhongotela, ndzi ehleketa
71. Marito lawa ya nge: 'Ndlopfu a
72. Yi fi hi rivambu rin'we'.
73. Nindzhenga ndzi ya exidziveni,
74. Ndzi cincile ndzhongo luwa
75. Ndzi hoxa vuswa byo vondziwa
76. Ndzi hatla ni hlangana na yena
77. Ndzi peta ndzovo
78. Ritukulu ri ndzi tela

© University of Venda

79. Nhlampfi yi fika yi languta-languta
80. Yi kanakana ku jovota
81. Kambe yi ri ni ndlati

82. Ndzi vona yi yisa nomu
83. Ndzi koka ngoti hi rihlanga
84. Ndzovo yi khwexa nomu
85. Ndzi ndzuluta rihlanga empfhukeni
86. Yi ri karhi yi chukuvanya-chukuvanya
87. Kova loko ndzi yi phasile
88. Ndzi muka na yona ekaya
89. Ndzi ya yi fuwa exidziveni
90. Xidziva xa mbilu ya mina
91. Ni namuntlha ya ha ri kona
92. Yi karhi ya hlambela emakorhweni ya mbilu yanga
93. I ya mina, na mina ndzi wa yona
94. Hilaha ku nga heriki
95. Handle ka loko ko na mpfula
96. Mpfula ya ximbhembhe
97. Kutani yi yi phohlisa exidziveni
98. Xa mbilu ya mina
99. Yi khuba yi yi chela elwandle

100. Ndzi sala ndzi bola mbilu.

2.4.1.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi jaha leri a ri lava nhwana loyi a nga hetelelaka a tekanile na rona endzhaku ka ku gangisana nkarhi wo leha hambileswi jaha a ri nga heli matimba.

2.4.1.2. **Nxopaxopo wa Xitlhokovetselo**

Eka ndzimana yo sungula mutsari u kombisa leswi a a hamba a swi vonisa swona loko a hundza ekaya ka nhwana wa yena. Eka ntila wa 1, rito ra 'tala' ri vula leswaku mutsari a a hamba a hundza hi le ka va nhwana wa yena. Rito 'enambyeni' eka ntila wa 1, ri yimela muti kumbe kaya ka nhwana wa yena. Mutlhokovetseri eka ntila wa 2, u tirhisile xivulavulelo xa 'mati ya ri karhi ya wa mukapa emaribyeni' leswi kombisaka leswaku mati a ma khuluka ma nga chavisi leswi boxaka leswaku ekaya ka nhwana loyi a ku rhurile. Eka ntila wa 3 mutlhokovetseri u ri 'Mati ya xiririka ya huma eribuweni'. Rito ra 'xiririka' ri vula ku huma ka mati hi ndlela yo ka ya nga hobomulani kasi mati lawa a ma pfempfa ma huma etlhelo ka nambu. Eka mitila ya 4 na 5 mutsari u ri:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ndzi vona nhlampfi yi ri karhi yi hlambela (P30).

Hi mitila leyi hi kota ku twisisa leswaku mutsari a nga vulavuli hi nhlampfi. Mutsari wo tirhisa nhlampfi ku humesela hungu ra yena erivaleni hikuva eka ntila wa 5, hi kuma rito ra 'nhlampfi' leri a ri kongomisaka eka wanhwana. Hi tlhela eka ntila lowu hi kuma rito ra 'hlambela' leri mutsari a vulaka ku fambafamba ka nhwana loyi ekaya ka yena.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombisa vuxongi bya nhwana wa yena. Hi ntila wa 6, mutsari u ri 'Miri wa yena wu kwetsima exidziveni'. Hi ku tirhisa rito ra 'kwetsima' mutsari u vula ku saseka kasi 'exidziveni' u kongomisa eka ndyangu wa ka vona. Hi ntila lowu u kombisa leswaku nhwana loyi leswi a nga sasekisa swona swi endla leswaku na muti wa ka vona wu saseka.

Eka mitila ya 7 na 8, mutsari u tirhisile swihlambanyiso laha a nga fananisa ku xonga ka mahlo ya nhwana loyi na silivhere, laha a tlhelaka a fananisa nomu wa yena na sosara. Mhaka leyi boxiweke eka mitila ya 7 na 8, hi yona yi nga endla leswaku a rhandza nhwana loyi. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 9 loko a ku 'Yi ndzi yiva mbilu hi ku xonga'. Eka ntila lowu, hi tlhela hi kuma xivulavulelo xa 'yiva mbilu' laha mutsari a vulaka ku va ni ku tsakela kumbe ku navela ku rhandzana ni nhwana loyi. Eka ntila wa10 u ri 'Ndzi tshinelela hi mbilu yo rhurhumela'. Eka ntila lowu hi kuma leswaku mutsari u tlhela a tirhisa xivulavulelo xa 'mbilu ya rhurhumela' ku kombisa leswaku jaha leri a ri chava ku ya gangisa nhwana loyi hi ndlela leyi a a sasekile ha yona.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u kombisa leswi humeleleke siku rin'wana loko a lava ku ya gangisa nhwana wa yena. Ntila wa 12, mutsari u ri 'Nhlampfi yi hundza kusuhi na mina'. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku nhwana u hundzile hi le kusuhi na laha a a yimile kona ku nga leswi a swi languterile. Eka ntila wa 13, mutsari u ri 'Yi famba yi ya tifihla'. Rito 'tifihla' ri vula ku titumbeta. Leswi swi vula leswaku nhwana u swi vonile leswaku mutsari u lava ku n'wi gangisa. Ntila wa 14, u ya emahlweni a vula leswi 'Ndzi yima yi nga humeleli'. Ntila lowu wu vula leswaku mutsari a a ri ni miehleketo ya leswaku nhwana loyi hambileswi a nga ya tumbela, u ta kala a humela erivaleni leswaku a ta n'wi vona leswi swi tiyisisa hi xivulavulelo xa 'yiva mbilu' lexi vulaka ku endla leswaku munhu a ku rhandza ngopfu. Eka ntila wa 16, mutsari u kombisa leswaku u tlhelerile ku ya vona nhwana loyi. Hi siku leri, mutsari u n'wi kumile a ri karhi a fambafamba. Eka ntila wa 17

© University of Venda

mutsari u ri 'Yi tifihla entinhlangeni nakambe. Rito ra 'etinhlangeni' mutsari u vula emutini kumbe endlwini. Mhaka leyi yi vula leswaku nhwana loyi u tlhela a tumbela nakambe loko a n'wi vona.

Mutsari eka ndzimana ya vumune u kombisa ku tika kaloko a ri karhi a tlhelela ekaya ka yena hi ku nyuma lokukulu na tingana. Mhaka leyi yi tikomba hi ntila wa 18 loko a ku 'Ndzi tlhelela ekaya hi mbilu ku fehla'. Mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'mbilu ku fehla' ku kombisa ku vava loku a ku tweke loko a tsandzekile ku vona nhwana loyi a a n'wi rhandza ngopfu. Eka ntila wa 19 u ri 'Ndzi fika ndzi luka mano'. Xivulavulelo xa 'luka mano' xi vula leswaku endzhaku kaloko mutsari a tlhelerile ekaya, u fikile a ehleketa ndlela yin'wana leyi yi nga n'wi pfunaka leswaku a rhandzana na nhwana loyi. Mhaka leyi yi tikombisa eka ntila wa 20 loko a ku 'Mano yo phasa nhlampfi'. Na le ka ntila lowu, xivulavulelo xa 'phasa nhlampfi', mutsari u boxa ku rhandziwa. Mutsari u vula miehleketo leyi a nga ta yi tirhisa ku kondza nhwana a n'wi rhandza. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 21 loko mutsari a ku 'Yi ndzi hlanganisa nhloko'. Xivulavulelo xa 'hlanganisa nhloko' xi kombisa leswaku a tsandzeka ku tshamiseka loko a ehleketa nhwana loyi leswi a swi vula leswaku a n'wi rhandza ngopfu.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u kombisa xifaniso xa le miehleketweni xa leswi a nga swi endlisa swona loko a ta kala a rhandzana na nhwana loyi. Eka ntila wa 22, mutsari u ri: 'Ndzi ya evhengeleni'. Rito ra 'evhengeleni' eka ntila lowu ri kombisa ku fuwa na ku vupfa ka miehleketo leyi mutsari a nga vuya a va na yona loko a gangisa. Eka ntila wa 23 mutsari u ya emahlweni a ku 'Ndzi xava ndzovo'. Rito ra 'ndzovo' ri vula xihako lexi tirhisiwaka ku phasa tinhlampfi. Mutsari u tirhisa rito leri ku kombisa marito lama a nga ma tirhisa ku gangisa. Mutsari u tlhela a ya emahlweni eka ntila wa 24 a ku 'Ndzi lava rihlanga ni ngoti'. Ndzovo ri tirha na rihlanga na ngoti. Ndzovo ri lumetekiwa engotini leyi nga bohiwa na rihlanga leswaku ri ta kota ku peteka ematini. Eka mitila ya 26 na 27, mutsari u ri:

> Ndzi fika ndzi cela ndzhongo,
>
> Ndzi wu khoneta endzoveni (P30).

Hi mitila leyi hi kuma leswaku mutsari u tirhisile rito ra 'ndzhongo' leri vulaka swivungu leswi tirhisiwaka ku phasa tinhlampfi leswaku ti dyela. Loko ndzovo ri hoxiwa ematini, tinhlampfi ti sungula ku tshunela leswaku ti ta dyela. Loko nhlampfi yi kala yi hoxa nomu, yi vhela yi va yi

© University of Venda

phasiwile. Hi mitila leyi, mutsari u kombisa leswaku u tirhisile vutlhari hinkwabyo lebyi a nga na byona ku gangisa nhwana wa yena.

Eka ndzimana ya vutsevu, mutsari u kombisa loko se a yimele ku gangisa nhwana loyi hi ku tirhisa ribuwa ra nambu. Eka ntila wa 28, mutsari u ri 'Ndzi fika ndzi tshama eribuweni'. Rito ra 'eribuweni', ri vula ndhawu leyi nga tlhelo ka nambu. Mutsari eka ntila lowu u kombisa leswaku u fikile a tshama etlhelo ka muti wa ka va nhwana wa yena. Eka ntila wa 29 u ri 'Ndzi dya to tala enhlokweni'. Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku u tshamile etlhelo ka muti a ehleketa to tala mayelana na nhwana loyi a a ri ku n'wi saleni endzhaku. Hambiloko a ehleketile, nhwana a nga humelelanga. Mhaka leyi yi paluxeka eka ntila wa 31 loko a ku 'Nhlampfi yi nga humelela'. Ntila lowu wu kombisa leswaku hambileswi a a tshamile a n'wi languterile, a nga kalanga a fika. Eka ntila lowu landzelaka wa 32, mutsari u ri: 'Ndzi honolela mahlo ya kala ya tshwuka'. Rito ra 'honolela' ri vula leswaku u languterile hi vuxiyaxiya ku vona lexi u xi lavaka. Kasi ntila lowu i xithathelo laha mutsari a hlamuselaka mhaka hi ku hundzeleta eka leswi a hi byelaka swona. Eka ntila wa 33 mutsari u ri 'Ndzi handzuka mbilu hi ku lan'wa'. Xivulavulelo xa 'handzuka mbilu' xi vula ku va munhu a tikeriwa hi timhaka ta yena, ngopfu leti a ti fanele ku n'wi tsakisa. Rito ra 'lan'wa' eka ntila ri vula ku hela matimba yo tiyisela. Eka mitila ya 34 ku ya eka 36 mutsari u ri:

> Nkarhi lowu ndzi sukaka,
>
> Ndzi yi vona yi vangama,
>
> Yi famba-famba exidziveni (P31).

Mitila leyi yi kombisa leswaku nkarhi lowu a a lava ku lan'wa a famba, u vonile nhwana wa yena wo saseka a ri karhi a tirha mitirho ya yena ekaya. Rito ra 'vangama' ri vula ku hatima hi ku saseka kasi rito ra 'exidziveni' ri vula ndhawu yo enta leyi nga na mati. Kasi eka ntila lowu mutsari u kongomisa eka muti kumbe kaya.

Hi ndzimana ya vukombo mutsari u kombisa loko a sungula ku gangisa nhwana wa yena. Eka ntila wa 37 mutsari u ri 'Ndzi nghenisa ndzovo ematini'. Ntila lowu wu vula loko se mutsari a sungula ku gangisa kumbe ku phofula ta rirhandzu ra yena. Ku kombisa leswaku loko a sungula ku n'wi gangisa a a chuhile. Mutsari eka ntila wa 38 u ri 'Hi ku rhurhumela lokukulu'. Rito ra 'rhurhumela' hi rona ri

© University of Venda

kombisaka leswaku mutsari a a chuhile hikuva a nga tivi leswaku u ta hlangana na nhlamulo ya njhani. Eka ntila wa 39, mutsari u ri 'Mbilu yi kanakana ngopfu'. Rito ra 'kanakana' eka ntila lowu ri tiyisisa leswi boxiweke leswaku mutsari a a chuhile. Hi ntolovelo ku kanakana i ku ka u nga ha lavi ku vula leswi a wu ehleketile ku swi vula.

Eka ndzimana ya vunhungu mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku a chuhile eka ntila wa 42 loko a ku 'Ndzi kanya mbilu ya xinuna'. Xivulavulelo xa 'kanya mbilu' xi vula ku tiyisela xiyimo xo tika. Rito ra 'xinuna' ri kombisa ku yimela timhaka hambiloko ti tika. Hi ntila lowu, mutsari u kombisa leswaku hambileswi a a chuhile, u ringetile ku tiyisela leswaku a n'wi byela ta le mbilwini ya yena. Eka ntila wa 43 mutsari u ri 'Ndzi tshuneta ndzovo kusuhi na yena'. Ntila lowu wu kombisa leswaku u ringetile ku vulavula na yena hi ta rirhandzu. Kambe eka ntila wa 44, mutsari u ri 'Yi tshinela yi rhendzelikisa mahlo'. Xivulavulelo xa 'rhendzelikisa mahlo' xi vula ku languta u ri karhi u chava ku hlangana hi mahlo ni loyi u vulavulaka na yena. Eka ntila wa 45 mutsari u tlhela a ku 'Mahlo ya ku ya ndzi hlanyisa'. Ntila lowu wu komba leswaku loko a languta mahlo ya nhwana loyi a nga ha tiphini emoyeni. Mhaka leyi yi tikomba hiloko mutsari a tirhisa rito ra 'hlanyisa' leri vulaka rihuhu kumbe ku hlangana nhloko. Eka mitila ya 46, 47 na 48 mutsari u ya emahlweni a ku:

> Ndzi tshineta ndzovo,
>
> Leswaku nhlampfi yi jovota,
>
> Yi fika yi khumba yi ku khatsaa! (P31).

Mitila leyi yi kombisa loko a gangisa nhwana wa yena. Rito ra 'jovota' eka ntila wa 47 ri vula loko nhlampfi yi lava ku phasiwa. Eka ntila lowu ri vula loko nhwana a lava ku pfumela rirhandzu leri a nyikiwaka rona. Ntila wa 48 wu kombisa leswaku nhwana u lo yingisa leswi a a byeriwa swona, kambe a nga hlamuli, endzhaku ka swona a suka a famba. Riencisi ra 'khatsaa!' hi rona ri kombisaka ku famba a nga hlamulanga leswi a a byeriwa swona.

Eka ndzimana ya vukaye mutsari u kombisa leswi a nga sarisa swona loko nhwana loyi a fambile. Eka ntila wa 49 mutsari u ri 'Ndzi sala ndzi lo a!'. Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku loko nhwana a fambile, mutsari u sale a hlamarile. Rihlamari ra 'a!' hi rona ri kombisaka ku hlamala. Eka ntila wa 50 mutsari u ya emahlweni a ku 'Ndzi nga pambuli qatha'. Rito ra 'qatha' ri vula xiphemu xa nyama

© University of Venda

loko yi tsemeleriwile. Kasi eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku leswi a a hlamarisile swona a a nga ta pambula na qatha hambi a ku lo swekiwa nyama. Eka mitila ya 51, 52 na 53 mutsari u ri:

Mbilu yi pandza,

Mbilu yi fehla,

Mbilu yi tshatshamela (P31).

Eka mitila leyi mutsari u tlhela a tshikelela no kombisa leswaku mbilu ya yena a yi twa ku vava loko nhwana a fambile va nga rhandzananga.

Eka ndzimana ya vukhume, mutsari u kombisa leswi a nga fambisa swona ekaya. Hi ntila wa 54 mutsari u ri 'Ndzi vuyela ekaya hi mabibi ya mbilu'. Xivulavulelo xa 'mabibi ya mbilu' ya vula ku tikeriwa embilwini hi ku ka u nga phofuli leti nga endzeni ka mbilu ngopfungopfu loko ku ri timhaka to tika. Eka ntila wa 55 mutsari u ya emahlweni a ku 'Ndzi fika ekaya ndzi ku gaa, hi xikosi'. Riencisi ra 'gaa' ri vula ku etlela hi xikosi, kasi ntila lowu ri kombisa leswaku loko a fika ekaya, u fikile a etlela hi xikosi a nga ha tivi lexi a nga xi endlaka hi ku hela matimba. Eka mitila ya 56, 57 na 58 mutsari u tiyisisa leswaku loko mutsari a fika ekaya, u tsandzekile no dya swakudya. Hi marito ya yena u ri:

Va ndzi tisela nyama ya huku

Huku yo nonisa ximbitsi

Ndzi nga yi dyi nyama yaleyo (P32).

Eka mitila leyi hi kuma leswaku mutsari a a nyangatsekile ngopfu hi ku ka nhwana a nga n'wi rhandzi. Ntila wa 57 wu tiyisisa leswaku hambileswi huku leyi a a phameriwile yona a yi nonile ngopfu, yi n'wi vangele mitwa embilwini hikuva a nga yi dyanga hi ku ehleketa rirhandzu ra nhwana wa yena. Eka ntila wa 62 mutsari u ri 'Mbilu ya mina yi hunga xidzedze'. Rito ra 'xidzedze' ri vula moya lowu hungaka hi matimba no tlhela wu onha no hahlula swilo, kambe eka ntila lowu, mutsari u

© University of Venda

kombisa ku tikeriwa loku a nga na kona loko a ehleketa nhwana loyi. Eka mitila ya 63 na 64, mutsari u ri:

Xidzedze lexi nga lava ku tlomula

Swirho swa miri wanga (P32).

Eka mitila leyi hi kuma rito ra 'tlomula' leri vulaka ku vutla kumbe ku susa hi matimba. Mitila leyi yi hi kombisa leswaku ku famba ka nhwana loyi a nga n'wi rhandzanga, swi endlile leswaku miri wa yena wu tsana swinene.

Eka ndzimana ya vukhumen'we mutsari u kombisa leswaku navusiku u lorhile nhwana loyi a n'wi rhandzile. Eka ntila wa 65 mutsari u ri 'Ndzi tela hi nkelunkelu nivusiku'. Rito ra 'nkelunkelu' ri vula ku ka munhu a nga khomi hi vurhongo navusiku, ngopfu loko ku ri na mhaka leyi n'wi dyaka emiehleketweni ya yena. Hambiswiritano, eka ntila wa 66 mutsari u ri: 'Ndzi lorha ndzi yi phasile'. Loko vurhongo byi n'wi jumile, u lorhile nhwana loyi a n'wi rhandzile. U tivonile se a rhandzana na yena. Kasi eka mitila ya 67 na 68 mutsari u kombisa leswaku a a lorha loko a ku:

Loko ndzi phaphuka ndzi kuma leswaku

A ndzo va etikweni ra milorho (P32).

Rito ra 'phaphuka' ri vula ku pfuka evurhongweni hi xihatla. Laha mutsari u kombisa leswaku a ko va milorho hi ku tirhisa xivulavulelo xa 'etikweni ra milorho' leswi vulaka ku lorha. Marito ya 'ri xa, ri xela mina' eka ntila wa 60 ma kombisa a nga ha lava naleswaku dyambu ri xa hikuva loko ri kala ri xa, mbilu ya yena a yi ta tshamela ku vavela ku rhandziwa. Eka ntila wa 70, mutsari u ri:

Ndzi tikhongotela, ndzi ehleketa

Marito lawa ya nge, 'ndlopfu a

Yi fi hi rimbambu rin'we' (P32).

© University of Venda

Rito ra 'khongotela' eka ntila wa 70 ri vula ku xavela ku tlhela no timbuwetela hambiloko mhaka yi vava. Leswi swi vula leswaku a a ri na mhaka leyi a yi n'wi vavisa, ku tirhisiwa ka xivuriso xa 'ndlopfu a yi fi hi rimbambu rin'we' eka mitila ya 71 na 72, swi vula leswaku munhu a nga heli matimba hi khombo rin'we, u fanele ku ringeta hi tindlela hinkwato ku kuma leswi a swi lavaka tanihi laha na yena a nga tiyisela ku kondza nhwana a n'wi rhandza.

Eka ndzimana ya vukhumembirhi u kombisa leswaku u tlhelerile na miehleketo leyintshwa ku ya gangisa nhwana loyi. Eka ntila wa 73 mutsari u ri 'Nindzenga ndzi ya exidziveni'. Rito ra 'nindzenga' ri vula nkarhi wa loko dyambu ra ha ku heta ku va nhlikani naswona ri nga se tlomuta. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku u tlhelerile eka va nhwana wa yena. Hi mhaka leyi mutsari u ya emahlwenni eka ntila wa 74 a ku 'Ndzi cincile ndzhongo luwa'. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku u cincile maendlelo yo sungula laha sweswi a nga ta ni miehleketo yintshwa yo vupfa. Mhaka leyi yi seketela hiloko eka ntila wa 75 a ku 'Ndzi hoxa vuswa byo vondziwa. Hi marito ya 'vuswa byo vondziwa' mutsari u vula miehleketo leyintshwa yo tiya leyi a nga vona leswaku hi yona yi nga tirhaka kahle.

Eka ntila wa 76 mutsari u ri 'Ndzi hatla ni hlangana na yona'. Mutsari u kombisa miehleketo leyi a nga na yona yi endlile leswaku a hatlisa ku ya hlangana na nhwana. Eka ntila wa 78 mutsari u tlhela a ku 'Ritukulu ri ndzi tela. Rito ra 'ritukulu' ri vula ku rhurhumela loko u khoma nchumu wo karhi leswi talaka ku vangiwa hi ku chuwa loko munhu a lava ku endla xo karhi. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku u vile na yona miehleketo, kambe a chava ku byela nhwana loyi. Eka ntila wa 79 mutsari u tlhela a ku 'Nhlampfi yi fika yi languta-languta'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'languta-languta' ri kombisa leswaku mutsari a hlanganile na nhwana, hambi ku vulavula a va ri karhi va vulavula kambe swi nga koxometi. Mhaka leyi hi yi vona nakambe eka ntila wa 80 loko mutsari a ku 'Yi kanakana ku jovota'. Rito ra 'kanakana' ri vula ku ka u nga tivi lexi u nga endlaka xona no tlhela swi kombisa leswaku a ku vanga na ku twanana. Kasi rito ra 'jovota' ri vula ku dya hi ku yiva ngopfungopfu tihuku. Eka ntila lowu loko mutsari a tirhisa rito ra 'jovota' u kombisa ku pfumela rirhandzu leri mutsari a a ri kombela eka yena leri a nga se ri vulaka hi nomu wa yena ku ngo va ehleketela. Eka ntila wa 81 mutsari a ku 'Kambe yi ri ni ndlala'. Rito ra 'ndlala' ri vula loko munhu a nga dyangi nchumu. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku nhwana loyi a a n'wi rhandza hambileswi a a nga se n'wi byela hi nomu wa yena.

© University of Venda

Ndzimana ya vukhumembirhi yi kombisa nkarhi lowu nhwana a nga sungula hi wona ku n'wi rhandza. Ntila wa 82, hi tlhela hi twa mutsari a ku 'Ndzi vona a yisa nomu'. Marito ya ku 'yisa nomu' mutsari u kombisa leswaku lowu i nkarhi lowu a sungula ku yingisa no twisisa hungu leri a a byeriwa rona. Eka ntila wa 83 mutsari u ri 'Ndzi koka ngoti hi rihlanga'. Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku mutsari se a rhandziwile hi nhwana wa yena. Mhaka leyi yi tlhela yi seketela hi ntila wa 84 laha mutsari a nge 'Ndzovo yi khwexa nomu'. Rito ra 'khwexa' ri vula ku haka, eka ntila lowu ri vula ku amukela rirhandzu. Eka ntila wa 85, mutsari u kombisa ntsako lowukulu lowu a nga va na wona loko a ku 'Ndzi ndzuluta rihlanga empfhukeni'. Rito ra 'ndzuluta' ri vula ku koka kumbe ku humesa hi xihatla. Eka ntila lowu u kombisa ku tsaka ka moya wa yena.

Eka ntila wa 86 mutsari u ri 'Yi ri karhi yi chukuvanya-chukuvanya'. Rito ra 'chukuvanya' ri vula ku ala hi ku tirhisa matimba loko munhu a khomiwile hi un'wana. Mutsari u tirhisile rito leri ku kombisa leswaku a wu nga ri ntirho wuntsongo ku gangisa nhwana wa yena. Eka ntila wa 87 mutsari u tirhisile rito ra 'phasile' ku vula leswaku se nhwana a a n'wi rhandzile.

Eka ndzimana ya vukhumenharhu, u kombisa ku tsaka ka yena ni leswi va nga ta hanyisa swona swin'we na nhwana wa yena. Hi ntila wa 89, mutsari u kombisa mhaka hi ndlela leyi: 'Ndzi ya yi fuwa exidziveni'. Rito ra 'fuwa' ri vula ku hlayisa xilo lexi u xi rhandzaka. Mutsari eka ntila lowu u kombisa leswaku nhwana loyi u fambile na yena ekaya leswaku a ta n'wi hlayisa. Eka ntila wa 90, mutsari u ya emahlweni a kombisa rirhandzu ra yena eka nhwana loyi loko a ku 'Xidziva xa mbilu ya mina'. Marito lama ma kombisa swinene leswaku a a lava ku n'wi hlayisa embilwini ya yena no twa leswaku a a tshama a tsakile. Eka ntila wa 91, mutsari u ri 'Ni namuntlha ya ha ri kona'. Ntila lowu wu kombisa leswaku nhwana loyi se u hundzukile nsati wa yena, naswona wa ha hanya na yena embilwini na le mutini wa yena.

Ntila wa 92, mutsari u ri 'Yi karhi ya hlambela emakorhweni ya mbilu yanga'. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku wansati loyi wa karhi wa hanya evuton'wini bya yena va ri hava swiphiqo ku kombisa leswaku i wansati loyi a nga n'wi gangisa hi ku va a n'wi rhandza no va a a tiyimiserile ku hambanyisa hi rifu na yena. Eka ntila wa 93, mutsari u tlhela a kombisa leswaku exikarhi ka yena na nsati wa yena, a ku na lexi xi va hambanisaka. Leswi hi swi vona loko mutsari a ku 'I ya mina, na mina ndzi wa yona'. Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku rirhandzu ra vona a ri tsekatseki. Eka mitila ya 95 na 96 mutsari u kombisa leswaku rirhandzu ra vona a ri nga heli handle ko va ri herisa hi rifu. Hi mhaka leyi, mutsari u tlhela a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Handle ka loko ko na mpfula,

Mpfula ya ximbhembhe (P33).

Rito ra 'mpfula' eka ntila wa 95 ri kongomisa eka rifu, loko rito 'ximbhembhe' rona ri kongomisa eka rifu leri nga ta ka ri nga papalateki. Hi ndlela yin'wana, rifu hi rona ri nga ta va hambanisa laha misaveni.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo wu paluxile leswaku laha ku nga na ku navela ku na ku humelela hikuva mutlhokovetseri u rhandzile nhwana wa yena nkarhi wo leha kambe nhwana a nga pfumeli leswaku va rhandzana. Kambe hi ku ka a nga helanga matimba, eku heteleleni nhwana u pfumerile laha va nga vuya va tekena va aka muti.

2.4.2. **Marhanele (1978) 'Xitlhokovetselo xa Nhonga yanga'**

1. Ndzi yi hlovisile nhonga yanga,
2. Yi hlovile hi tinguvu to fuwa,
3. Yo kokova kunene, hikuva ndza yi gingirikela,
4. Tlhandla-ka-mbirhi hi yona ya matsemeta.

5. Exikarhi ka mirhi hinkwayo,
6. Ndzo tivatlela nhonga ya mondzo,
7. Nhonga yo tiya,
8. A yi hehliwi hi muhlwa kumbe hi swihehli,
9. A yi khomi ndzilo hi magugu,
10. Phela hi yona ya matsemeta.

11. Ndzi ve nato tinhonga kambe ku nga ri leyi,
12. Leyi ya ndzi seketela hikuva yi tiyile,
13. A yi tshovi ntwanano wa mina na yona,
14. Hikuva a hi ya nkanyi,
15. Kumbe xifiringoma,
16. Leswi i swinhongani,
17. Kasi leyi yova ya matsemeta.

18. Ndzi ve nato tinhonga to hlayanyana,
19. Kambe a ti goveka loko ni ti gogojerisa,
20. A ti khoma vukari bya ndzilo hi ku hatlisa,
21. A ti nuha musi wa mavivi wa ha ri mahosi,

© University of Venda

22. Ti ndzi fufunisa ni sala ni khwayekile.

23. A ndzi kaneti, tinhonga ndzi ve nato,
24. Kambe a ti susa vutomi bya mina eka mina,
25. Ndzi ringetile ku titsetselela, ndzi nga ti gogojerisi,
26. Kambe tona ti gogojerisa mina,
27. To tsandza swi te tano, ti petseka bya rihlanga,
28. Hiloko ndzi luka mano,
29. Ndzi hoxa tinhonga letiya enkoveni wa tinghwendza,
30. Hikuva mina na tona a hi nga ha tovelani munyu.

31. Hi nomu lowu, ndzi vulavula ndzi ri ni nhonga,
32. A hi yo ya matsemeta!
33. U ri yi va yihi?
34. Leswi tinhonga letin'wana ndzi nga ti lan'wa!
35. Ti ndzi tlhutlhisile swi ringene,
36. Ti tirhiseni n'wina mi pfumalaka mavoko yo vatla!
37. Ti tirhiseni n'wina vo pfumala mbatlo,
38. Ya mina nhonga hi leyi,
39. Hi yona ya matsemeta.

2.4.2.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wansati wa mutlhokovetseri loyi a kombisaka leswaku i wansati wo tiyisela, wa rirhandzu no tshembeka loyi a nga fambeki a yingisela leswi vanhu va n'wi byelaka swona hi nuna wa yena.

2.4.2.2. **Nxopaxopo wa Xitlhokovetselo**

Mutsari eka ndzimana yo sungula u hlamusela hi nsati wa yena a ri karhi a tirhisa vumunhuhati. Eka ndzimana leyi mutsari u kombisa leswi a n'wi hlayisisaka swona hikuva a n'wi rhandza ngopfu. Eka ntila wa 1, mutsari u ri: 'Ndzi yi hlovisile nhonga yanga'. Eka ntila lowu, rito ra 'hlovisile'ri vula ku khavisa, kasi loko a hlamusela hi 'nhonga yanga' u kongomisa eka nsati wa yena. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 2 a kombisa leswaku u hlovisile nsati wa yena hi tinguvu to fuwa. Hi marito lama, mutsari u paluxa leswaku nsati wa yena u n'wi ambexa mpahla yo saseka no kufumela. 'Tinguvu to fuwa' i tinguvu ta kahle leti endlaka leswaku wansati a languteka no hlonipheka. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 3 a ku 'Yo kokova kunene, hikuva ndza yi gingirikela'. Mutsari u

© University of Venda

tirhisile xithathelo ku kombisa leswaku u hlayisa nsati wa yena. Rito ra 'kokova' ri vula ku khumba ehansi.

Eka ntila lowu ri kombisa ku tshamiseka a nga hluphi hi nchumu. Rito ra 'gingirikela' ri kombisa leswaku nsati wa yena wa n'wi tirhela no n'wi hlayisa hi ndlela leyi a tlhelaka a tsaka hi yona. Eka ntila wa 4 mutsari u ya emahlweni a ku 'Tlhandla-ka-mbirhi hi yona ya matsemeta'. Rito ra 'tlhandla-ka-mbirhi' mutsari u kombisa leswaku handle ka leswi a swi endlelaka nsati wa yena, u tlhela a n'wi rhandza hikuva hi yena nsati wa ntiyiso, nsati wa xiteko, nsati wo tshembeka no rhandzeka. Mhaka leyi yi tikomba hi ku tirhisiwa ka marito ya 'nhonga ya matsemeta'

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u kombisa leswaku nsati wa yena u n'wi hlawurile hi ku n'wi rhandza exikarhi ka vanhwana vo tala. Eka ntila wa 5, mutsari u ri 'Exikarhi ka mirhi hinkwayo'. Rito ra 'mirhi' eka ntila lowu ri yimela nsati wa mutsari. Hi ntila lowu u kombisa leswaku u n'wi hlawurile exikarhi ka vavasati vo tala hi ku languta swihlawulekisi swa yena swo fambelana ni leswi a swi languteleke. Eka ntila wa 6, mutsari u hlamusela leswaku u tivatlele nhonga ya mondzo. Lexi i xigego laha rito ra 'mondzo' a kombisaka ku tiya ka rirhandzu ra yena. U ya emahlweni a kombisa leswaku wansati loyi u tiyile ngopfu. Eka ntila wa 8 u ri 'A yi hehliwi hi muhlwa kumbe hi swihehli'. Rito ra 'hehliwi' ri vula ku dyiwa hi swindodzi kasi ra 'swihehli' ri kombisa vaonhi. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku wansati wa yena a nga xiseteriwi hi vavanuna van'wana. Eka ntila wa 9, mutsari u ri 'A yi khomi ndzilo hi magugu'. Xivulavulelo xa 'khomi ndzilo' xi vula ku pfurha kasi rito ra 'magugu' ri kombisa ku endla xanchumu hi mahika. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku wansati loyi a hi yena wo xiseka hi ku olova na hi xihatla hikuva i wansati wa ntiyiso. Mhaka leyi yi tiyisisa hi ku vuyelerisiwa ka marito ya 'hi yona ya matsemeta' eka ntila wa 10.

Eka ndzimana ya vunharhu, u kombisa ku hambana ka vanhwana kumbe vavasati lava a nga tshama a rhandzana na vona evuton'wini bya yena. Hi marito ya yena mutsari eka ntila wa 11 u ri 'Ndzi ve nato tinhonga kambe ku nga ri leyi'. 'Rito ra 'tinhonga' mutsari u kongomisa eka vavasati vo tala vo hambana lava a nga rhandzana na vona, lava nga faneki na nsati wa yena hi swiendlo. Eka ntila wa 12 mutsari u ri: 'Leyi ya ndzi seketela, hikuva yi tiyile'. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku wansati loyi, wa n'wi pfuna eka leswi a swi endlaka. Rito ra 'seketela' hi rona ri hi kombisaka mhaka leyi. Kasi eka ntila wa 13, u kombisa leswaku nhonga leyi 'a yi tshovi ntwanano wa mina na yona'. Leswi swi kombisa leswaku wansati loyi a nga yingiseli leswi vanhu va n'wi byelaka swona hi nuna wa yena. Eka mitila ya 14 na 15 mutsari u ri:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hikuva a hi ya nkanyi,

Kumbe xifiringoma (P23).

Eka mitila leyi, mutsari u tirhisile marito ya 'nkanyi' na 'xifiringoma' ku kombisa ku vevuka ka rirhandzu ra vanhu van'wana leri hambanaka kule na ra yena hikuva ra yena ri tiyile. Mirhi leyi mutsari a yi boxeke ya 'nkanyi' na 'xifiringoma' i mirhi leyi tivekaka yi nga tiyanga no tshoveka hi ku olova. Rito ra 'swinhongana' eka ntila wa 16 ri kombisa leswaku vavasati lava a va nga tiyanga eka ripfumelo ra vona ra rirhandzu.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u kombisa leswaku u tshame a rhandzana na vavasati vo tala a nga se rhandzana na loyi a nga tekana na yena. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 18 loko a ku 'Ndzi ve nato tinhonga to hlayanyana'. Eka ntila wa 19, mutsari u kombisa leswaku vavasati lava a nga rhandzana na vona, a va hatla ku lan'wa loko a vulavula na vona no va va tsandzeka ku tiyisela. Ku kombisa leswaku vavasati lava a nga rhandzana na vona a va nga tiyanga, eka ntila wa 20 mutsari u ri: 'A ti khoma vukari bya ndzilo hi ku hatlisa'. Eka ntila wa 22, mutsari u kombisa ku tikeriwa loku a nga hlangana na kona loko a rhandzana na vavasati lava. Hi marito ya leswaku: 'Ti ndzi fufunhisa, ndzi sala ndzi khwayekile'. Rito ra 'fufunhisa' ri vula ku pfurha na musi ngopfu loko rihunyi ra kona ri nga omanga. Eka xitlhokovetselo lexi u kombisa ku tikeriwa ka yena. Rito ra 'khwayekile' rona ri vula ku hlakala ka miri. Eka ntila lowu mutsari u kombisa ku ondza ka yena hikokwalaho ka ku dyisiwa mbitsi hi vavasati lava a rhandzaneke na vona.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku u rhandzanile na vavasati vo tala. Ku seketela mhaka leyi, eka ntila wa 23 u ri 'A ndzi kaneti, tinhonga ndzi ve nato'. Mutsari laha u kombisa leswaku a nga tisoli ku va a ve na rirhandzu na vavasati vo tala hikuva van'wana va vona a va nga tshembekangi. Eka ntila wa 24, u tlhela a ku 'Kambe a ti susa vutomi bya mina eka mina'. Marito ya ku 'susa vutomi bya mina eka mina' ya vula leswaku vavasati lava a va endla leswaku a nga ha tiphini no n'wi chicha xiyimo. Eka ntila wa 25, u ya emahlweni a ku: 'Ndzi ringete ku titsetselela, ndzi nga ti gogojerisi'.

Rito ra 'gogojerisi' ri vula ku ka a nga va tirhisi mitirho yo tika. Hi ntila lowu, mutsari u kombisa leswaku vavasati lava a nga va hluphi, hikuva a pfa a va twela vusiwana. Hi ku va a va twelavusiwana no ka a nga va hluphi, vona se a va hlupha yena. Leswi swi tiyisisa hi ntila wa 26 lowu nge 'Kambe tona a ti gogojerisi mina'. Eka ntila wa 27 mutsari u kombisa leswaku hambiloko

© University of Venda

va n'wi hlupha a nga vileli, kambe va tsandzekile ku [illegible]i koka rinoko. Leswi swi paluxiwa hi 'To tsandza swi te tano, ti petseka bya rihlanga'. Mhaka leyi hileswaku hambileswi a nga va karhati, va tsandzekile ku tiyisela. Eka ntila wa 28, mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'ndzi luka mano' ku kombisa leswaku u endle pulani kumbe ku tirhisa miehleketo yo hambana na vavasati lava. Ku tiyisisa leswaku u hambanile na vona, eka ntila wa 29, u ri 'Ndzi hoxa tinhonga letiya enkoveni wa tinghwendzha'. Xivulavulelo xa 'enkoveni wa tinghwendza' xi vula ku nyiketa eka vavanuna lava pfumaleka vavasati. Rito ra 'tinghwendzha' ri vula vavanuna lava pfumalaka vavasati kambe va kurile ku ringana ku va va teka.

Eka ndzimana ya vutsevu mutsari u kombisa leswaku sweswi u na nsati un'we wa xiteko. Mhaka leyi yi tikombisa eka ntila wa 31 loko a ku 'Hi nomu lowu, ndzi vulavula ndzi ri ni nhonga yin'we'. Ku kombisa leswaku i wansati loyi a n'wi tshembeke, mutsari eka ntila wa 32 u ri 'A hi yona ya matsemeta'. Rito ra 'matsemeta' ri kombisa swinene leswaku loyi se a nga na yena i wansati wa ntiyiso. Eka ntila wa 35, mutsari u ri 'Ti ndzi tlhutlhisile swi ringene'. Rito ra 'tlhutlhisile' ri vula ku kanetana na munhu a ri karhi a tiva ntiyiso, kasi eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vavasati lava se a nga hambana na vona va n'wi karhatile ngopfu. Leswi swi endla leswaku a nga ha lavi nchumu. Eka ntila wa 36 mutsari u kombisa leswaku vavanuna lava pfumalaka vavasati, a va va teki va londzota. Leswi u swi veka hi ndlela leyi 'Ti tirhiseni n'wina mi pfumaleka mavoko yo vatla'. Hi marito ya 'ti tirhiseni' mutsari u vula ku rhandzana na vavasati, kasi ya 'n'wina mi pfumalaka' ya kongomisa eka vavanuna lava nga ri ki na vavasati. Marito ya 'mavoko yo vatla' mutsari u kombisa vavanuna lava chavaka ku gangisa vavasati. Eka ntila wa 39 mutsari u ri 'Hi yona ya matsemeta'. Marito lama yo hetelela, mutsari u kombisa leswaku wansati loyi a nga na yena sweswi hi loyi a nga tilavela yena naswona loyi a n'wi rhandzaka.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku loko wanuna a ri na wansati, u fanele ku n'wi tshemba hi mikarhi hinkwayo hikuva u tihlawulele yena exikarhi ka vavasati lava wanuna a a ri na vona.

2.4.3. **Malungana (1999) 'Xitlhokovetselo xa Manana, Nyeleti yo xonga'**

1. Yingisa nghoma yanga manana,
2. Yingisa maboboma ya ntsako wa mbilu yanga,

© University of Venda

3. Mbilu yanga yi khapa-khapa hi mihloti ya ntsako,

4. Mbilu yanga yi vuvuma hi malangavi ya rirhandzu.

5. Rirhandzu leri u ndzi kombeke rona,

6. Rirhandzu leri u ndzi wundleke ha rona,

7. Rirhandzu ra xiviri leri u ndzi amukeleke emisaveni ha rona,

8. Rirhandzu ra ntiyiso leri ndzi fambiseke.

9. Kunene u ndzi fumbarherile tanihi tandza,

10. Leswaku ndzi nga fayeki ku sukela evuntsongwanini byanga,

11. Kunene u ndzi fukamerile, u ndzi khumbarheta,

12. Leswaku ndzi nga khwanyali egwitsini ra vuxika bya vutomi.

13. U ndzi miyetile loko ndzi rila,

14. U ndzi ongorile emavabyini,

15. Loko ndzi tseka-tseka u ndzi vuyeterile,

16. Loko ndzi gugurhuteka u ndzi kombile ndlela.

17. Yingisa swikhenso swanga we manana!

18. Yingisa risimu ra ntsako ra moya wanga!

19. A wu lo ndzi endlela leswinene ntsena,

20. Wa ha ya emahlweni u ndzi vukarha hi rirhandzu.

2.4.3.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi rirhandzu ra ku khensa ra n'wana eka mutswari loko a tava a tswarile n'wana no va a hluphekile hi yena ku n'wi kurisa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo yi kombisa hi matitwelo ya mutlhokovetseri loko a ehleketa mana wa yena loyi a n'wi rhandzaka swonghasi. Mhaka leyi ya rirhandzu yi vonaka eka ntila wa 1 loko mutlhokovetseri a ku 'Yingisa nghoma yanga manana'. Rito ra 'nghoma' ri vula risimu. Mutlhokovetseri u lerisa mana wa yena leswaku a yingisa leswi a lavaka ku n'wi byela swona. Mutlhokovetseri u tlhela eka ntila wa 2 a ku 'Yingisa maboboma ya ntsako wa mbilu yanga'. Rito ra 'maboboma' ri vula magandlati ya mati lama khulukaka kasi eka ntila lowu ri vula rirhandzu. Mutlhokovetseri u kombela mana wa yena leswaku a yingisa timhaka to tsakisa leti a lavaka ku n'wi phofulela tona. Ku tsaka loku ku tlhela ku tlulela eka mitila ya 3 na 4 loko a ku:

Mbilu yanga yi khapakhapa hi mihloti ya ntsako,

Mbilu yanga yi vuvuma hi malangavi ya rirhandzu (P25).

Eka mitila leyi, hi kuma marito ya 'khapakhapa' leri vulaka loko mati ma tele ma tlhela ma halaka leswi kombaka ku tala ka rirhandzu. Hi ntila lowu mutlhokovetseri u kombeta ku tala ka ntsako. Hi tlhela hi kuma rito ra 'vuvuma' leri vulaka ku pfurha ka ndzilo hi xihatla kambe wu nga ri ndzilo wa matimba. Rito ra 'malangavi' ri vula ndzilo lowu pfurhaka hi matimba lamakulu. Nakambe hi kuma marito ya 'ntsako' na 'rirhandzu' lama kombisaka ku tshamiseka na ku hanya kahle munhu a nga ri na xiphiqo. Ku vuyelerisiwa ka marito ya 'mbilu yanga' eka mitila leyi swi komba ntsako lowu heleleke lowu a lavaka ku kombeta mana wa yena.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutlhokovetseri u khensa rirhandzu nakambe leri mana wa yena a n'wi kombeke rona ku sukela evuhlangini. Mhaka leyi yi seketela hi mitila ya 5 ku ya eka 8 loko mutlhokovetseri a ku:

Rirhandzu leri u ndzi kombeke rona,

Rirhandzu leri u ndzi wundleke ha rona,

Rirhandzu ra xiviri leri u ndzi amukeleke emisaveni ha rona,

© University of Venda

Marito ya 'kombeke' eka ntila wa 5, 'wundleke' eka ntila wa 6, 'amukeleke' eka ntila wa 7 na 'fambiseke' eka ntila wa 8, i marito ma nkoka naswona ma na vuxaka byo karhi eka tinhlamuselo leti mutlhokovetseri a ti vulaka eka mana wa yena ku komba rirhandzu leri a nga n'wi komba rona. Hi ku katsakanya marito lama, ma vula ku hlayisa hi vukheta. Mutlhokovetseri u vuyelerisa rito ra 'rirhandzu' eka mitila leyi ku kombisa leswaku rirhandzu leri mana wa yena a nga n'wi komba rona i rirhandzu ra ntiyiso.

Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vunharhu u kombisa nakambe rirhandzu ra mana wa yena eka ntila wa 9 hi ku vula leswi: 'Kunene u ndzi fumbarherile bya tandza'. Xivulavulelo xa 'fumbarherile bya tandza' xi vula ku khoma hi vukheta leswaku hambi mavabyi a ma nga ta n'wi fikela naswona a tshama a karhi a twa ku kufumela. Leswi swi komba leswaku mana wa yena a n'wi hlayisa hi rirhandzu ra ntiyiso. Mhaka leyi yi tlhela yi tikomba eka ntila wa 10 loko mutlhokovetsei a ku: 'Leswaku ndzi nga fayeki ku sukela evuntsongwanini byanga'. Mutlhokovetseri u kombisa leswaku mana wa yena u n'wi hlayisile ku kondza a kula. Hi ntila wa 11 mutlhokovetseri u ri: 'Kunene u ndzi fukamerile, u ndzi khumbarheta'. Marito ya 'fukamerile' na 'khumbarherile' ma na vuxaka lebyikulu hikuva hinkwawo ma vula ku kufumeta. Rito ra 'fukamerile' ri kongomisa eka tihuku loko ti tumbeta swikukwana loko ra 'khumbarheta' ri vula ku funengeta nchumu hi xifuva mavoko ya hlangana enhlaneni wa nchumu wolowo. Mutlhokovetseri u ma tirhisile hi vukheta ku komba rirhandzu ra mana wa yena. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 12 loko a ku: 'Leswaku ndzi nga khwanyali egwitsini ra vuxika bya vutomi'. Rito ra 'khwanyali' ri vula ku songana loku vangiwaka hi ku oma ka nchumu wo karhi, loko rito ra 'gwitsini' ri vula exirhamini. Xivulavulelo xa 'khwanyali egwitsini ra vuxika' xi kombisa leswaku mana wa yena u n'wi hlayisile eku tikeriweni ka yena hi vutomi.

Eka ndzimana ya vumune mutlhokovetseri u kombisa lomu mutswari wa yena a nga tikeriwa kona kambe a kala a ha kota ku n'wi hlayisa. Mhaka leyi yi tikomba eka mitila ya 13 ku fika eka 16 loko mutlhokovetseri a ku:

U ndzi miyetile loko ndzi rila,

U ndzi ongorile emavabyini,

© University of Venda

Loko ndzi tseka-tseka u ndzi vuyeterile,

Loko ndzi gugurhuteka u ndzi kombile ndlela (P25).

Eka mitila leyi hi kuma marito yo fana na 'miyetile', 'ongorile', 'vuyeterile' na 'kombile' lama tsariweke eka nkarhi lowu hundzeke ya vulaka ku hlayisa. Marito lama ma komba leswi mutswari a nga swi endlela n'wana wa yena loko a ha ri lontsongo. Rito ra 'tseka-tseka' eka ntila wa 15 ri kombisa loko munhu a vabya kumbe a ri eku tikeriweni no va a helela hi ku tshemba, loko ra 'gugurhuteka' eka ntila wa 16 ri vula ku famba exinyamini.

Ndzimana ya vuntlhanu yi vulavula hi ku yisa emahlweni ku khensa leswi mana wa yena a n'wi endleleke swona na leswi a ha n'wi endlelaka swona. Mhaka leyi hi yi kuma eka ntila wa 17 loko mutlhokovetseri a ku 'Yingisa swikhenso swanga we manana!'. Laha mutlhokovetseri u tirhisile rito ra 'swikhenso' ku komba leswaku a nga tivi leswaku a nga ri pimisa ku yini rirhandzu leri a nga na rona eka mana wa yena. Mutlhokovetseri u tlhela eka ntila wa 20 a ku: 'Wa ha ya emahlweni u ndzi vukarha hi rirhandzu'. Rito ra 'vukarha' ri vula ku hlangana hi swifuva mi khomana mihlana hi mavoko ku kombisa rirhandzu. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku mana wa yena wa ha n'wi hlayisa na sweswi a nga kula.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile rirhandzu leri mutlhokovetseri a nga na rona eka mhani wa yena ku sukela evuhlangini loko a tava a tswariwile. Xitlhokovetselo lexi xi kombisa nkoka wa rirhandzu leri vanhu va faneleke ku va na rona eka vatswari va vona.

2.4.4. **Maphalakasi (1973) 'Xitlhokovetselo xa Varhandzani'**

1. N'weti wu basile wu lo cacaa!
2. Ni xipapana a xi vonaki!
3. Jaha ensinyeni wa muphayini ri lo khegee!
4. I khale ri yimile jaha ra kona.

5. Swiluu! Swimoyana swo tsakama
6. Matluka ya miphayini ya kukula empfhukeni
7. Ya kukula ma karhi ma yimbelela ehansi
8. Xikhohlola xa vujaha: huu-u!

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

9. Miphayini yi yimba yi hleka-
10. Xikhiyana xo koya jaha
11. Ri yimile-
12. Ri yimile hi vurhena byo tiyisela

13. Ntsumi ya khole-khole hi liyaa!
14. Swange n'weti wu hlanganile exivandleni xin'we,
15. Wu vuyelelanile wu endla xivumbeko-
16. Xivumbeko xa munhu wo hanya

17. Ntsako wu minyile marito ya varhandzani
18. Hi mavoko varhandzani singarhelo!
19. Ku tirha tindzimi, miehleketo ni rirhandzu
20. Miphayini ya Xikwembu ya tikhorwisa
21. Ixi! Swa ha saseka kwala muphayinini
22. Loko va ta va swin'we ni fole a va nga ha dzahisani
23. Loko va ta va va nuhanile makhehele
24. Hi ta va rhovedza hina 'vamathwalivona'.
25. Ndza nga pfanga no hambana na swona.

2.4.4.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku nandziha ka rirhandzu ra loko vanhu va nga si tekana na ku kombisa leswaku loko se va tshama swin'we a ra ha nandzihi.

2.4.4.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo lexi yi vulavula hi nkarhi lowu jaha ri nga yimela nhwana wa rona. Ntila wa 1, lowu vulaka leswaku n'weti wu basile wu lo cacaa! Leswi swi vula leswaku vusiku byebyo a byi basile ku ri hava xinyami. Riencisi ra 'cacaa!' hi rona ri hi kombisaka ku basa loku. Eka ntila wa 2, mutsari u tirhisile ntsongahato wa rito 'xipapana' ku kombisa leswaku a ku ri hava na papa ra mhamba. Eka ntila wa 3 hi tlhela hi kuma nakambe riencisi ra 'khegee' leri kombisaka mayimele ya jaha. Riencisi leri ri huma eka nsinya wa riendli 'khegela' leswi vulaka ku tiseketela.

© University of Venda

Eka ntila wa 5, eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u [illegible] rincisi ra 'swiluu!' ku kombisa leswi moya wo titimela a wu hungisa swona. Eka wona, ku tlhela ku tirhisiwa rito ra 'tsakama' ematshan'weni ya titimela ku kombisa ku nandziha ka moya lowu a wu hunga. Eka ntila wa 6, mutsari u kombisa leswaku matluka ya muphayini a ma kukula empfhukeni. Rito ra 'kukula' ri kombisa ku 'hunga' kumbe ku haha. Eka ntila wa 7 hi kuma leswaku mutsari u ri matluka a ma yimbelela ehansi ku kombisa leswaku xiyimo a xi ri kahle no pfumala xo kavanyeta. Eka ntila wa 8, riencisi ra 'huu', ri kombisa ku humesiwa ka xikhohlola enon'weni laha jaha a ri ringeta ku titiyisa leswaku ri nga chavi xinyami xa vusiku.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u kombisa leswaku jaha a ri langutisile ri nga chavi nchumu hambileswi a byi ri vusiku. Eka ntila wa 9, mutsari u vula leswaku miphayini, a yi yimba yi hleka. Rito ra 'yimba' ri vula ku yimbelela, kasi laha rito leri ri tirhisiwile ku vula leswaku marhavi ya mirhi leyi a yi ri karhi yi dewula. Eka ntila wa 10, rito ra 'koya' ri komba ku sola na ku langutela jaha ehansi.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u kombisa ntsako lowu nga va kona loko nhwana a tava a fikile endhawini leyi jaha a ri ri kona. Eka ntila wa 17, mutsari u ri 'Ntsako wu minyile marito ya varhandzani'. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko varhandzani lava va hlanganile, a ka ha vulavuriwanga hikokwalaho ka leswi a va tsakisile xiswona. Ku hlangana ka vona, eka ntila wa 18, mutsari u tirhisile rito ra 'singarhela' ku kombisa leswaku va vukarhanile hi ntsako. Eka ntila wa 19, hi kuma xivulavulelo xa ku tirha tindzimi leswi swi kombisa ntsako lowu a va ri na wona wa ku ka va nga ha vulavuli swo twala hi ku tsakela ku hlangana ka vona. Eka ntila wa 20, rito ra 'tikhorwisa' ri kombisa leswaku miphayini a yi ri karhi yi vona swilo swo saseka leswi a swi ri eku humeleleni leswi a swi endliwa hi varhandzani lava.

Eka ndzimana ya vutsevu, mutsari u kombisa leswaku rirhandzu ku tsakisa ra le mathumbanini, kambe loko vanhu va tekanile, a ka ha ri na ku tiphina lokuya ka le handle ka muti. Eka ntila wa 22, mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'ni fole a va nga ha dzahisani' leswi komba leswaku loko va ta tshama swin'we a va nga ha rhandzanisi swona leswi a va rhandzanisana xiswona eku sunguleni. Ntila wa 23, wu kombisa leswaku va ta va va holovile, leswi swi tiyisisa hi ku tirhisiwa ka xivulavulelo xa 'nuhanile na khehele'. Eka ntila wa 24, mutsari u tirhisile rito ra Xisuthu ra 'vamathwalivona' leri vulaka munhu loyi a nga tshama a swi vona leswaku leswi a swi humelela.

© University of Venda

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku jaha loko ri lava nhwana a ri fanelanga ku hatla ri hela mbilu. Ri fanela ku tiyisela hi [illegible] a nhnaka ta rirhandzu a ti lavi ku jahiwa.

Eka nkongomelo lowu hi kuma leswaku vatsari va kombisa mavonelo na matitwelo ya vona yo hambanahambana loko swi ta eka rirhandzu.

2.5. NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI

Eka ndzima leyi hi xopaxopile switlhokovetselo swa khumenharhu leswi nga ni mikongomelo ya rifu, rifumo na rirhandzu. Eka ndzima ya 3 hi ta yisa emahlweni ku xopaxopa mikongomelo yin'wana.

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.1. MANGHENELO

Eka ndzima leyi hi ta xopaxopa switlhokovetselo swa makumembirhin'we leswi katsaka mikongomelo ya vutomi, vukati na ku vilela no sihalala.

3.2. NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA VUTOMI

Eka nkongomelo lowu hi kuma leswaku eka tsalwa rin'we ra switlhokovetselo, vatsari va vuyelerisile nkongomelo kambirhi kumbe kanharhu. Marivate na Nkondo (1982) eka xitlhokovetselo xa *Nyini vutomi?* va kombisa leswaku vutomi byi hava nhlamuselo naswona leswi vanhu va swi vonaka no swi endla loko va ri karhi va hanya hi byona vutomi. Marivate na Nkondo (1982) va tlhela nakambe eka xitlhokovetselo xa *Mina-hina* va kombisa leswaku evuton'wini vanhu va fanele ku hanya hi ku rhandzana. Nakambe vatsari lava va tlhela eka xitlhokovetselo xa *Nyuku wa mbyana* va kombisa leswaku evuton'wini loko munhu a ri mutswari, a nga vi na miehleketo ya leswaku n'wana wa yena u ta n'wi pfuna loko a tava a kurile.

Marhanele (1978) eka xitlhokovetselo xa *Vutomi* u kombisa leswaku vutomi a byi na nhlamuselo tani hilaha Marivate na Nkondo (1982) va nga hlamusela hakona laha henhla. Marhanele (1978) u tiyisisa leswaku hinkwaswo leswi humelelaka loko vanhu va hanya hi byona vutomi eka xitlhokovetselo xa *Manyunyu ya xikhombana.* Mutlhokovetseri eka xitlhokovetselo lexi u kombisa leswaku ku hava munhu loyi a nga tilangutelaka ehansi evuton'wini. Munhu un'wana na un'wana u tilavela swa kahle evuton'wini. Malungana na Babane (1996) eka xitlhokovetselo xa *Byi hundzulerile* va kombisa leswaku vutomi byi cincile swonghasi. Mhaka leyi yi vula leswaku vutomi bya sweswi a byi fani na lebyi a byi hanyiwa khale. Malungana (1999) eka xitlhokovetselo xa *Byi cincile* u kombisa nakambe leswaku vutomi lebyi a byi hanyiwa khale a bya ha fani na lebyi hanyiwaka masiku lawa. Malungana u tlhela a kombisa leswaku ku cinca loku ku tisiwa hi ntumbuluko.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.1. **Marivate na Nkondo (1982) 'Xitlhokovetselo xa Nyini vutomi?'**

1. Vutomi i nyimpi,

2. Lwana u nga hlulwi,

3. Vutomi i rirhandzu,

4. Byi rhandze hi mbilu.

5. Vutomi i rendzo,

6. Fambisa-vu xisweswo.

7. I nkateko vutomi,

8. Wu nga ku rheteli emandleni.

9. Vutomi i risimu,

10. Yimbelela hi masiku.

11. Vutomi i xifaniso,

12. Nyanga u tsakisa mahlo.

13. Vutomi i xitshembiso,

14. Tiyisa ku fika emakumu.

15. Vutomi i dyondzo yikulu,

16. Dyondza ni van'wana vanhu.

17. Vutomi i ntlangu wa maphepha,

18. Thyana-vu u ta humelela.

19. Vutomi i norho,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.1.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi leswaku vutomi a byi na nhlamuselo leyi heleleke hikuva hinkwaswo leswi humelelaka hi byona vutomi.

3.2.1.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo yi vulavula hi ku tika na ku vava ka vutomi. Eka ntila wa 1, mutsari u seketela miehleketo leyi loko a ku 'Vutomi i nyimpi'. Ntila lowu i xigego laha mutsari a kombisaka leswaku vanhu va hlangana na swo tala evuton'wini loko va ri karhi va hanya. Eka swilo leswi munhu a hlanganaka na swona, swin'wana swa swona swa tika kasi swin'wana swa olova.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u hlamusela hi rirhandzu. Ntila wa 3, mutsari u vula leswi landzelaka hi rirhandzu 'Vutomi i rirhandzu'. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu loko va ri karhi va hanya, va fanele ku rhandzana naswona ku rhandza swa hanyisa, swi tlhela swi endla leswaku munhu un'wana a hanya a tshunxekile.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u hlamusela leswaku vutomi i rendzo. Mhaka leyi yi tikomba hi ntila wa 5 loko mutsari a ku 'Vutomi i rendzo'. Ntila lowu wu paluxa leswaku loko vanhu va ri karhi va hanya, va le rendzweni leri va nga ri tiveki leswaku ri ta hela rini kumbe va ta fika rini laha va yaka kona naswona loko vanhu va hanya swi tele leswi va hlanganaka na swona. Rendzo leri ri ta hela hiloko munhu a hundza emisaveni.

Hi ndzimana ya vumune, mutsari u kombisa leswaku loko munhu a hanya i nkateko. Mhaka leyi yi seketeriwa hi ntila wa 7 loko wu ku: 'I nkateko vutomi'. Mhaka leyi yi kombisa ku va munhu a ri karhi a hanya, i ku tsetseleriwa loku humaka etilweni hikuva vanhu van'wana a va na wona nkateko wa vutomi byo leha.

© University of Venda

Eka ndzimana ya vuntlhanu mutsari u kombisa leswaku vutomi i risimu. Hi mhaka leyi, mutsari eka ntila wa 9 u ri 'Vutomi i risimu'. Hi marito lama, mutsari u kombisa leswaku vanhu va na swo tala leswi va swi vulaka hi vutomi. Handle ka vanhu lava, vayimbeleri na vona va qamba tinsimu va kombisa leswi vutomi va byi vonisaka swona. Vutomi lebyi byi nga va byi tika kumbe byi vevuka.

Ndzimana ya vutsevu mutsari u vula leswaku vutomi i xifaniso. Mhaka leyi hi nga yi seketela hi miehleketo leyi boxiweke eka ntila wa 11 loko mutsari a ku 'Vutomi i xifaniso'. Ntila lowu wu vula leswaku leswi vanhu va swi endlaka hinkwaswo loko va ri karhi va hanya i vutomi hikuva vanhu van'wana va vona kutani va tekelela leswi va swi endlaka. Leswi va swi endlaka ku nga va swo biha kumbe swo saseka, hinkwaswo ka swona loko swi endliwa hi vona vutomi.

Eka ndzimana ya vukombo mutsari u boxa leswaku vutomi i xitshembiso xa laha misaveni. Mutsari u boxa eka ntila wa 13 u vula leswi hi vutomi loko a ku 'Vutomi i xitshembiso'. Mhaka ya ku va vutomi byi ri xitshembiso i mhaka ya matikhomelo ya vanhu loko va hanya. Loko vanhu va va na swiboho swa vona loko va hanya, va fanele ku swi fikelela no tshama na swona hikuva xitshembiso a xi fanelanga ku tshoviwa.

Ndzimana ya vunhungu yi vulavula hi ku va vutomi ku ri dyondzo yikulu evuton'wini bya vanhu. Eka ntila wa 15 mutsari u ri: 'Vutomi i dyondzo yikulu'. Ku va vutomi byi ri dyondzo, swi vula leswaku vanhu loko va ri karhi va hanya, va fanele ku va va dyondza hinkwaswo leswi va swi vonaka eku hanyeni na le vuton'wini. Loko vanhu va hanya, va fanele ku dyondza swo tala hi vutomi.

Eka ndzimana ya vukaye mutsari u kombisa leswaku vutomi i ntlangu. Mutsari u tlhela a seketela mavonelo ya yena hi mhaka leyi loko eka ntila wa 17 loko a ku 'Vutomi i ntlangu wa maphepha'. Mutsari hi ntila lowu u teka vutomi tanihi ntlangu wa maphepha loko vanhu va hungasa. Ntlangu wa maphepha i ntlangu lowu vanhu va wu tlangaka hi xikongomelo xo hungasa, kasi van'wana va wu tlanga hi mali. Hi mhaka leyi mutsari u kombisa leswaku vutomi byi olovile naswona bya nandziha. Hi ndlela yin'wana, mutsari u kombisa leswaku vanhu va fanele ku tiphina hi vutomi hi nkarhi lowu va ha ri kun a byona.

© University of Venda

Ndzimana ya vukhume yi vulavula hileswaku vutomi i xorho. Mhaka leyi yi kombisa leswaku vutomi a byi tiveki leswaku ku nga va ku ri yini. vutomi byo emeketeleriwa kumbe ku va vanhu va tiendlela swifaniso swa vona swa le miehleketweni ku tikhorwisa leswi vutomi ku nga va ka ku ri swona.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile mhaka ya leswaku vutomi a byi na nhlamuselo leyi heleleke hikuva hinkwaswo leswi humelelaka na leswi vanhu va swi endlaka loko va hanya hi byona vutomi.

3.2.2. **Marhanele (1978) 'Xitlhokovetselo xa Vutomi'**

1. Loko u lava ku tiva swa vutomi,
2. Kumbe leswi byi vulaka swona,
3. Ndza ku byela mina,
4. U ta kolwa hi yo oxa.

5. Vutomi i mpfuntla exikarhi ka khwati,
6. Vutomi i nkova wo enta ku tlula swidziva ni malwandle,
7. Hi tlhelo xifaniso i xifaniso xa hinkwaswo,
8. Swilo hinkwaswo ehansi ka dyambu.

9. Vutomi a byina vuthala,
10. Naswona a byi hlotiwi,
11. Kumbe ku xaviwa,
12. Kambe byo fuma hi byoxe.

13. Vutomi i ntshava,
14. Loko u ri etlhelo u yi vona hi ndlela leyi,
15. Loko u ri eka rin'wana tlhelo, xifaniso hi xin'wana,
16. Sweswo-sweswo u ko u veka matlhari ehansi.
17. Vutomi i ndzhuti,
18. Vutomi i manana,
19. Vutomi i nhlangano wa manana ni ndzhuti,
20. Nhlangano lowu hambanisaka masana ni ndzhuti.

21. Loko u lava ku tiva swa vutomi,
22. Kumbe leswi byi vulaka swona,
23. Ndza ku byela mina,
24. U ta kolwa hi yo oxa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.2.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa leswaku vutomi a a byi na nhlamuselo hikuva hinkwaswo leswi hi swi vonaka hi byona vutomi.

3.2.2.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula yi vulavula hi ku bohana ka vutomi no tsandzeka ku hlamusela leswi byi nga swona. Eka ntila wa 4, mutsari u ri ' U ta kolwa hi yo oxa'. Rito ra 'kolwa' ri vula ku eneteka, kasi xivulavulelo xa 'kolwa hi yo oxa' swi vula ku karhala kumbe ku hela matimba eka leswi u swi vonaka kumbe ku swi tiva.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u ya emahlweni a kombisa ku bohana ka vutomi. Eka ntila wa 5, u ri 'Vutomi i mpfutla exikarhi ka khwati'. Rito ra 'mpfutla' ri vula xindledyana xo tlhuma lexi fungenetiweke hi byasi laha vanhu loko va famba eka xona va nga voneki misava. Kasi 'vutomi i mpfutla' i xigego laha va kombisaka leswaku vutomi byi khumile no tumbela. Eka ntila wa 6, mutsari u ya emahlweni a boxa leswaku 'Vutomi i nkova wo enta ku tlula swidziva ni malwandle'. Mutsari u tirhisile xigego xa 'vutomi i nkova' ku kombisa leswaku vutomi byi entile. Leswi swi nga tlhela swi kombisa leswaku vutomi byi navile. Kasi eka ntila wa 7, mutsari u kombisa leswaku 'Hi tlhelo vutomi i xifaniso xa hinkwaswo'. Eka ntila lowu hi kuma xigego xa 'vutomi i xifaniso' ku kombisa leswaku swilo leswi hi swi vonaka laha misaveni swi kombisa leswi vutomi byi nga xiswona.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u ya emahlweni ku nyika nhlamuselo ya vutomi, eka mitila ya 9 ku fika eka 12, u ri:

'Vutomi a byi na vuthala.
Na kona a byi hlotiwi
Kumbe ku xaviwa
Kambe byo tifuma hi byoxe (P3).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Marito ya 'vuthala', 'hlotiwi', 'xaviwi' na 'tifuma' i ya nkoka swinene hikuva ma kombisa leswaku vutomi a byi landzeleleki naswona munhu a nge fambi a a byi lava hambi ku byi xava.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u hlamusela vutomi ku ya emahlweni, eka ntila wa 13 loko a ku 'Vutomi i ntshava'. Mutsari u tirhisile xigego ku kombisa leswaku vutomi byi lehile naswona byi hi tindlela to tala. Eka ntila wa 16, u ri 'Sweswosweswo, u ko u veka matlhari ehansi'. Ku tirhisiwa ka xivulavulelo xa 'u veka matlhari ehansi' swi kombisa ku va munhu a karhela endzhaku ka ku hluriwa. Eka xitlhokovetselo lexi u kongomisa eka ku kondza munhu a hundza emisaveni.

Eka ndzimana ya vuntlhanu u kombisa ku bohana ni ku kanetana ka vutomi. Eka mitila ya 17,18 na 19 mutsari u ri:

Vutomi i ndzhuti,

Vutomi i masana,

Vutomi i nhlangano wa masana ni ndzhuti (P3).

Hi mitila leyi, mutsari u tirhisile xigego ku humesela mhaka ya yena erivaleni. Eka ntila wa 17, mutsari u vula leswaku vutomi i ndzhuti ku kombisa ku nandziha ka byona loko swilo swi ri karhi swi ku fambela kahle. Eka ntila wa 18, mutsari u vula leswaku vutomi i masana leswi swi vula ku nandziha ka byona. Eka ntila wa 19, mutsari u kombisa leswaku ku hlanganisiwa ka masana ni ndzhuti hi byona vutomi. Leswi swi tano hikuva nkarhi wun'wana vutomi bya nandziha kasi eka yin'wana bya tika.

Eka ndzimana ya vutsevu, mutsari u kombisa hi ku tshikelela leswaku vanhu va nga lavi ku tiva no ehleketa ngopfu hi swa vutomi. Eka ntila wa 24, mutsari u ri 'U ta kolwa hi yo oxa'. Xivulavulelo lexi u tlhela a hetelela hi xona hambileswi a nga xi boha eka ntila wa 24. Ku vuyelerisiwa ka xona swi kombisa ntshikelelo wa leswaku vanhu va nga ehleketi ngopfu hi swa vutomi.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku vutomi a byi na nhlamuselo na leswaku leswi vanhu va swi vonaka loko va hanya hi byona vutomi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.3. **Malungana na Babane (1996) 'Xitlhokovetselo xa Byi hundzulerile'**

1. Tolo u gotsile swa yena,
2. Swiyila swi endliwa ri lo hosi!
3. Ku vuriwa leswaku i swa vakhale,
4. Vhilwa ra vutomi ri vumbulukela emahlweni.

5. Ku rhuma n'wana u fanele ku va ni hakelo yo vonaka,
6. Swi humile moya ku khinsama masiku lawa,
7. Xihuku lavakulu a va suseriwi,
8. Ku tluntlama i swa xikhale, va ri swi susa ndzhuti.

9. Vutomi a byi ri bya tolo,
10. Namuntlha hi hanya mbodza ya byona,
11. Vunene bya fularheliwa,
12. Wa le henhla i mu-endla-swivi.

13. Ku mi byela hi nkoka wa dyondzo, i ku mi sundza,
14. Mi tiyele ku lumuleta vana ma ha ri tincece,
15. Vana va kona swivongo swo mbamberiwa,
16. Swi tsongiwa hi vito ra manana ntsena.
17. Hina hi to mi tshika mi xambila,
18. N'wina mi lavaku ku vutiwa, vutiwani!
19. Mi ya kandziyela mahlwehlwe n'wexe,
20. Hi ta ku swi yini, byi hundzulerile, vutomi.

21. Hunga moya wa dzonga,
22. Hangalasa mimoya,
23. Marhimila ya ha yisiwa erhameni,
24. Matshopetana a ya se kotiwa ku vupfisiwa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.3.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa leswaku vutomi bya khale na bya sweswi byi hambanile swinene.

3.2.3.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka xitlhokovetselo lexi ndzimana yo sungula yi hlamusela hi ku cinca loku nga kona ka vutomi loko byi fananisiwa na leswi vutomi a byi ri xiswona khale. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 1 loko mutsari a ku 'Tolo u gotsile swa yena. Rito ra 'gotsile' ri vula ku longa nhundzu hinkwayo leyi munhu a nga na yona a famba. Xiyimo lexi xi tala ku va kona loko munhu a hlundzukisiwile hi mhaka yo karhi. Kasi ntila lowu i xivulavulelo lexi kombisaka leswaku hinkwaswo leswi a swi humelela khale swi cincile. Eka ntila wa 2 mutsari u ri 'Swiyila swi endliwa ri lo hosi!' Eka ntila lowu rito ra 'swiyila' ri vula mitolovelo ya ndhavuko leyi sivelaka ku endliwa ka mhaka yo ka yi nga amukeleki erixakeni. Yin'wana ya mitolovelo leyi a yi endliwi loko dyambu ra ha vona. Ku kombisa ku cinca ka mavonelo eka mitolovelo leyi, mutsari eka ntila wa 3 u ri 'Ku vuriwa leswaku i swa khale'. Ntila lowu wu kombisa leswaku vutomi bya khale a bya ha ri na nkoka eka vanhu va masiku lawa. Mhaka leyi yi tlhela yi seketela hi ntila wa 4 laha mutsari a nge 'Vhilwa ra vutomi ri vumbulukela emahlweni'. Rito ra 'Vhilwa' ri vula nsimbhi ya xirhendzewutana leyi vekeriwaka emavhilweni ya movha leswaku wu kota ku famba hi ku olova. Eka ntila lowu mutsari u fananisa ku vumbuluka ka vhilwa na leswi vutomi byi fambisaka swona.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombisa ku cinca ka vutomi eka ntila wa 5 hi ndlela leyi 'Ku rhuma n'wana u fanele ku va ni hakelo yo vonaka'. Eka ntila lowu hi kuma xivulavulelo xa 'hakelo yo vonaka' lexi vulaka ku nyika hakelo ya le henhla loko u n'wi rhuma. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko u rhuma n'wana, munhu u fanele ku rhanga a n'wi nyika nchumu wo karhi hi kona a nga ta pfumela. Handle ka swona n'wana a nga pfumeli ku rhumiwa. Eka ntila wa 6 mutsari u tlhela a ku 'Swi humile moya ku khinsama masiku lawa'. Xivulavulelo xa 'swi humile moya' xi vula ku ka swilo swi nga ha ri na nkoka. Rito ra 'khinsama' a ku ri maendlelo ya ku kombisa ku hlonipha hi vaxisati loko va nyiketa lavakulu swo karhi. Maendlelo lama a ma ha endliwi hikokwalaho ka ku cinca ka vutomi. Ku yisa emahlweni ku kombisa ku cinca loku, mutsari eka ntila wa 7 u ri 'Xihuku lavakulu a va suseriwi'. Rito ra 'xihuku' ri vula xiqhoko lexi vekeriwaka enhlokweni ku sivela dyambu. Hi ntolovelo wa khale, loko lavantsongo va vulavula na lavakulu, a va fanele ku xi hluvula

© University of Venda

University of Venda
Creative Citizen Leaders

ku komba nhlonipho, kambe sweswi a ka ha ri swona. Eka ntila wa 8, mutsari u ri 'Ku tluntlama i swa khale, va ri swi susa ndzhuti'. Rito ra 'tluntlama' ri vula ku yima hi swikunwana swirhendze swi xingile switshamo. Ku tluntlama a wu ri ntolovelo wa majaha loko va vulavula na lavakulu. Hi mavonelo na maendlelo ya vanhu va masiku lawa, leswi hinkwaswo i swa khale. Xivulavulelo xa 'swi susa ndzhuti' xi vula ku pfumala nhlonipho.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u kombisa ku yisa emahlweni leswaku vutomi byi cincile loko eka ntila wa 9 a ku 'Vutomi a byi ri bya tolo'. Ntila lowu wu kombisa ku sola leswi humelelaka masiku lawa hikuva a hi mahanyelo ya kahle. Vutomi lebyi a byi hanyiwa khale ka matiko, hi byona a byi ri vutomi bya kahle. Ku seketela mhaka ya ku sola vutomi bya sweswi, mutsari eka ntila wa 10 u ri 'Namuntlha hi hanya mbodza ya byona'. Rito ra 'mbodza' ri vula vuswa byo ka byi nga vupfangi. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vutomi lebyi hanyiwaka sweswi a hi vutomi bya ntiyiso, i vutomi byo biha byo ka byi nga hetisekangi. Mhaka leyi yi tikomba loko mutsari eka ntila wa 11 a ku 'Vunene bya fularheriwa'. Rito ra 'fularheriwa' ri vula ku kanetiwa. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vutomi lebyi hanyiwaka sweswi byi kanetana na swilo leswinene leswi a ku fanele ku ri swona leswi ku hanyisiwaka swona.

Eka ndzimana ya vumune mutsari u ya emahlweni a hlamusela hi ku cinca ka swa vutomi loko eka ntila wa 13 a ku 'Ku mi byela hi nkoka wa dyondzo, i ku mi sundza'. Rito ra 'sundza' eka ntila lowu ri vula ku hlongola. Eka ntila wa 14 mutsari u ri 'Mi tiyele ku lumuleta vana ma ha ri ticence'. Eka ntila lowu hi kuma rito 'lumuleta' leri vulaka ku veleka vana hi ku landzelelana hi nkarhi wuntsongo. Rito ra 'ticence' rona ri vula tindzumulo. Mhaka leyi boxiweke yi kombisa ku cinca ka vutomi lebyi khale a byi hanyiwa hikuva swa ku lumuleta a swi nga ri kona. Mutsari eka ntila wa 15 u ri 'Vana va kona swivongo swo mbamberiwa'. Xivulavulelo xa 'swivongo swo mbamberiwa' xi hlamusela leswaku swivongo swa vana lava tswariwaka a swi tiveki hikuva swin'wana swo ehleketeleriwa kunene. Leswi swi va tano hikuva vamana wa kona a va tshembekangi eka vavanuna lava va rhandzanaka na vona. Hi ku ka vana lava va nga tiveki leswaku i va ka mani, mutsari eka ntila wa 16 u ri 'Swi tswongiwa hi vito ra manana ntsena'. Ntila lowu wu komba leswaku swivongo swa vana lava swi tiviwa hi mana wa vona naswona vana lava va tirhisa xivongo xa mana wa vona.

Ndzimana ya vuntlhanu yi hlamusela hi ku tshikiwa ka vana leswaku va endla leswi va swi lavaka. Mutsari eka ntila wa 17 u ri 'Hina hi to mi tshika mi xambila'. Ku 'xambila' swi vula ku ya entirhweni ro sungula. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku u lava ku tshika vana va ya tivonela

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hi voxe ku tika ka timhaka ta vutomi bya le mitirhweni. Eka ntila wa 19 mutsari u ri 'Mi ya kandziyela mahlwehlwe n'wexe'. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku u ta tshika vana va ya tihluphekela hi voxe emitirhweni leswaku va ta kota ku tipfuna.

Eka ndzimana ya vutsevu, mutsari u paluxa hi ku cinca ka vutomi ku yisa emahlweni loko eka ntila wa 21 a ku: 'Hunga moya wa dzonga'. Ntila lowu wu kombisa leswaku moya wa ku cinca miehleketo na mavonelo ya vana a wu ve kona leswaku Xintu xi ta tlhelela eku sunguleni. Mutsari u tlhela a ya emahlweni eka ntila wa 22 a ku 'Hangalasa mimoya yo biha etindzumulweni'. Eka ntila lowu, rito ra 'tindzumulweni' ri vula vana lavantsongo. Hi ntila lowu mutsari u kombela leswaku miehleketo yo biha yi va kule na vana leswaku va kota ku hanya hi ku hlonipha. Ku kombisa leswaku vana va ha ri vantsongo na leswaku va fanele ku rivaleriwa, mutsari eka ntila wa 23 u ri 'Marhimila ya ha yisiwa erhameni'. Rito ra 'marhimila' ri vula swilo leswi humaka etinhompfini. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vana lava va ha ri vantsongo hikuva loko va sula marhimila, va sula hi xandla va xarhela erhameni. Mhaka leyi yi tlhela yi tikomba hiloko mutsari eka ntila wa 24 a ku: 'Matshopetani a ya se kotiwa ku vupfisiwa'. Rito ra 'matshopetana' ri vula loko vana va huha hi ku sweka vuswa va tirhisa misava na mati. Mutsari u kombisa leswaku vana lava va lavaka ku cinca vutomi a va se kota no twisisa swa vona.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo wu paluxile ku cinca loku nga kona exikarhi ka mahanyelo ya khale na ya masiku lawa hi ku kombisa hi vana va masiku lawa lava va nga ha hlonipheki vanhu lavakulu.

3.2.4. **Malungana (1999) 'Xitlhokovetselo xa Byi cincile'**

1. Vutomi bya tsutsuma,
2. Byi ba magoza yo penga,
3. Byi le rivilweni ra matsambu yo nyanya,
4. Byi chava xisweswi-sweswi,
5. Hikuva swa nyenyetsa,
6. Vutomi byi xandzukile,
7. Byi mirile magegetsu,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

8. Futhi byi hambanele kule ni bya tolo.

3.2.4.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku cinca ka vutomi bya masiku lawa loko byi fananisiwa ni vutomi bya khale hikuva leswi humelelaka sweswi swa hlamarisa

3.2.4.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**.

Xitlhokovetselo lexi xi hlamusela hi ku cinca ka vutomi leswi khale a byi ri xiswona na leswi byi nga xiswona masiku lawa. Ku cinca loku ku tikomba hikuva mutlhokovetseri a byi munhuhata eka ntila wa 1 loko a ku 'Vutomi bya tsutsuma'. Ntila lowu i xivulavulelo lexi kombisaka leswaku vutomi byi famba hi rivilo ro chavisa. Mutlhokovetseri u hlamusela vutomi tanihi vanhu lava fambaka hi milenge ku kombisa ku cinca loku. Leswi swi humelelaka evuton'wini swi hambanile swinene. Mutlhokovetseri u ya emahlweni eka ntila wa 2 loko a ku 'Byi ba magoza yo penga'. Eka ntila lowu hi kuma xivulavulelo xa 'ba magoza' leswi vulaka ku famba hi ku hatlisa. Mafambelo ya vutomi ma tlhela ma cheriwa munyu hi ku tirhisiwa ka rito ra 'penga'. Mutsari u fananisa leswi vutomi byi fambisaka swona na leswi munhu wa rihuhu a fambisaka swona. Mutsari u tlhela eka ntila wa 3 a ku 'Byi le rivilweni ra matsambu yo nyanya'. Rito 'matsambu' ri vula ku tsutsuma loko ra 'nyanya' ri vula ku tlurisa mpimo loko va langute ku cinca loku ku vuriwaka. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vutomi byi famba hi rivilo ro hlamarisa.

Eka ntila wa 4 mutsari u tlhela a ku 'Byi chava xisweswi-sweswi'. Miehleketo leyi ntila lowu wu yi humesaka hileswaku vutomi byi famba hi rivilo hi ku chava swilo leswi humelelaka masiku lawa. Mutsari eka ntila wa 5 u tlhela a ku 'Hikuva swa nyenyetsa'. Rito ra 'nyenyetsa ri vula ku swirha timbilu kumbe ku ka xilo xo karhi u nga xi tsakeli. Ntila lowu wu kombisa leswaku vutomi lebyi hanyiwaka sweswi a byi nandzihi. Hi mhaka ya ku va vutomi byi nyenyetsa mutsari eka ntila wa 6 u ri 'Vutomi byi xandzukile'. Rito ra 'xandzukile' ri vula ku cinca xilo ximbisi endzhaku ka ku fuhlekiwa leswaku xi ta dyiwa. Kasi laha ka ntila lowu mutsari u tiyisisa leswaku vutomi bya sweswi byi hundzukile ngopfu hikuva a bya ha fani na bya khale. Ku hundzuka loku ku seketela hiloko mutsari a ku 'Byi mirile magegetsu'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'magegetsu' leri vulaka ku handzukela ka miri laha ku va ka na nhlonge leyi vuneki yi kwamuka. Ntila lowu wa ha tiyisisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leswaku vutomi byi cincile ngopfu. Eka ntila wa 8 mutsari u tlhela a ku 'Futhi byi hambanele kule ni bya tolo'. Ntila lowu wu kombisa no tiyisisa ku hambana loku nga kona ka xiyimo xa vutomi bya sweswi na bya khale. Loko mutsari a vulavula hi vutomi bya tolo, u kongomisa eka vutomi lebyi a byi hanyiwa khale kumbe lebyi hundzeke, laha a tiyisisaka leswaku vutomi bya khale na bya sweswi a byi fani nakantsongo.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswi vutomi byi nga cincisa xiswona hi ku ka byi nga ha fani na vutomi bya khale hikuva lebya swewi byi tsutsuma hi rivilo ro chavisa.

3.2.5 **Maphalakasi (1973) 'Xitlhokovetselo xa Masiku lawa'**

1. Vana, mi onhakile hla' Fanisa wa mhani!
2. Vakulukumba a mi va suseli swihuku ha yini?
3. A mi nyizeli vakulukumba ndlela va hundza xana?
4. Ha yini mi nga yingisi vatswari?
5. Miti mi yi lavela yini ma ha ri vamambikidyana xana?
6. Ximasikulawa xi mi onhile ke, 'Sisi!'
7. Tiburuku to leha, to durha mi ambalela yini?
8. Hina ha ha ri vafana tiburuku to tano a hi nga ambali,
9. A swi ri swiambalo swa vakulukumba,
10. Mi alela yini ku ya exikolweni,
11. Miri tisuti ni mali hi nga swi kota ku mi nyika,
12. Tshamani! Kasi mi dyondzela vamani?

13. Vana-ndzi-n'wina ma hi xumbadza mhayi
14. Fole ma ha ri vatsongo ma dzaha,
15. Swidakwa ma ha ri vatsongo hi n'wina! 'Sisi!'
16. Hi mavoko a ma ha lwi, ma chavana,
17. Mi matoya man' n'wina va sweswi,
18. Hi karhele ku va tifakazi hina,
19. Vanhwanyana va kona na vona i swin'we.

20. Xo na tekeriwa etlhelo ni Xilungu
21. Vantima hi va vona hi mavoko ni milenge
22. Vumbhuri lebyiya byi onhiwile hi tinghundhu
23. Vanhwana va kona ku lo sala vito, i vatswatsi
24. A hi mi hlekuli ho vula leswaku a mi vanhu.

25. Lavakulu vona ke?

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

26. Va sele kwihi?
27. Vuthicara hi lebyiya bya khale
28. Swithicarana swa sweswi ntikelo evuthicareni swi susile
29. Masiku lawa ha tivonisa ke!
30. Lava va nga swi voniki hi lava va ti etleleleke.

3.2.5.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vana na vanhu va masiku lawa hikuva mahanyelo lama va nga na wona ma hambanile na lama a ma hanyiwa khale.

3.2.5.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo hi kuma leswaku mutsari u tivutisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo hi ku vona mahanyelo ya vana va masiku lawa, yo pfumala nhlonipho eka lavakulu. Eka ntila wa 1, mutsari u tirhisile nsinya wa riendli 'onhakile' ku kombisa leswaku xiyimo xi cincile, a xa ha fani na swa khale laha vana a va hlonipha lavakulu. Eka ntila wa 5, mutsari u ri 'Miti mi yi lavela yini ma ha ri vamambikidyana xana?'. Eka ntila lowu hi kuma leswaku mutsari u tirhisile vunyingi bya ntsongahato 'vamambikidyana' ku kombisa leswaku leswi vana va masiku lawa va swi endlaka va ha ri vantsongo swa nyumisa. Rito ra 'vamambikidyana' hi ntolovelo ri vula vana lavantsongo lava nga riki ni vutihlamuleri eka vutomi bya vona. Eka ntila wa 6 mutsari u ri 'Ximasikulawa xi mi onhile ke, 'sisi'. Mutsari u hetile ntila wa yena hi rito ra 'sisi!' ku kombisa ku nyangatseka ka yena hi mahanyelo ya vana va masiku lawa. Loko munhu a kala a ri tirhisa, swi kombisa swinene leswaku u swirhekile timbilu.

Ndzimana ya vunharhu yi hlamusela hi mahanyelo ya vana va masiku lawa lava nga ha koteki ku lwa hi mavoko kumbe swibakele, va kotaka ku tirhisa swidlayi ntsena. Eka ntila wa 13 mutsari u ri 'Vana-ndzi-n'wina ma hi xumbadza mhayi'. Eka ntila lowu mutsari u tirhisile rito ra 'xumbadza' leri vulaka ku khomisa tingana kumbe ku endla mhaka yo nyumisa ku ri ku kombisa vubihi bya vana va masiku lawa. Rito leri ri tlhela ri kombisa leswaku hi ku landza mitirho leyi vana va yi endlaka, ku hava mutswari loyi a nga vulaka leswaku n'wana wa yena u endla mitirho leyinene.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ntila wa 18, mutsari u tirhisile rito ra 'tifakazi' Rito leri hi ntolovelo ri vula munhu loyi a seketelaka kumbe ku va mbhoni yo va a vonile mhaka loko yi humelela. Hi mavulavulelo ya siku na siku, rito ra 'fakazi' ri tirhisiwa ngopfu etihubyeni ta milawu laha ku tengiwaka milandzu. Ku tirhisiwa ka rona laha mutsari u kombisa leswaku a nga lavi ku ya yimelela vanhu lava endlaka swo biha.

Ndzimana ya vumune, yi vulavula hi ku sola vanhwanyana va masiku lawa. Ku soriwa loku ku tikomba hi ku tirhisiwa ka swivulavulelo swo fana na 'vanhwanyana va kona na vona i swin'we' eka ntila wa 19 leswi vulaka leswaku vanhwanyana va fana hi leswi va swi endlaka na 'ku tekeriwa etlhelo ni Xilungu' leswi vulaka ku hundzeleta mahanyelo ya Xilungu. Eka ntila wa 21 wa: 'Vantima hi va vona hi mavoko ni milenge' Leswi swi vula leswaku hambiloko va nga ticinca va tihundzula Valungu, nhlonge ya vona emilengeni ni le mavokweni a yi nga cinci. Leswi hi swona swi nga ta hi komba leswaku i Vantima va xiviri.

Eka ntila wa 22 wa 'Vumbhuri lebyiya byi onhiwile hi tinghundhu'. Hi ku ya hi mutsari vanhwanyana va Vavantima a va sasekile hi ntumbuluko, kambe sweswi hi ku lava ku tiendla Valungu, a va ha sasekanga. Mutsari u boxa leswaku leswi swi endlaka leswaku va nga saseki i ku va va ri ni tinghundhu. Rito 'tinghundhu' ri vula tinsiva leti bohiwaka enhlokweni ya tin'anga, vacini va swigubu, xincayincayi na muchongolo. Eka ntila wa 23 u ri: 'Vanhwana va kona ku lo sala vito, i vatswatsi'. Loko mutsari a vula leswaku ku lo sala vito, i xivulavulelo lexi kombisaka leswaku vanhwanyana lava a va ha pfuni nchumu. Lava va nga kona va helele hi ntirho. Kasi rito ra 'vatswatsi' eka ntila wolowu ri kombisa leswaku vanhwana lava va tihundzule vavasati lava vupfeke no tiyela. Eka ntila wa 23, mutsari u tirhisile rito ra 'hlekuli' ku vula leswaku a ngo va tekela ehansi kumbe ku va nyenya, kambe u tiyisisa leswaku mahanyelo ya vona ya bihile.

Eka ndzimana ya vutlhanu mutsari u sola matikhomele ya mathicara lama nga kona masiku lawa. Mutsari u tlhela a boxa leswaku vuthicara bya masiku lawa a bya ha ri na ntikelo loko a byi pimanisa ni bya khale. Eka ntila wo hetelela mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'va tietleleleke'. Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku vanhu lava va nga lova, hi vona va nga voniki swilo leswi swo biha no khomisa tingana leswi endliwaka hi mathicara ya masiku lawa.

© University of Venda

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu[illegible]waku mahanyelo ya vana va masiku lawa ma hambanile swinene na lawa a ya hanyiwa khale hikuva lava va masiku lawa a va ha chavi nchumu eka swa vutomi.

3.2.6. **Marhanele (1978) 'Xitlhokovetselo xa Manyanga ya xikhombana'**

1. Lembe leri taka swa boha,
2. Swo ntswi, ndzi ta va mudzabi,
3. Hikuva tithugamama to makanyeka,
4. Ku hlaya nhlayo ya tona i ku xurha.

5. Ku sukela namuntlha loyi a nga to wena!
6. Ndzi wena mina?
7. Ndzi ta n'wi ahlamela
8. Swona ndzi lo cineriwa hi ya ka vona?
9. Loyi a nga ta ndzi simula,
10. Hi ra Makhandeni u ta tshwa naxo,
11. U ta xi kuma xa ncila wa bulubulu.

12. Ra vukhomba hi mina M'solwa,
13. Ra vunhwana hi mina Burisa,
14. Burisa majaha u lo nchaa!
15. Burisa majaha lamo thwasa
16. Wona lama tivaka milawu ya le mpfungwe
17. Milawu ya le xihlobyeni xa vununa.

18. Futhi lembe leri taka ndzi ri swo ntswi!
19. Loko nguva ya vuxika yi ta yi hetile rendzo ra yona,
20. Ndzi ta va ndzi ri ni mbhejo,
21. Mi nga rivali, hi xikandza rivalani,
22. Hikuva ndzi pala khume hi ku copeta ka tihlo,
23. Ihala … a, u ta twa u nga twi,
24. A swi ndzi suki mina ntukulu wa Valambya.

25. Hambi vo tshopi a va xevi
26. Leri ndzi ta ri xeva
27. Kambe mpama wo tani hi mina
28. Hi wena wo dyisiwa tinhwala?
29. Leswi loko ndzi languta majaha
30. Hinkwawo swikandza kove!
31. Lama ya nhlananyana hono, ya hlamala ntsumi ya misava
32. Hikuva vuntsumi bya mina bya vulavula,
33. Naswona ndzi va dyisa byona hinkwabyo.

34. Tiko hinkwaro ndza pfala,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

35. Eswigubini xitikisi ngqhi!
36. Vavanuna va humbiwa mano hi vumbhuri bya mina,
37. Vachayi ni vachongori va jila loko ndzi va languta,
38. Van'wana va banana hi tinhloko,
39. Van'wana va hiseka va hambana ni muchongolo,
40. Kasi vo tala va tsemekela hi switlapi ni timbyembye,
41. Hinkwaswo leswi ku ringetiwa ku ndzi teka rinoko.

42. Loko swo famba hi ndlela leyi
43. Mi ta ndzi khomela loko ndzi mi nyangatsa
44. Kambe ntiyiso i wun'we lowu nga fihliwangiki
45. Ndzi ta tekiwa eka Mkhulu
46. Phela mi swi tiva Xikwembu xi nonokile
47. Xi hetile lembe xa ha rhidela xikandza lexi
48. Xa mina a hi xona xo fana nixa Topisa
49. Lexi nga lo siyiwa ni majorho
50. Xa mina xi rheta bya nhlampfi ematini
51. Wena swi ku tlhavaka, u ta ndzi endla yini?
52. Hi nkanu ya marahani vumpama byo ndzi be!

3.2.6.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi nhwana loyi a titwaka a vupfile leswaku a nga tekiwa kumbe ku kula.

3.2.6.1. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Rito ra 'manyanga' eka nhlokomhaka ya xitlhokovetselo ri vula manyunyu kumbe mihumelelo yo ka yi nga tolovekanga. Rito ra 'xikhombana' ri vula nhwana loyi a ha ku cineriwaka. Eka ndzimana yo sungula, mutsari u vulavula hi leswi nhwana loyi a titwisaka xiswona loko a languta xiyimo xa yena xa vunhwana. Eka ntila wa 1, mutsari u ri: 'Lembe leri taka swa boha'. Marito ya 'swa boha' ya kombisa leswaku hambiloko ku nga humelela yini xo biha, a ku nga vi na ku cinca eka leswi a nga tiyimisela swona. Eka ntila wa 2 mutsari u tlhela a tiyisisa mhaka ya yena hi ku vula a ku: 'Swo ntswi, ndzi tava mudzabi'. Eka ntila lowu, hi kuma marito ya 'swo ntswi' ku kombisa no tiyisisa leswaku a ku nga cinci nchumu. Rito ra 'mudzabi' ri kombisa vuxolwe ni leswaku ku ta va ni vanhwana lava nga ta kuma swiletelo eka yena evukombeni ku komba leswaku u tava mudzabi, eka ntila wa 3 hi kuma leswi: 'Hikuva tithugamama to makanyeka'. Rito ra 'thugamama' eka ntila lowu ri vula vanhwana lavo ka va nga se khombaka naswona va ha ku huma mavele. Rito ra 'makanyeka' i

© University of Venda

xithathelo lexi vulaka ku tala hi ntsengo. Eka ntila wa 5, mutsari u ri leswi 'Ku hlaya nhlayo ya tona i ku xurha'. Laha ku tirhisiwile xivulavulelo 'i ku xurha' ku kombisa leswaku ku va hlaya i ku tlanga hi nkarhi.

Ndzimana ya vumbirhi yi vulavula hi leswi nhwana a nga ta swi endla eka loyi a nga ta n'wi simula. Eka ntila wa 6, mutsari u ri 'Ku sukela namuntlha loyi a nga to wena'. Rito ra 'namuntlha' ri kombisa leswaku hi siku leri, hi rona a nga huma endlwini ya ku cineriwa laha a nga kandziyiwa. Eka ntila wa 7 u ri 'Ndzi ta n'wi ahlamela'. Rito ra 'ahlamela' ri vula ku rhukana. Nhwana loyi u vula leswaku u ta rhukana hinkwavo lava nga ta n'wi vitana hi vito ra yena ra vuhlangi. Eka ntila wa 8 ku fika 11, mutsari u tirhisile swivulavulelo ku kombisa ku tiyimisela ka nhwana loyi eka leswi a nga ta swi endla. Eka ntila wa 8, mutsari u hlamusela hi ku cineriwa leswi vulaka ku kombisa nhwana. Eka ntila wa 9, ku hlamuseriwa hi ku simula leswi vulaka ku vitana munhu hi vito ra vuhlangi. Vito ra vuhlangi i vito leri munhu a nyikiwaka rona loko a tswariwa. Eka ntila wa 10, u kombisa leswaku loyi a nga ta n'wi vitana hi ra Makhandeni u ta n'wi ba. Kasi eka ntila wa 11, u vulavula hi ku kuma 'xa ncila wa bulubulu' leswi vulaka ku twisa ku vava.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u kombisa leswi nhwana a nga ta tiphinisa swona loko a vulavula na majaha. Eka ntila wa 12 hi kuma rito 'ra' leri yimelaka vito leri nhwana a tinyakaka rona ku kombisa leswaku se u kurile. Eka ntila wa 13, hi kuma vito ra vunhwana, vito leri ri huma eka nsinya wa riendli 'bula' leri vulaka ku vulavula. Kutani ke, ku 'burisa majaha' eka ntila wa 14 swi vula ku vulavula loko a ri karhi a gangisana na majaha. Nakambe riencisi ra 'nchaa' ri kombisa ku vulavula u tshunxekile u nga chavi kumbe ku nyuma swin'wana. Eka ntila wa 15, mutsari u vula leswaku u burisa majaha lamo thwasa ku kombisa leswaku endzhaku ka ku cineriwa, u kota ku gangisana na majaha lama tivaka timhaka ta vona. Eka ntila wa 16, mutsari u hlamusela hi milawu ya le mpfungwe ku kombisa leswaku majaha lama hi lama nga ni miehleketo yo vupfa. Mutsari u tlhela eka ntila wa 17 a ku: 'Milawu ya le xihlobyeni xa vununa'. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku u ta vulavula ni majaha lama timhaka ta nkoka ni ntiyiso.

Eka ndzimana ya vumune, ku hlamuseriwa hi leswi nga ta humelela endzhaku ka nkarhi. Eka ntila wa 18, mutsari u ri 'Futhi lembe leri taka ndzi ri swo ntswii!'. Hi ntila lowu, mutsari u kombisa no tiyisisa leswaku ku hava lexi nga ta n'wi tsandzisa leswi a swi lavaka. Eka ntila wa 19, mutsari u ri 'Loko nguva ya vuxika yi ta va yi hetile rendzo ra yona'. Mutsari u kombisa ku leha ka nkarhi lowu a wu yimeleke ni rendzo leri loko ri tekiwa ri tekaka nkarhi wo leha. Eka ntila wa 20 nhwana u na miehleketo ya leswinene hi vumundzuku bya yena hikuva mutsari u boxa leswaku 'Ndzi ta va ndzi ri

© University of Venda

ni mbejo'. Rito ra 'mbejo' ri vula mali leyi jaha ri [illegible]laka nhwana loko ri nga se lovola. Hi mbejo, jaha ri tshembisa leswaku ri ta lovola. Eka ntila wa 21, mutsari u ri 'Mi nga rivali, hi xikandza rivalani'. Laha mutsari u tirhisile ntila lowu ku komba ku saseka ka nhwana loyi. Eka ntila wa 22, u tirhisile swivulavulelo swa 'pala khume'leswi vulaka ku koka mahlo ya majaha leswaku ma n'wi navela kasi xivulavulelo xa 'ku copeta ka tihlo' swi vula mhaka leyi humelelaka hi xihatla. Eka ntila wa 23, mutsari u ri 'I hala...a, u ta twa u nga twi'. Rito ra 'ihala' ri kombisa ku hleka hi ku hlekula no tekela un'wana ehansi. Kasi 'u ta twa u nga twi' i xikatsatinhlamuselo laha a kombisaka ku titshemba leswaku majaha ma ta n'wi navela ya n'wi pfumala.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u kombisa xiyimo lexi nhwana a titeka a ri eka xona na ku saseka ka yena. Eka ntila wa 25, mutsari u ri 'Hambi vo tshopi a va xevi'. Hi ntila lowu, mutsari u tshikelela leswaku nhwana loyi u ta hela a byeriwile timhaka ta rirhandzu. Nhwana loyi u ya emahlweni a kombisa ku titshemba ka yena hi vumbhuri bya yena. Leswi hi swi vona hi loko eka ntila wa 27 a ku 'Kambe mpama wo tani hi mina'. Rito ra 'mpama' ri vula nhwana wa saseka. Eka ntila wa 28, mutsari u tirhisile xivulavulelo ku kombisa leswaku a nga tilanguteli ehansi kumbe ku pfumela ku yisiwa ehansi. Mutsari eka ntila wa 28 u ri 'Hi wena wo dyisiwa tinhwala?'. Eka ntila wa 30, nhwana loyi u kombisa ku titshemba eka ku saseka ka yena. Leswi swi tikomba hi ntila lowu nge 'Hinkwaswo swikandza kove!'. Riencisi ra 'kove!' eka ntila lowu ri kombisa leswaku majaha loko ya n'wi languta, a va n'wi chava hikuva loko a va languta a va nyuma. Eka ntila wa 31, mutsari u kombisa leswaku na lavo tiya, a vo n'wi languta va hlamala ku saseka ka yena, kambe va chava ku n'wi gangisa. Hi mhaka leyi, hi nga languta ntila wa 31 loko a ku 'Lama ya nhlananyana hono, ya hlamala ntsumi ya misava'. Rito ra 'nhlananyana' ri vula majaha lama nga chaviki nchumu hi tlhelo ro gangisa. Riencisi ra 'hono!' ri vula ku languta hi ku kokeka hi leswi u swi vonaka. Xivulavulelo xa 'ntsumi ya misava' xi vula ku saseka kumbe ku hlawuleka.

Eka ndzimana ya vutsevu, mutsari u kombisa leswi nhwana loyi a titekisaka xiswona loko a vona majaha. Eka ntila wa 34, mutsari u ri 'Tiko hinkwaro ndza pfala'. Hi ntila lowu, mutsari u tirhisile xithathelo ku kombisa ku xonga ka nhwana loyi hi ku vula leswaku u sasekile ku tlula vanhwanyana va tiko hinkwavo ku ri ku a hi ntiyiso. Mutsari eka ntila wa 35 u ri: 'Eswighubini xitikisi ngqhi!'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'xitikisi' leri vulaka ndhawu laha vacini va xigubu va cinaka kona. Riencisi ra 'ngqhi' ri kombisa leswaku a a naveriwa hi vacini ni vanhu lava a va ri kona. Eka ntila wa 36 u vula leswaku vavanuna va humba mano ku kombisa leswaku vavanuna a va phuntisiwa hi vumbhuri bya yena. U tlhela a ya emahlweni eka ntila wa 37 ku kombisa leswaku vavanuna a va tsandzeka ku landzelela macinelo ya vona loko va n'wi vona. Eka ntila lowu mutsari u ri 'Vachayi ni vachongori vo jila loko ndzi va languta'. Rito ra 'jila' ri kombisa ku ka u nga endli swona leswi a wu fanele ku

© University of Venda

swi endla loko munhu a cina. Eka ntila wa 38 mutsari u tirhisa xithathelo ku kombisa leswaku vavanuna a va holova loko va n'wi languta. Mutsari u ri 'Van'wana va banana hi tinhloko'. Xivulavulelo lexi xi tiyisisa leswaku vavanuna a va holova loko va n'wi ehleketa. Eka mitila ya 40 na 41 mutsari u ri:

> Kasi vo tala va tsemekela hi switlapi ni timbyembye.
> Hinkwaswo leswi ku ringetiwa ku ndzi koka rinoko (P10).

Mutsari u tirhisile xithathelo eka mitila leyi tshahiweke ku kombisa leswi nhwana loyi a a xanisisa swona miehleketo ya vavanuna. Eka ntila wa 40, marito ya 'switlapi' ya vula madzovo ya swiharhi yo tlhuvutsiwa lama bohiwaka etihandzeni ta milenge ya vacini va xincayincayi. Rito a 'timbyembye' rona ri vula madzovo ya swiharhi lama bohiwaka eswisutini swa vacini va swigubu. Madzovo lawa ku tala ku va madzovo ya timbuti, swipene kumbe timhunti. Xivulavulelo eka ntila wa 41 xa 'ku ndzi koka rinoko' xi kombisa ku navela. Leswi hinkwaswo a swi humelela ku ringeta ku komba nhwana loyi vuswikoti lebyi vacini a va ri na byona.

Eka ndzimana ya vukombo, mutsari u kombisa miehleketo na ku navela ka nhwana loyi hikuva na yena a a tilavela swa le henhla. Ku seketela mhaka leyi, mutsari eka ntila wa 43 u ri: 'Mi ta ndzi khomela loko ndzi mi nyangatsa'. Eka ntila lowu nhwana wa swi lemuka leswaku vanhu a va n'wi rhandzi hinkwavo. Leswi swi tikomba hiloko a kombela ku rivaleriwa loko a tibuma na loko a tirhisa rito ra 'nyangatsa'. Rito leri ri kombisa loko munhu a nga lavi leswi un'wana a swi endlaka kumbe ku swi vula. Ku kombisa leswaku nhwana loyi a a tilavela swa le henhla, eka ntila wa 45 ku boxiwa leswaku: 'Ndzi ta tekiwa eka Mkhulu'. Hi marito lama, hi hatla hi twisisa leswaku nhwana loyi a nga lavi ku tekiwa kun'wana na kun'wana naswona hi munhu wa xiyimo xa le hansi. Rito ra 'Mkhulu' ri vula evukosini. Leswi swi hi kombisa leswaku nhwana loyi a a tibyerile leswaku u ta tekiwa ehosini tanihi leswi ku khoriwaka leswaku kona ku fumiwile.

Eka ntila wa 46 mutsari u ri 'Phela mi swi tiva Xikwembu xi nonokile'. Rito ra 'nonokile' ri vula ku endla xanchumu u nga jahi naswona hi vukheta lebyikulu. Leswi vulaka leswaku loko Xikwembu xi n'wi vumba, xi tekile nkarhi wo tala xi nga jahi xi ri karhi xi n'wi sasekisa. Eka ntila wa 47, mutsari u tlhela a tirhisa xithathelo hi ndlela leyi: 'Xi hetile lembe xa ha rhidela xikandza lexi'. Rito ra 'rhidela' ri vula ku endla xilo xi saseka na ku rhetela. Loko xilo xi rhetela a xi gogonyi. Nhwana loyi a a swi vona leswaku a nga fani na van'wana vanhwana. Mhaka leyi yi nga paluxiwa hi loko a fanisa

© University of Venda

xikandza xa yena na xa Fanisa. Mutsari eka ntila wa 51 u veka hi ndlela leyi 'Lexi nga lo siyiwa ni majorho'. Rito ra 'majorho' eka xitlhokovetselo lexi ri vula swirhumbana leswi a swi ri kona exikandzeni xa Fanisa. Eka ntila wa 52, u kombisa ku hambana ka swikandza swa vanhwana lava hi ndlela leyi 'Hi nkani ya Marhahani vumpama byo ndzi be!'. Marito lama ya kombisa ku titshemba leswaku a ku ri hava na munhu na un'we loyi a ta byela nhwana loyi leswaku u bihile. Leswi swi boxiwa hi marito ya ntikelo ya 'vumpama byo ndzi be!' laha a hlambanyaka leswaku marito lama a ma vulaka i ntiyiso.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi xi paluxile leswi vanhwana van'wana lavo saseka va titwisaka swona loko va ringanele ku cineriwa vukhomba na ku tekiwa.

3.2.7. Marhanele (1978) 'Xitlhokovetselo xa Wa chavisa'

1.Hlaya xikandza xa yena,
2.U ta hundzuluka u n'wi komba xikosi,
3.Hikuva loko swikandza swo hlangana,
4.Xa wena xi ta nyupela enchabyeni lowukulu.
5.Phela wa chavisa.

6.U le kule, u tlhuva dyambu,
7.Mahlo wonge i ya rhole,
8.Mombo wu jinjiwile wu tlhelela endzhaku,
9.Nhompfu yi lan'wile xikandza, yi humele ehandle,
10.Milomo i tinhlelo to peperha vongwe bya malembe.

11.Miri i wa ndlopfu,
12.Xibakele xa kona i nhloko ya xihlangi,
13.Ringhala emavokweni i swihlahla,
14.Kasi ra le nhlaneni ri hundzukile xinorobaji,
15.Ndzi ri wa chavisa.

16.Mahanyelo ku hava,
17.Ni rin'we ra mhamba doo!
18.Nhlamba u lo tlhavela yona,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

19.Emporosini hi yena ntsena,
20.Mi ta byi xava hi ndhli!
21.Loko u lo vengiwa u ta cina u ko u baleka minkondzo,
22.Kumbe u ku Xikovela i hosi.

23.Ejele u huma kona,
24.I mani a nga n'wi tiyelaka,
25.Hi wihi wa xivindzi xo n'wi yimela?
26.Hinkwaswo swigulana swa jele swi hava milomo,
27.Emahlweni ka yena swo fana ni vusokoti,
28.Vusokoti enkeleni wa mhandzele.

29.Tihosi ti biwa hi swikokolo,
30.Vavasati va himiwa hi marha,
31.Swindzendzele ni swidakwa swi dyisiwa mahlanta,
32.Swihlangi swi yimbelerisiwa nhlamba,
33.Ndzi ri wa chavisa.

34.U tsandze ni mbyana ya ntshiva,
35.Loko yo hlangana ni xikandza xa yena,
36.Vukari hinkwabyo bi!
37.Loko yi lo khungiwa yi nga tsema ni nketani,
38.Loko yi nga khungiwanga yi ta tlhela kule,
39.Ndzi ri wa chavisa.

40.Mina ndzi ri wa chavisa,
41.Vo tala va ri dya chavisa,
42.Kambe loko a ri kona vun'wina byo khapa,
43.Va vula dyona kumbe yena,
44.Kasi a hi leswi a chavisaka?

45.U tsandze tinkanyamba ta maphorisa,
46.N'wi vutise sejeni Van der Byl,
47.U pfuxiwe hansi hi mpama,
48.Vhiki hinkwaro exibedhlele khe!
49.Leswi a swi huma enon'weni a swo titiva,
50.Ndzi ri wa chavisa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

51.Loko a nga ri Malani lowa dokodela,

52.Sweswi a hi to vulavula swin'wana,

53.Vuhlolotwana bya yena byi hanyise mulungu wa vanhu,

54.U ringete ku dyi khomisa, kambe u lo heta nkarhi,

55.Hikuva ejele eka dyona hi le Kanana.

3.2.7.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wanuna loyi a a hlupha a tlhela a chavisa. Wanuna loyi a a chaviwa hi tiko hinkwaro.

3.2.7.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo yi hlamusela hi leswi xikandza xa munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena xi langutekisaka xiswona. Mutsari eka ntila wa 1 u ri 'Hlaya xikandza xa yena'. Eka ntila lowu hi kuma xivulavulelo xa 'Hlaya xikandza' lexi vulaka ku languta hi vukheta. Xivulavulelo lexi xi tiyisisa leswaku loko munhu a lava ku tiva munhu loyi kahle, u fanele ku n'wi languta a nga jahangi. Eka ntila wa 2 mutsari u tlhela a tirhisa xivulavulelo xa 'komba xikosi" lexi vulaka ku fularhela. Mhaka leyi yi tiyisisa nakambe leswaku loko munhu a n'wi languta, u ta chavisa hi xikandza xa yena. Ku kombisa ku chava loku munhu a nga vaka na kona loko vo hlangana hi mahlo, mutsari eka ntila wa 4 u ri 'Xa wena xi ta nyupela enchabyeni lowukulu'. Rito ra 'nyupela' ri vula ku tumbela endzeni ka mati. Mhaka leyi ya ha tiyisisa ku va munhu loyi a chavisa.

Ndzimana ya vumbirhi yi hlamusela xiyimo xa munhu loyi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi loko mutsari a ku 'U le kule le, u tlhuva dyambu'. Xiphemu xo sungula xa 'U le kule' eka ntila lowu xi kombisa leswaku u zimukile loko xa vumbirhi xa 'tlhuva dyambu' ku ri xivulavulelo xo kombisa leswaku a a lehile swinene. Ntila lowu wu tlhela wu tirhisiwa tanihi xithathelo laha mutsari a chelaka munyu hi ku leha ka munhu loyi. Eka ntila wa 7 mutsari u tirhisile xifananisi hi ndlela leyi: 'Mahlo wonge i rhole'. Mutsari u fananisa ku kula ka mahlo ya munhu loyi na mahlo ya rhole. Eka ntila wa 8 mutsari u tirhisile xithathelo nakambe hi ndlela leyi: 'Mombo wu jinjiwile wu tlhelela endzhaku'. Xithathelo lexi xi tirhisiwile ku ri ku lungelela leswi mombo wa yena wu langutekisaka xiswona. Rito ra 'jinjiwile' ri vula ku gandliwa. Mutsari u tlhela eka ntila wa 9 a tirhisa xithathelo hi ku vula leswi 'Nhompfu yi lan'wile xikandza, yi humela ehandle'. Ntila lowu wu kombisa leswaku nhompfu ya

© University of Venda

yena a yi lehile ngopfu. Eka ntila wa 10 mutsari u [illegible]omo i tinhlelo to peperha vongwe bya malembe'. Rito ra 'vongwe' ri vula swakudya swa n'wexemu. Ntila lowu wu tirhisiwile wu ri xigego.

Ndzimana ya vunharhu yi kombisa leswi miri wa yena wu nga xiswona. Eka ntila wa 11 mutsari u tlhela a tirhisa xigego ku hlamusela miri wa munhu loyi hi ndlela leyi: 'Miri i wa ndlopfu ya mananga'. Mutsari u tirhisile rito ra 'ndlopfu' ku kombisa ku kula ka miri wa yena. Eka ntila wa 12 mutsari u ri 'Xibakele xa yena i nhloko ya xihlangi'. Xifananisi lexi xi tirhisiwile ku kombisa leswaku munhu loyi a a ri na xibakele lexikulu. Mutsari u ya emahlweni a tirhisa xigego hi ndlela leyi 'Ringhala emavokweni i xihlahla'. Rito ra 'ringhala' ri vula voya kumbe mambvele lama kumekaka emirini wa vanhu ngopfu vavanuna. Rito ra 'swihlahla' rona ri vula mirhi leyitsongo leyi milaka enhoveni. Mutsari eka ntila lowu u kombisa leswaku munhu loyi a a ri na voya miri wa yena hinkwawo. Eka ntila wa 14 mutsari u ri 'Kasi le nhlaneni ri hundzukile xinorobaji'. Rito ra 'xinorobaji' ri vula xibajana lexi rhangisiwaka loko munhu a nga se ambala baji. Mutsari u tirhisile xifananisi laha a fananisaka voya bya munhu loyi na xinorobaji.

Eka ndzimana ya vumune mutsari u hlamusela hi mahanyelo ya wanuna loyi. Ku kombisa leswaku a a nga ri na mahanyelo ya kahle, mutsari eka ntila wa 17 u ri 'Ni rin'we ra mhamba do!' Riencisi ra 'do!' ri kombisa ku pfumala mahanyelo. Eka ntila wa 18 mutsari u tirhisile xithathelo hi ndlela leyi: "Nhlamba u lo tlhavela ta yona'. Rito ra 'nhlamba' ri vula marito ya ndzhukano kumbe marito lama nga amukeleki erixakeni loko ra 'tlhavela' ri vula ku cheriwa murhi emirini leswaku munhu a kota ku endla nchumu wo karhi hi ndlela yo hlamarisa. Mutsari u tlhela a tirhisa xithathelo xa 'Emporosini hi yena ntsena'. Rito ra 'emporosini' ri vula laha ku nwiwaka byalwa bya xintu. Mhaka leyi yi vula leswaku vanhu lava a a nwa na vona a va n'wi chava no va yena a va teka va nga ri nchumu. Leswi swi tikomba eka ntila wa 20 loko mutsari a ku 'Mi ta byi xava hi ndhli!'. Riencisi ra 'ndlhi!' ri vula ku endla xanchumu hi nkani wena muendli u nga swi lavi. Mutsari u kombisa leswaku vanhu a va xava byalwa hambi va nga swi lavi. Eka ntila wa 21 mutsari u ri 'Loko u lo vengiwa u ta cina u ko u baleka minkondzo'. Xivulavulelo xa 'baleka minkondzo' xi vula ku huma ngati emikondzweni. Ntila lowu i xithathelo laha mutsari a kombisaka leswaku vanhu lava munhu loyi a nga va laveki, va boheka ku tshama va ri eku cineni loko a ri kona. Mhaka leyi yi tlhela yi tiyisisa hi ku tirhisiwa ka xivulavulelo xa 'Kumbe u ku Xikovela i hosi' leswi kombisaka ku cina munhu a kala a karhala.

Ndzimana ya vuntlhanu yi vulavula hi vutomi bya munhu loyi loko a ri ejele. Eka ntila wa 23 mutsari u ri "Ejele u huma kona'. Rito ra 'jele' ri vula ndhawu leyi vabohiwa va pfaleriwaka kona kumbe ku khotsiwa. Rito ra 'huma' ri tiyisisa leswaku wanuna loyi u tshame a nghena ejele. Ku kombisa matimba na vurhena bya yena, mutsai eka ntila wa 24 u ri 'I mani a nga n'wi tiyelaka?' Xivutiso lexi

© University of Venda

xo pfumala nhlamulo xi kombisa leswaku na le je[illegible]va munhu loyi a a ta ringetana na yena hi matimba. Mhaka leyi yi seketela hi ku tirhisiwa ka xivulavulelo xa 'Hi wihi wa xivindzi xo n'wi yimela?' eka ntila wa 25. Rito ra 'xivindzi' ri vula xirho xa nkoka emirini wa nchumu wo karhi. Eka ntila lowu ri tirhisiwile ku vula munhu wa matimba no ka a nga chavi nchumu. Eka ntila wa 26 mutsari u ri: 'Hinkwaswo swigulani swa jele swi hava milomo'. Rito ra 'swigulani' ri vula vanhu lava va vabyaka. Eka ntila lowu marito ya 'swigulani swa jele' mutsari u vula vanhu lava tshamaka va ri karhi va ya ejele. Xivulavulelo xa 'hava milomo' xi vula ku ka munhu a nga vi na xo xi vula. Ku kombisa leswaku vabohiwa a va nga ri na xo xi vula, eka ntila wa 27 mutsari u ri: 'Emahlweni ka yena swo fana ni vusokoti'. Xifananisi lexi hi xona xi kombisaka matimba ya munhu na leswaku a a ri ni miri lowukulu.

Ndzimana ya vutsevu yi hlamusela ku yisa emahlweni vurhena bya wanuna loyi. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 29 loko mutsari a ku 'Tihosi ti biwa hi xikokola'. Mutsari u tirhisile xithathelo ku kombisa leswaku munhu loyi a a nga hloniphi hambi tihosi. Ku ba hi xikokola swi kombisa ku oloveriwa hi ntirho wa ku ba. Mhaka leyi yi tlhela yi vonaka eka ntila wa 30 loko mutsari a ku 'Vavasati va himiwa hi marha'. Xithathelo lexi na xona xi kombisa vurhena bya wanuna loyi hi ndlela leyi eka ntila wa 31 'Swindzendzele ni swidakwa swi dyisiwa mahlanta'. Marito ya 'swindzendzele ni swidakwa' ya vula vanhu lava nwaka ngopfu byalwa. Xivulavulelo xa 'dyisiwa mahlanta' xi vula ku xanisiwa.

Ndzimana ya vukombo yi hlamusela matimba lama wanuna loyi a a ri na wona. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 34 loko a ku 'U tsandze ni mbyana ya ntshiva'. Rito ra 'ntshiva' ri vula voya lebyi kumekaka enhwan'wini ku ya enhlaneni wa mbyana. Mutsari u kombisa xiyimo lexi wanuna loyi a a chavisisa xiswona. Eka ntila wa 36 mutsari u kombisa leswaku mbyana na yona a yi n'wi chava hi ku tirhisiwa ka riencisi 'bi!' leri kombisaka ku hela ka matimba na vukari. Mutsari u tlhela eka ntila wa 37 a tirhisa xithathelo loko a ku 'Loko yi lo khungiwa yi nga tsema ni nketani'. Laha mutsari u kombisa matimba ya ku chavisa ka wanuna loyi.

Ndzimana ya vunhungu yi kombisa leswi vanhu va n'wi vitanisaka swona loko va ri na yena naloko va nga ri na yena. Eka ntila wa 40 mutsari u ri 'Mina ndzi ri wa chavisa'. Mutsari u kombisa leswaku yena wa tiyisela ku n'wi vula 'yena' loko van'wana va chava ku n'wi vitanisa xiswona. Eka ntila wa 41 mutsari u ya emahlweni a ku 'Vo tala va ri dya chavisa'. Rito ra 'dya' ri kombisa ku tseketsela kumbe ku gandzela. Mutsari u kombisa leswaku vanhu vo tala va n'wi chava leswi endlaka leswaku va vulavula hi ku tikisa loko va nga ri na yena. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 42 a tirhisa rito

© University of Venda

ra 'vun'winan'wina' ku kombisa leswaku loko va ri [boilerplate] n'wi hlonipha. Rito ra 'khapa' na rona eka ntila lowu ri vula ku tiphina hi ku n'wi hlonipha.

Eka ndzimana yi vukaye yi hi kombisiwa hi un'wana wa vanhu lava a nga tshama a va vavisa. Mhaka leyi hi yi vona eka ntila wa 45 loko mutsari a ku 'U tsandze tinkanyamba ta maphorisa'. Rito ra 'tinkanyamba' ri vula vavanuna vo leha va tlhela va tiya swinene. Ku tirhisiwa ka rito ra 'maphorisa' swi kombisa leswaku wanuna loyi na maphorisa a nga va chavi hambi ku tlula nawu. Mhaka leyi hi yi vona eka ntila wa 46 loko mutsari a ku 'N'wi vutise sejeni Van der Byl'. Ntila lowu wu kombisa leswaku na sejeni va kale va biwa hi wanuna loyi. Leswi swi seketeriwa hi ntila wa 57 loko mutsari a ku 'U pfuxiwe ehansi hi mpama'. Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku u tshame a biwa hi mpama a wela ehansi. Eka ntila wa 48 mutsari u tlhela a ku 'Vhiki hinkwaro exibedhlele khe!'. Ku biwa ka yena swi endle leswaku a kala a ya tshama exibedhlele hikuva a a vavisekile. Ku tshama ka yena swi kombisiwa hi riencisi 'khe!' leri kombisaka ku heta nkarhi wo karhi a ri exibedhlele.

Eka ndzimana ya vukhume ku hlamuseriwa ku yisa emahlweni leswi nga humelela loko sejeni Van der Byl a biwile. Mutsari eka mitila ya 51 na 52 u ri:

> Loko a a nga ri Malani lowa dokodela
> Sweswi a hi to vulavula tin'wana (P31).

Mitila leyi yi kombisa leswaku dokodela Malani hi yena a nga tshungula sejeni naswona loko a ku nga ri yena, a tava a hundzile emisaveni. Eka ntila wa 55 mutsari u ri 'Hikuva ejele eka dyona hi le Kanana'. Rito ra 'Kanana' ri vula ndhawu yo karhi eBibeleni. Ndhawu leyi a yi ri ndhawu yo saseka laha vana va Isirayele a va dya ntswamba na vulombe va nga karhatiwi hi nchumu. Kasi wanuna loyi a a tekile ejele ku ri ndhawu yo tiphina. Xitlhokovetselo lexi xi ni vuxaka ni xitlhokovetselo xa Marivate na Nkondo lexi landzelaka laha hansi.

3.2.8. **Marivate na Nkondo (1982) 'Xitlhokovetselo xa Mina:Hina'**

1. Mina ndzi saseke ngopfu ku tlula mani?
2. Mina ndzi ambala ku tlula mani?

© University of Venda

3. Mina ndzi tlharihe ku tlula mani?
4. Mina ndzi rhandziwa ku tlula mani?

5. Hi leswi nga kona emiehleketweni
6. Leswi nga endliwa exihundleni
7. Leswi nga endliwa etimbilwini
8. Leswi nga voniwiki hi mahlo ya nyama

9. Mbilu yona ya swi twa no swi vona
10. Hambi wo tiba xifuva wa hemba
11. U tshama u swi vula siku rin'wana
12. Ni sweswi u ri mina ndza antswa eka mani

13. Mina ndzi bihile a ndzi ali
14. Kambe eka mani a ndzi fiki
15. Mina ndzi xisiwana ku va xisiwana
16. Kambe mani yena swa nyanya

17. Mina a ndzi tlharihanga ku tlhariha
18. Kambe vamani swo tlula mpimo
19. Mina ndza nyenyiwa ku nyenyiwa
20. Kambe mani yena swa nyanya

21. 'Mina' a yi aki muti kumbe vumunhu
22. 'Mina' yi tilavela swa yona ntsena
23. 'Mina' yi tele vutinyungubyisi
24. 'Mina' yi na sathana endzeni ka yona
25. 'Mina' yi ta ku hambanyisa ni vamakwenu
26. 'Mina' yi ta ku susela vanghana
27. 'Mina' yi ta ku hundzula xigevenga
28. 'Mina' yi ta ku hanyisa bya komba ya mhala

29. Susa 'mina' embilwini ya wena
30. Tirhisa 'hina' hikuva a wu wexe
31. Tirhisa 'hina' hikuva u ni vamakwenu
32. Vanhu hinkwavo i vamakwenu wa wena

33. Tirhisa 'hina' hikuva a wu antswi ku tlula van'wana
34. Tirhisa 'hina' hikuva a wu sasekanga
35. Tirhisa hina hikuva a wu tlharihanga
36. Ku hava lo a tlulaka van'wana emisaveni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.8.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a rhandzaka ku sola van'wana a tlhela a tilavela swa yena ntsena.

3.2.8.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka ndzimana yo sungula mutsari u kombisa vutikukumuxi bya vanhu hi ku humesela vutitshembi byo tlula mpimo loko va hanya. Ndzimana leyi yi tlhela yi humesela ehandle vumina hi ku tirhisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo. Mhaka leyi yi tikomba eka mitila ya 1 ku ya eka 4 loko mutsari a ku:

> Mina ndzi saseke ngopfu ku tlula mani?
>
> Mina ndzi ambala ku tlula mani?
>
> Mina ndzi tlharihe ku tlula mani?
>
> Mina ndzi rhandziwa ku tlula mani? (P72).

Mutsari u sungurile mitila hinkwayo hi ku tirhisa rito 'mina' ku tiyisisa leswaku munhu loyi a a ri ni ku titekela ehenhla eka vanhu van'wana. Hi tlhela exikarhi ka mitila hi kuma misinya ya maendli 'saseke', 'ambale' 'tlharihe', na 'rhandziwa' ku kombisa leswaku munhu loyi a a titekela ehenhla no va a ehleketa leswaku u antswa ku tlula lavan'wana. Emakumu ka mitila leyi hi tlhela hi vona xiphemu xa 'ku tlula mani?' ku kombisa leswaku a ku ri hava na un'we loyi a a ta rhandziwa ku tlula yena. Mhaka leyi yi hi kombisa nakambe leswaku munhu loyi a a tilavela leswinene ntsena.

Ndzimana ya vumbirhi yi kombisa leswaku hinkwaswo leswi munhu loyi a swi vulaka ko va mitirho ya miehleketo. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 5 loko mutsari a ku: 'Hi leswi nga kona emiehleketweni'. Mhaka ya leswaku leswi munhu loyi a swi vulaka no swi ehleketa loko a tshamile ko va mhaka ya ku ehleketa, a ku na ntiyiso wa leswaku swi nga humelela. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi mutsari eka ntila wa 8 loko a ku: 'Leswi nga voniwaki hi mahlo ya nyama'.

© University of Venda

Xivulavulelo xa 'mahlo ya nyama' eka ntila lowu, [illegible]lo ya munhu wo hanya. Mutsari eka ntila lowu u kombisa leswaku hinkwaswo leswi munhu loyi a swi vulaka ko va ku navela ka miehleketo hikuva a swi nga humeleli.

Ndzimana ya vunharhu yi kombisa leswaku munhu loyi wa wu tiva ntiyiso wa mhaka leswaku a ku na nchumu wa ntiyiso eka leswi a swi vulaka. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 9 loko mutsari a ku 'Mbilu yona ya swi twa no swi vona'. Mhaka leyi hileswaku munhu loyi wa swi tiva leswaku a ku nga humeleli nchumu mayelana na ku tikukumuxa ka yena. Ripfalo ra yena na rona ra n'wi byela, kambe a nga yingisi. Mhaka leyi yi nga seketela hi ntila wa 10 loko mutsari a ku 'Hambi wo tiba xifuva wa hemba'. Xivulavulelo xa 'tiba xifuva' xi vula ku tshemba ngopfu eka xiyimo xo karhi. Mutsari u kombisa leswaku hambileswi a a titshemba, ku navela ka yena a ku nga fiki emakumu kumbe ku humelela.

Mutsari eka ndzimana ya vumune u ya emahlweni a kombisa leswaku munhu loyi a nga titshembi hikuva u tifananisa na van'wana hi xiyimo. Leswi swi tikomba hi mitila ya 13 na 14 loko a ku:

Mina ndzi bihile a ndzi ali

Kambe eka mani a ndzi fiki (P72).

Mitila leyi yi kombisa leswaku munhu loyi a tifananisa na vanhu van'wana. Mutsari u kombisa leswaku munhu loyi a nga kaneti leswaku u bihile hi ku tirhisa rito ra 'ali' ku kombisa leswaku wa pfumela leswaku u bihile, kambe a tlhela a vula leswaku va kona van'wana vo biha ku tlula yena. Mhaka ya ku fananisa yi tlhela yi tikomba eka mitila ya 15 na 16 loko mutsari a ku:

Mina ndzi xisiwana ku va xisiwana

Kambe mani yena swo nyanya (P72).

Munhu loyi wa pfumela eka ntila wa 15 leswaku yena i xisiwana naleswaku swisiwana swo tlula yena swi kona. Ku tirhisiwa ka rito ra 'nyanya' ri vula leswaku va kona lava a va ri swisiwana ngopfu.

© University of Venda

Eka ndzimana ya vuntlhanu mutsari u kombisa leswaku munhu loyi a titshemba ngopfu hi ku kombisa leswaku a a pfumela leswaku a nga tlharihanga, kambe a va ri kona lava a a va tlula, hambi ku ri ku nyenyiwa hi vanhwana, a a nyenyiwa kambe a va ri kona lava a va nyenyiwa, ku tlula yena.

Ndzimana ya vutsevu yi kombisa leswaku ku titshemba ngopfu a swi lulamanga evuton'wini. Mhaka leyi hi nga yi seketela hi ntila wa 24 laha mutsari a nge: 'Mina yi na sathana endzeni ka yona'. Rito ra 'sathana' ri sunguriwile hi letere lerintsongo ku kombisa ku biwa ka mitirho ya munhu wa kona. Rito leri ra 'sathana' hi roxe ri vula munhu wa lunya, munhu wa mitirho yo biha na ku va a nga naveleli van'wana leswaku va humelela.

Ndzimana ya vukombo yi kombisa leswaku ku titshemba ngopfu swi endla leswaku vanhu va nga rhandzi ku tshama na vona kumbe ku pfunana na vona. Mhaka leyi hi nga yi seketela hi loko mutsari eka mitila ya 21 na 26 a ku:

> Mina yi ta ku hambanisa ni vamakwerhu
>
> Mina yi ta ku susela vanghana (P72).

Ntila wa 25 wu kombisa leswaku loko munhu a titshemba ngopfu, u ta holova na vamakwavo wa yena hikuva u ta va languta, a va teka va nga ri nchumu. Eka ntila wa 26 mutsari u kombisa leswaku loko u ri na vanghana, u fanele ku ka u nga va languteli ehansi leswaku vunghana bya n'wina byi ta tiya.

Eka ndzimana ya vunhungu mutsari u lerisa munhu loyi leswaku a cinca maendlelo ya yena yo titshemba ngopfu, a kota ku tirhisana no hanya na van'wana vanhu. Hi mhaka leyi, mutsari eka ntila wa 29, u ri 'Susa 'mina' embilwini ya wena'. Mutsari u sungule ntila lowu hi ku tirhisa nsinya wa riendli ' susa' ku kombisa ku lerisa leswaku a cinci embilwini ya yena. Ku seketela leswaku mutsari u lava leswaku munhu loyi a hanya kahle na vanhu van'wana, eka ntila wa 32 mutsari u ri 'Vanhu hinkwavo i vamakwenu wa wena'. Eka ntila lowu, mutsari u tiyisisa leswaku munhu loyi a nga titshembi ku tlula mpimo naswona u fanele ku tiva leswaku vanhu lava a hanyaka na vona i maxaka ya yena. Rito ra 'vamakwenu' ri vula vana va ndyangu wun'we. Eka ntila lowu mutsari u ri tirhisile ku kombisa leswaku vanhu hinkwavo i maxaka.

© University of Venda

Hi ku katsakanya xitlhokovetselo lexi xi paluxile leswaku loko munhu a hanya u fanele ku hanya kahle na vanhu van'wana naswona a nga fanelanga ku titshemba hikuva ku titshemba ngopfu swi ta endla leswaku vanhu va nga tshuneli ekusuhi na yena.

3.2.9. **Malungana (1996) 'Xitlhokovetselo xa Vun'we'**

1. A hi khomanile hi mavoko ya vun'we,
2. Hi lwa hi rito rin'we,
3. Hi lwa hi voko rin'we hi tiyisela,
4. Mhakankulu ku ri ku hlulela vatukulu va hina.

5. A ku nga ri matlangwana,
6. Naswona a swi hi olovelanga,
7. A hi fafazeriwa hi mbumburuka bya tinhongana,
8. Kambe ndzhaku a hi nga cingeli.

9. Ku twakala ntshunxeko laha Afrika-Dzonga,
10. A hi vulavula hi rito rin'we ra ntshunxeko,
11. Hi yima hi mhaka yin'we yi nga ya ku lwa,
12. Hi lwela timfanelo ta hina leswaku vutomi byi ta hi nandzihela.

13. Rifu eminkarhini ya kona a hi ri lava,
14. Hambi na rona rihanyu a hi ri lava,
15. A hi to yini a hi tibohile hi tinketana ta vun'we,
16. A hi ri nyandza yin'we yo tiya.

17. Matoya a ya hundzuke tinhenha,
18. Tinhenha ti nyanya ku va tinhenha,
19. Afrika a ku mpoti, hi huwa ya vana lava lwelaka ntshunxeko,
20. Ku hlula a swi hi olovelanga.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.9.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku kombisa leswaku Vantima va fanele ku khomana va va rixaka rin'we loko va lava ku hlula Valungu.

3.2.9.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka xitlhokovetselo lexi eka ndzimana yo sungula ku kombisiwa hi vun'we na vuxaka lebyi Vantima a va ri na byona loko va ha lwela tshunxeko wa Afrika-Dzonga. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 1 loko mutlhokovetseri a ku 'A hi khomanile hi mavoko ya vun'we'. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko Vantima va lwisa xihlawuhlawu a va twanana. Marito ya 'khomanile' na 'vun'we' hi wona ma khomeke mongo wa ntila lowu ku kombisa vuxaka lebyi a va ri na byona. Mutsari u tlhela eka ntila wa 2 a ku 'Hi lwa hi rito rin'we ra ntshunxeko'. Mutsari u tirhisile marito ya 'rito rin'we ra tshunxeko' ku kombisa nakambe leswaku leswi hinkwaswo a va swi vula a va twanana ku nga ri na ku kanetana. Mutsari nakambe eka ntila wa 3 a ku: 'Hi lwa hi voko rin'we hi tiyisela'. Eka ntila lowu hi kuma marito ya 'voko rin'we' lama na wona ma kombisaka ntwanano lowu Vantima hambileswi a va hambanile hi tinxaka ta vona a va ri na wona loko va lwela tshunxeko.

Ndzimana ya vumbirhi yi kombisa leswi vutomi a byi ri xiswona hi mikarhi ya khale. Mhaka leyi hi yi vona hiloko mutsari eka ntila wa 5 a ku 'A ku nga ri matlangwana'. Rito ra 'matlangwana' ri vula ku huha na ku endla nchumu munhu a nga tiyimiselanga. Kambe eka ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku vutomi bya khale ka xihlawuhlawu a byi tika ngopfu. Ku kombisa nakambe ku tika ku vulavuriwaka hakona, mutsari u tlhela eka ntila wa 7 a ku 'A hi fafazeriwa hi mbumburhuka bya tinhongana'. Eka ntila lowu rito ra 'fafazeriwa' ri vula ku chela murhi wo sivela mavabyi. Rito ra 'mbumburhuka' ri vula ku fa ka swilo leswi dlayiwaka hi xitalo. Mutsari u fananisa leswi vanhu a va dlayisiwa swona na ku dlayiwa ka tinhongana loko ti cheriwa hi murhi. Eka ntila wa 8 mutsari u ri 'Kambe ndzhaku a hi nga cingeli'. Rito ra 'cingeli' ri vula ku ka u nga languti kun'wana. Mutsari eka ntila lowu u kombisa leswaku hambiloko swi tika, a va nga ehleketi ku tshika ku lwa.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u komba leswaku loko Vantima va lwa, a va lwela tshuxeko wa ku tiphina hi vutomi. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 12 loko a ku 'Hi lwela timfanelo ta hina

© University of Venda

leswaku vutomi byi ta hi nandzihela'. Ntila lowu wu [illegible] ndzimana leyi hi ku tiyisisa leswaku loko Vantima va lwela tshuxeko, a va lava timfanelo ta vona leti heleleke ta ximunhu. Xivulavulelo xa 'vutomi byi ta hi nandzihela' xi vula leswaku Vantima va ta tiphina hi vutomi no hanya kahle.

Ndzimana ya vumune yi komba ku yisa emahlweni vun'we lebyi Vantima a va ri na byona. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 15 loko mutsari a ku 'A hi to yini a hi tibohile hi tinketana ta vun'we'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'tinketana' leri mutlhokovetseri a kombaka leswaku Vantima loko va lwela tshunxeko a va yima swin'we no seketelana. Nakambe mutsari u komba vun'we lebyi eka ntila wa 16 loko a ku 'A hi ri nyandza yin'we yo tiya'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'nyandza' leri vulaka timbalele loko ti tele leswi kombaka swinene loko Vantima va lwela tshunxeko a va seketelana hikuva loko va tele a va nga hluleki. Rito leri ri tirhisiwile ku komba leswaku loko Vantima va lwa na Valungu a va yime swin'we leswi nga endla leswaku va hlula hi ku olova hambileswi a swi tika.

Eka ndzimana ya vuntlhanu mutsari u komba leswaku a ku nga ri na munhu wa rhumbyana hi nkarhi wa xihlawuhlawu. Miehleketo leyi yi seketela hi ntila wa 17 loko mutsari a ku: 'Matoya a ya hundzuke tinhenha'. Rito ra 'matoya' ri vula vanhu vo chavana na nyimpi kumbe ku lwa. Rito ra 'tinhenha' ri vula vanhu vo tiya lava hlulaka enyimpini kumbe eka swiyimo swo biha. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku hi nkarhi wa xihlawuhlawu loko Vantima va ha lwela tiko, a ku nga ri na munhu wa vutoya hikuva hinkwavo a va tinyiketile ku fela enyimpini. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 18 loko mutsari a ku 'Tinhenha tinyanya ku va tinhenha'. Eka ntila lowu hi kuma rito 'nyanya' leri vulaka ku engeteleka ka xiyimo xo karhi. Rito leri ri komba leswaku tinhenha a ti kuma matimba mantshwa yo lwisa xihlawuhlawu hi tindlela hinkwato. Mutsari eka ntila wa 20 u ya emahlweni a ku 'Ku hlula a swi hi olovelangi'. Ntila lowu wu komba leswaku ku va Vantima va kuma tshuxeko wa vona, a ku nga ri ntirho wo olova hikuva loko vanhu va ri enyimpini, ku na vanhu lava faka, van'wana va vaviseka vutomi bya vona hinkwabyo.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku Vantima loko va ha lwela tshunxeko wa vona a va lwa va ri xilo xin'we no va va tiyimiserile ku hlula.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.2.10. **Marivate na Nkondo (1982) 'Xitlhokovetselo xa Nyuku wa mbyana'**

1. A tlula ya Khotavuxika,
2. A tlula ya Mawuwana,
3. A sungula ku vilela,
4. Kunene a swi endlekile,
5. Mbewu a yi mirile!

6. Xa kula xin'wanana,
7. Xi sungula ku raha-raha,
8. Manana a hlupheka naxo,
9. A handza a bubula,
10. Endleleni va sika swin'we.

11. Emakumu a ntshunxeka,
12. Risana ri vona misava,
13. Ri kula hi mati na mafi,
14. Ri khula guxe ni munyu,
15. Ri boha nceka hi ngoti.

16. Hi masiku va etlela nayo,
17. Rharhi a fa a pfuka,
18. Ku hela ka n'hweti ku fika,
19. A tirhela byetlelo,
20. A handzela enon'weni.
21. Mufana xi kurile,
22. Nyangwa wa xikolo a xi wu tivi!
23. Ku hava xavumbirhi,
24. Xi xambila xi nyamalala,
25. Xi gaya, a ta ta ku mba.

© University of Venda

26. A tlhela nakambe,

27. A tlherisiwa ekaya,

28. Ku ya lava ntirho kona,

29. Va khoma va pfalela,

30. Va heleketa ekaya.

31. Hi maxangu a tihoxa epatwini,

32. Piki ni foxolo swi ku vuya!

33. Swi hisa tintiho,

34. Swi luma milenge,

35. Muholo wona wu tlhava mbilu.

36. A tshika laha, a ringeta lahaya,

37. Kambe swi fana hinkwako,

38. A ambala xoti,

39. A funengela saka,

40. A etlela nayo.

41. Xibalo xi ku vuya!

42. A tumbeta xibukwana,

43. A hundzuka Doni,

44. A hanya hi mati ni swikweleti,

45. A hundzuka xilema.

46. Kambe byongo byi ri kona,

47. Mavoko ya ri kona,

48. Ku navela ku ri kona,

49. Ku tinyiketa ku ri kona,

50. Ku pfumaleka ndlela.

51. Mavabyi ya ku tana!

52. A huma mukhomolela,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

53. A khoma hi xifuva,

54. A hundzuka xigulana,

55. Hi ku pfumala mpfumelelo.

56. Ri xa ri pela,

57. Tolo a fana ni mundzuku,

58. Munhu a handzela endzhaku,

59. Tani hi tihuku,

60. Lexi endliwaka do!

61. U tswariwe evuswetini,
62. U kula evuswetini,
63. U tiphina emaxangwini,

64. U fela evuswetini,

65. Nyuku wa mbyana, helela evoyeni.

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

3.2.10.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wansati loyi a nga tika kutani a tswala n'wana wa jaha loyi loko se a kurile a nga tshika mana wa yena a hlupheka yexe.

3.2.10.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula yi hlamusela hi wansati loyi a a lava ku tika leswaku a ta kuma n'wana, kambe ku navela ka yena ku hlwela ku humelela. Eka mitila ya 1,2 na 3, mutsari u ri:

A tlula ya Khotavuxika,

A tlula ya Mawuwana,

© University of Venda

A sungula ku vilela (P46).

Eka mitila leyi, mutsari u kombisa leswaku wansati a a sungule ku vilela ku va a tlule tin'hweti ta Khotavuxika na Mawuwana a nga ha voni masiku ya yena. Leswi swi tiyisisa hi mitila ya 4 na 5 loko mutsari a ku:

Kunene a swi endlekile,

Mbewu a yi mirile (P46).

Mutsari eka ntila wa 4 u kombisa leswaku wansati se a a bihile emirini. Eka ntila wa 5, rito ra 'mbewu' ri yimerile n'wana. Rito ra 'mirile' ri kombisa leswaku n'wana se a a lava ku velekiwa.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombisa ku hlupheka ka mutswari loko a kurisa n'wana wa yena. Leswi swi tikomba hi ntila wa 7, loko a ku 'Xi sungula ku raha-raha'. Xivulavulelo lexi xi kombisa loko n'wana a ri karhi a kula na ku tshukunyukatshukunyuka ka yena ekhwirini ra mana wa yena. Mutsari u kombisa ku vava ka ku hlayisa ndzhwalo wa vuyimana eka ntila wa 9 loko a ku 'A handza a bubula'. Rito ra 'handza' ri vula ku cela misava enkeleni leswaku yi humela ehandle. Rito ra 'bubula' ri vula ku tsuvula kumbe ku humesa emisaveni. Xivulavulelo lexi xi vula ku xaniseka no twa ku vava hi ndzhwalo lowu wansati a a ri na wona. Eka ntila wa 10 mutsari u ri 'Endlaleni va sika swin'we'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'sika' leri vulaka ku pfumaleka ka swakudya. Xivulavulelo xa 'endlaleni va sika swin'we' xi kombisa leswaku loko wansati a ha langutela, n'wana na yena a va a ri karhi a twa ndlala a ha ri khwirini na yena.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u hlamusela hiloko wansati a tshunxekile eka vuyimana bya yena. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 11 loko wu ku 'Emakumu a ntshunxeka'. Rito ra 'emakumu' ri vula loko vuyimana byi herile. Rito ra 'tshunxeka' ri vula loko wansati a tswarile n'wana endzhaku ka vuyimana. Ku kombisa leswaku n'wana se u kumekile, mutsari eka ntila wa 12 u ri 'Risana ri vona misava'. Rito ra 'risana' ri vula n'wana loyi a ha ku velekiwaka. Laha mutsari a a vula leswaku n'wana u tswariwile no vona ntumbuluko. Eka ntila wa 13, mutsari u kombisa leswaku n'wana u kurile hi ku hlupheka loko a ku 'Ri kula hi mati na mafi'. 'Mafi' i rito leri vulaka masi lama humaka eveleni ra wansati loko a mamisa. Xivulavulelo xa 'kula hi mati na mafi' xi vula leswaku n'wana u

© University of Venda

kurile hi ku mama mafi ya mana wa yena ntsena laha a pfumala swakudya swin'wana swo pfunetana na swona. Eka mitila ya 14 na 15 mutsari u ya emahlweni a kombisa vusiwana loko a ku:

Ri khula guxe ni munyu,
Ri boha nceka hi ngoti (P46).

Eka ntila wa 14 mutsari u kombisa leswaku swakudya leswi a swi ri kona a ku ri guxe ntsena. 'Guxe' i xixevo xa miroho yo rheta leyi khiwaka yi ri ya rihlaza laha van'wana va yi khusaka ku ta yi dya loko xirimu xi hundzile. Xixevo lexi loko xi kala xi khuriwa, swi komba swinene leswaku vuswa kumbe swakudya a ku ri hava. Nakambe xixevo lexi a xi xaviwi hikuva xi khiwa ensin'wini. Rito ra 'munyu' na rona i nchumu lowu tirhisiwaka ku lunga xixevo leswaku xi nandziha. Eka ntila wa 15 mutsari u kombisa vusiwana hi ku boxa leswaku n'wana u kurile hi ku boha nceka. Loko n'wana a kala a bohiwa nceka, i xikombiso xa vusweti na vusiwana.

Eka ndzimana ya vumune mutsari u kombisa vusweti na leswaku tata wa n'wana wa ha fambile ku ya exilungwini ku ya singila. Ntila wa 16 mutsari u ri 'Hi masiku va etlela nayo'. Hi rito 'nayo' eka ntila lowu mutsari u vula ndlala. Ntila lowu wu kombisa leswaku masiku hinkwawo wansati na n'wana a va etlela va nga dyangi nchumu. Rito ra 'rharhi' eka ntila wa 17 ri vula tata wa n'wana. Ntila lowu i xivulavulelo laha mutsari a hlamuselaka leswaku tata wa n'wana wa ringeta lomu a nga kona ku lava swakudya. Eka ntila wa 19, mutsari u ri 'A tirhela byetlelo'. Ntila lowu wu seketela leswaku wanuna wa ringeta ku hlayisa muti wa yena, kambe ntila lowu wu kongomisa ngopfu ku vula leswaku mali leyi a a yi tirha a yi nga talanga hikuva a yo n'wi pfuna ku hakela laha a tshama no etlela kona ntsena.

Ndzimana ya vuntlhanu yona yi kombisa leswaku n'wana loyi a nga kulela evusiwaneni se u kurile no va se a yile exilungwini. Rito ra 'kurile' eka ntila wa 21 hi rona ri kombisaka leswaku se mufana a a ringanerile ku ya lava ntirho. Eka ntila wa 22 mutsari u ri 'Nyangwa wa xikolo a xi wu tivi!'. Mhaka leyi yi boxa leswaku mufana loyi a nga kalanga a va ni nkateko wo dyondza xikolo. Xiritwana 'xi' eka ntila lowu na xona xi kombisa leswaku mufana loyi a a ri xisiwana xo hetelela no tlhela xi kombisa ntsongahato. Leswi boxiweke swi seketeriwa hiloko mutsari a vula leswaku 'ku hava xavumbirhi' leswi vulaka ku pfumaleka ka mali yo n'wi yisa emahlweni na tidyondzo ta yena. Eka ntila wa 24, mutsari u ri 'Xi xambila xi nyamalala'. Rito ra 'xambila' eka ntila lowu ri vula ku ya

© University of Venda

exilungwini ku ya lava ntirho ro sungula. Rito ra 'nyamalala' ri vula ku tumbela kumbe ku lahleka u nga ha kumeki laha u nga ya kona. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko mufana a yile exilungwini ro sungula, a nga ha vuyanga ekaya. Eka ntila wa 25, mutsari u vula leswaku hambileswi mufana a a lahlekile, ku fikile nkarhi lowu a nga tlhelela ekaya. Hi mhaka leyi, mutsari u vula leswaku: 'Xi gaya, a ta ta ku mbaa!'. 'Ku gaya' i xivulavulelo lexi vulaka ku heleriwa hi ntirho eka ntila lowu. Xivulavulelo xa 'ku mbaa!' na xona xi kombisa ku ta tshama ekaya munhu a nga ha tirhi nchumu.

Eka ndzimana ya vutsevu mutsari u kombisa leswaku mufana loyi u vuye a tlhelerisiwa ekaya ku ya lava kona ntirho. Mhaka leyi yi seketela hi mitila ya 27 na 28 loko mutsari a ku:

> A tlhelerisiwa ekaya,
>
> Ku ya lava ntirho kona (P46).

Ntila wa 29 wu kombisa leswaku mufana a nga hetanga nkarhi a nga onhanga laha a nga vuya a khomiwa hi maphorisa va n'wi pfalela ejele.

Hi ndzimana ya vukombo, mutsari u kombisa leswaku jaha leri loko ri ta va ri humile ejele, ri vuye ri ya kuma ntirho lowu a wu tika swinene. Mhaka leyi yi paluxiwa hiloko mutsari eka ntila wa 31 a ku 'Hi maxangu a tihoxa epatwini'. Rito ra 'maxangu' ri vula ku hlupheka. Xivulavulelo xa 'tihoxa epatwini' swi vula ku ya tirha epatwini. Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku u yile a ya tirha epatwini hambileswi yena a a nga swi lavi ku ya tirha epatwini yi tikombisa hi ku tirhisiwa ka rito ra 'tihoxa' leri vulaka ku nghena endhawini hi ku boheka. Eka ntila lowu swi vula leswaku munhu loyi u kondze a ya tirha epatwini hambileswi a a nga swi lavi, kambe hi ku boha hi xiyimo, u kale a ya nghena entirhweni lowu. Ku kombisa ku yisa emahlweni ku hlupheka, eka ntila wa 32, mutsari u ri 'Piki na foxolo swi ku vuya!'. Marito ya 'piki' na 'foxolo' i ya nkoka eka ntila lowu. 'Piki' i nchumu lowu tirhisiwaka ku cela misava. Rito ra 'foxolo' ri vula nchumu lowu tirhisiwaka ku hakuta loko ku ceriwile. Switirho leswi swa pfunana eka mitirho ya swona ya ntolovelo. Marito ya 'swi ku vuya!' ya kombisa ku twa ku vava. Hi marito man'wana, loko mufana a tirha epatwini, a a twa ku vava loko a tirhisa switirho leswi. Mutsari u kombisa nakambe leswaku mufana a twa ku vava hi ku tirhisa swivulavulelo swa 'hisa tintiho' na 'luma milenge' eka mitila ya 33 na 34. Eka ntila wa 35, mutsari u ya emahlweni a ku: 'Muholo wona wu tlhava mbilu'. Rito ra 'muholo' ri vula mali leyi munhu a yi

© University of Venda

kumaka loko a hetile ku tirha ntirho wo karhi. Xivulavulelo xa 'tlhava mbilu' xi hlamusela ku twa ku vava leswi vulaka leswaku mali leyi a a yi hola a yi ri ntsongo swinene.

Ndzimana ya vunhungu yi kombisa ku xaniseka ka mufana loyi ku yisa emahlweni. Eka ntila wa 36, mutsari u ri 'A tshika laha, a ringeta lahaya'. Mhaka leyi mutsari a yi kombisaka hileswaku mufana loyi a a ringeta hi matimba ku lava ntirho lowu nga ta n'wi enerisa. Mutsari u kombisa ku hlupheka ka mufana loyi eka ntila wa 38 loko a ku 'A ambala xoti'. 'Xoti' i buruku yo koma leyi nga hundzeki matsolo loko yi ambariwile. Hi ntila lowu mutsari u hi tisela xifaniso xa miehleketo xa leswaku ku ambala buruku yo koma i vusiwana. Eka ntila wa 39 u tlhela a ku 'A funengela saka'. Rito ra 'saka' ri vula nchumu lowu chelaka mavele kumbe mugayo. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku mikumba leyi a a yi funengela loko a etlela a ku ri masaka. Leswi swi komba swinene leswaku vusiwana a byi tinyike ntamu evuton'wini bya yena. Eka ntila wa 40, mutsari u ri 'A etlela nayo'. Mhaka ya ku 'etlela nayo' i ku etlela u nga dyanga nchumu tanihilaha hi nga kombisa hakona eka ntila wa 40 laha henhla.

Hi ndzimana ya vukaye, mutsari nakambe u kombisa ku hlupheka ka mufana loyi hi ku vula leswi landzelaka eka ntila wa 41 'Xibalu xi ku vuya'. Rito ra 'xibalu' ri vula muthelo wa mfumo. Muthelo a ku ri mali leyi humesiwaka leswaku munhu a va na mpfumelelo wa ku tshama etikweni no kota ku nghenelela eka migingiriko ya tiko. Ntila lowu wu kombisa leswaku valawuri va mfumo a va lava leswaku a thela hambileswi a nga tirhi. Eka ntila wa 42 u boxa leswaku 'A tumbeta xibukwana'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'xibukwana' leri vulaka pasi ra vutitivisi etikweni ro karhi. Mhaka leyi yi kombisa leswaku hi ku va mufana a pfumala mali yo thela hi yona, u kale a tumbeta pasi ra yena. Eka ntila wa 44 mutsari u ri 'A hanya hi mati ni swikweleti'. Rito ra 'swikweleti' ri vula swilo leswi munhu a nga swi lomba a nga si swi hakelelaka swi hela. Ntila lowu wu kombisa leswaku mufana loyi a nga ha ri na mali yo xava swakudya hikuva loko a hola, a a fanele ku hakela vanhu lava a va kolota. Eka ntila wa 45, mutsari u tlhela a ku 'A hundzuka xilema'. Rito ra 'Xilema' swi vula munhu loyi a nga limala swirho. Munhu loyi a tswariweke a ri kahle kambe exikarhi ka mpfhuka, a cinca hi swivangelo swo karhi. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku mufana a cincile mahanyelo ya yena ya ntumbuluko hikokwalaho ka nhlupheko lowu vutomi a byi n'wi komba wona.

Eka ndzimana ya vukhume, mutsari u kombisa leswaku mufana loyi a a ri na ku navela ku kuma leswi vanhu van'wana a va ri na swona, kambe a nga ri na nkateko. Mhaka leyi yi vonaka loko mutsari eka ntila wa 50 loko a ku 'Ku pfumaleka ndlela'. Mhaka leyi yi hi kombisa leswaku mufana loyi a a swi

© University of Venda

lava ku tirha, kambe tindlela ta yena a ti pfalekile leswaku a ku ri hava munhu loyi a ta n'wi nghenisa entirhweni.

Ndzimana ya vukhumen'we yi kombisa leswaku ku va mufana a nga kumi ntirho, u vuye a khomiwa hi mavabyi. Mhaka leyi yi tikomba eka mitila ya 52 na 53 loko mutsari a ku:

A huma mukhomolela,

A khoma hi rifuva (P47).

Rito ra 'mukhomolela' eka ntila wa 52 ri vula vuvabyi bya ku handzukela xikandza, mavoko na milomo. Vuvabyi lebyi byi vangiwa hi ku mpfumaleko wa swakudya. Rito ra 'rifuva' eka ntila wa 53, i vuvabyi byo khohlola lebyi vangiwaka ngopfu hi ku hefemula musi na rimoyana. Mavabyi lama ma vuye ma n'wi hlasela. Mhaka leyi yi tikomba hi ntila wa 54 loko mutsari a ku: 'A hundzuka xigulana'. Rito ra 'xigulana' ri vula munhu loyi a tshamelaka ku vabya hi mikarhi hinkwayo. Ntila lowu wu kombisa leswaku ku ka a nga kumi ntirho swi n'wi endle leswaku a tshama a ri karhi a vabya.

Mutsari eka ndzimana ya vukhumembirhi u kombisa leswaku a ku nga ri na ku cinca eka vutomi bya mufana loyi hikuva masiku hinkwawo dyambu a ri xa ri pela a nga kumi ntirho na swakudya.

Eka ndzimana ya vukhumenharhu mutsari u kombisa leswaku hinkwaswo leswo biha a swi kongomanile na mufana loyi. Eka mitila ya 61 ku fika eka 64 mutsari u tirhisile marito ya nkoka hi ku cincana ku kombisa ku hlupheka ka mufana loyi evuton'wini. Marito ya 'tswaleriwe evuswetini' 'kule evuswetini', 'tiphina emaxangwini' na 'fela evuswetini' ma hi komba leswaku ku sukela loko a tswariwa ku kondza a ya lova, mufana a nga kalanga a tiphina hi swa vutomi. Eka ntila wa 65, mutsari u heta hi ku kombisa mhaka ya ku fa a ri xisiwana hi ndlela leyi 'Nyuku wa mbyana, helela evoyeni'. Mutsari eka ntila lowu u kombisa leswaku mutswari wa mufana a a ri na ku navela leswaku n'wana wa yena a a ta n'wi pfuna siku rin'wana, kasi leswi ko va miehleketo leyi yo ka yi nga ha humelelanga.

© University of Venda

Hi ku katsakanya xitlhokovetselo lexi xi paluxile hi ku a mutswari a nga kurisa n'wana wa yena wa jaha evuswetini loyi se a kurile, a nga sukela mana wa yena a nga n'wi pfuni hi nchumu eku hluphekeni ka yena.

Eka nkongomelo lowu hi kuma leswaku vutomi a tshami byi ri eka xiyimo xin'we masiku hinkwawo, hikuva bya cinca laha vanhu va nga tshameki va tsakile hikuva ku na mikarhi leyi va tikeriwaka hi swa vutomi.

3.3. NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOELO WA VUKATI

Eka nkongomelo lowu hi kuma switlhokovetselo swa mune leswi nga na nkongomelo wun'we. Marhanele (1978) eka xitlhokovetselo xa *U nga jaheli vukati* u kombisa leswaku vana va nga hatliseli ku teka kumbe ku tekiwa hikuva timhaka ta vukati i ta vatswatsi. Malungana na Babane (1996) eka xitlhokovetselo xa *Xitsema-nyumba* va kombisa leswaku vavanuna loko va hlomisa vavasati, va nga fambi va ya tshama no hloma evukon'wanini va sukela vatswari va vona. Hi tlhela hi twa Malungana (1999) eka xitlhokovetselo xa *Ndzovolo wa yini*? laha nakambe a kombisaka leswaku vatswari va nga jaheli ku endla leswaku vana va vona va teka no tekiwa va ha ri vantsongo. Maphalakasi (1973) eka xitlhokovetselo xa *Vavasati* u kombisa leswaku vavanuna va fanele ku rhandza no tirhela vavasati va vona hi mikarhi hinkwayo. Eka nkongomelo lowu hi kuma leswaku switlhokovetselo swa *U nga jaheli vukati* hi Marhanele (1978) na *Ndzovolo wa yini*? hi Malungana (1999) wa fana leswi heleleke. Switlhokovetselo swa *Xitsema-nyumba* hi Malungana na Babane (1996) na *Vavasati* hi Maphalakasi (1973) swo vulavula hi timhaka ta vukati handle ko vulavula hi vundzeni bya vukati.

3.3.1. Marhanele (1978) 'Xitlhokovetselo xa U nga jaheli vukati'

1. Malembe yo tekiwa ya vulavula,
2. Hambi ya ri yo teka ya tihlamusela,
3. Hikuva vukati bya katinga.
4. Se u nghenela yini eka xirimbana lexi?
5. Hikuva loko byi ta sungula ku ku katinga,
6. U ta lan'wa vuwena,
7. U ta hahama ri lo hosi, ndzi ku byela mina.

© University of Venda

8. U vondlo wena,
9. Hi rihi vondlo leri nga tshama ri fihluta vondlo ku[illegible]?
10. Ri ta swi khomisa ku yini switsotso swa mfihluto?
11. Leswi na rona ri pfumalaka tinsiva to haha,
12. Ahanti, kumbe ri ta kuma switsotso swo rivala,
13. Kumbe leswo kohleka ndlela yo kongoma ekaya,
14. Leswi nga ta tikuma etilweni ra van'wana.

15. N'wina vatukulu va Vamabaleka- enhlangeni
16. Ndzi vula n'wina vatukulu va valavaya,
17. Dyondzo xichi hi leyi ndzi mi phameleke
18. Mi nga weli vukati ehenhla,
19. Hikuva mi ta wa mi nga si fika ehenhla,
20. Kona emaninginingini ya vutomi bya n'wina,
21. Vuhenhla bya ku tsokombela ka vutomi byenu,
22. A mi nga pfuki mi byi nantswile,
23. Vuhenhla bya muti-xidzi mi ta byi kuma byi hahisile,
24. Phela a byi nantswisiwi hi vamambuxu.

25. Vatukulu va Vamabaleka-nhlangeni,
26. Jahelani dyondzo ni vumunhu,
27. Jahelani ku yingisa ni ku hiteka emintirhweni,
28. Jahelani ku basisa, mi khulela gondzo ra nhluvuko,
29. Jahelani xichavo ni xinakulobye,
30. Jahelani leswi hetisekeke ku nga ri swi chupuchupu,
31. Loko mo endla sweswo vutomi byi ta va byi helerile,
32. Mi ta kota no hlambanyisa mi nga tipfinyingi,
33. Mi ta laya vana ku ri hava pho-wa-nhonga.
34. Mi ta vulavula etihubyeni

3.3.1.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hileswaku vanhwanyana va nga jaheli vukati hikuva vukati bya tika naleswaku va fanele ku rhangisa dyondzo eka swilo hinkwaswo swa vutomi bya vona.

3.3.1.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Mutsari eka ndzimana yo sungula u kombisa leswaku malembe ya ku huma eka vujaha ni vunhwana ku kongoma eka timhaka ta vukati ma tikomba. Eka ntila wa 1, mutsari u seketela leswi hi ndlela leyi: 'Malembe yo tekiwa ya vulavula'. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko malembe ya nhwana

© University of Venda

ya ringanele ku tekiwa ma tikomba. Loko munhu a fikile eka xiyimo lexi a swi kali swi lava ku byeriwa. Ntila wa 2, na wona wu ya emahlweni kombisa ku kula ka jaha hi ndlela leyi 'Hambi ya ri yo teka ya tihlamusela'. Miehleketo leyi na yona yi kombisa leswaku jaha loko ri kurile ku ringanela ku teka wansati swa tikomba. Eka ntila wa 3, mutsari u ri 'Hikuva vukati bya katinga'. Eka ntila lowu, mutsari u kombisa hi xivulavulelo leswaku vukati bya tika swinene ku tiyisisa leswaku vana va nga jaheli vukati va nga se ringanela ku teka na ku tekiwa. Ntila lowu wu tlhela wu kombisa leswaku loko jaha kumbe nhwana a hatlisela vukati u ta hlupheka tani hileswi vukati byi nga na swo tala swo chavisa.

Eka ntila wa 4, mutsari u tivutisa xivutiso xo pfumala nhlamulo hi ndlela leyi 'Se u nghenela yini eka xirimbana lexi?'. Mutsari u vutisa xivutiso lexi hi ku vona vantshwa va tinghenisa eka timhaka ta vukati va ha ri vantsongo. Rito ra 'xirimbana' ri vula nchumu lowu maphisa va phasaka swiharhi hi wona. Ku kombisa leswaku vukati a byi tsakisi, vukati a byi nandzihi, vukati i nchumu lowu loko u kala u wu nghena, u nga ha tlheleriki endzhaku. Ku kombisa leswaku vukati bya katinga, eka ntila wa 6, mutsari u ri 'U ta lan'wa vuwena'. Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku loko munhu a tinghenisa eka vukati a ha ri lontsongo, u ta tisola loko a sungula ku vona ku tika ka timhaka ta vukati. Eka ntila wa 7 mutsari u kombisa a ku 'U ta hahama ri lo hosi, ndza ku byela'. Rito ra 'hahama' eka ntila lowu ri vula ku lorha. Hi ntolovelo ku hahama vana lavantsongo, Xivulavulelo lexi xa 'hahama ri lo hosi' i xikombiso xa leswaku loyi a tinghenisaka eka timhaka ta vukati a ha rintsongo, u ta endla swo nyumisa a ri karhi a vona hi munhu un'wana ni un'wana hikuva vukati byi ri karhi byi n'wi xanisa.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u kombisa leswaku munhu loyi wa ha rintsongo no va a nga si ringanela timhaka ta vukati. Eka ntila wa 8, u ri 'U vondlo wena'. Rito ra 'vondlo' ri tirhisiwile tanihi xigego laha ri kongomisaka eka vuntsongo bya n'wana loyi a byeriwaka leswaku a nga jaheli vukati. Hi ntumbuluko, rito leri ri vula n'wana wa xinyenyana. Ku kombisa leswaku n'wana a nga na vutihlamuleri, eka ntila wa 9, mutsari u ri 'Hi rihi vondlo leri nga tshama ri fihluta vondlo-kuloni?' Rito ra 'fihluta' ri vula ku nyika swakudya swa mixo ngopfu ku komba ku tsakela munhu loyi a nyikiwaka. Ntila lowu wu tshikelela leswaku hikuva a a ri n'wana, u ta pfumala swo nyika un'wana n'wana, kasi eka ntila wa 10, mutsari u ri 'Ri ta swi khomisa ku yini switsotso swa mfihluto'. Eka ntila lowu, rito ra 'switsotso' u kombisa vana van'wana loyi a vulavulaka hi yena, laha a kombisaka leswaku a nge swi koti hambi ku nyika vana va yena hambiloko a nga va a nyikiwile swo karhi hi van'wana.

© University of Venda

Eka ntila wa 11, mutsari u ya emahlweni a ku 'Leswi nkona ri pfumalaka tinsiva to haha'. Hi marito ya 'tinsiva to haha' mutsari u kombisa leswaku n'wana u hava na swikokola ku kombisa leswaku a nga titirhela na ku tiyimela eka swilo swa yena. Eka ntila wa 12, mutsari u tirhisile rito ra 'ahanti' laha a hlambanyaka leswaku n'wana loyi ku hava lexi a nga xi kumaka ku ri a ta kota ku hlayisa vana va yena. Hambiswiritano, eka ntila wa 13, mutsari u ri 'Kumbe leswi kohleka ndlela yo kongoma ekaya.' Rito ra 'kohleka' laha ri vula ku rivala. Mutsari u kombisa n'wana loyi a nga kuma michumu leyi nga lahleka kumbe leyi nga ha tirhisiweki ku ta hlayisa vana va yena.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u laya vana ku yisa emahlweni leswaku va nga hatliseli vukati hikuva bya tika. Eka ntila wa 15, mutsari u ri 'N'wina vatukulu va Vamabaleka- enhlangeni.' Hi ntila lowu mutsari u kongomisa eka ndyangu wa xivongo xo karhi, leswi swi tikomba hi ku tirhisiwa ka rivitankatsano ra 'vamabalekanhlangeni'. Rito leri ri vula vanhu lava nga tivekeki lomu va tumbulukeke kona leswi tiyisisaka leswaku vana va nga jaheli vukati va nga se ringanela. Mutlhokovetseri u tlhela eka ntila wa 17 a ku 'Dyondzo xichi hi leyi ndzi mi phamelaka.' Eka ntila lowu, mutsari u vulavula hi 'dyondzo xichi' laha rito 'xichi' ri vulaka ntiyiso ku tiyisisa leswaku va fanele ku yingisa leswi mutswari a va byelaka swona. Rito ra 'phamelaka' ri vula dyondzo leyi mutsari a va nyikaka yona. Ku kombisa ku khumbeka ka yena loko vana va hatlisela vukati, mutsari eka ntila wa 18 u ri 'Mi nga weli vukati ehenhla.' Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku vana va naveli vukati hikuva bya karhata.

Eka ntila wa 19 mutsari u tlhela a kombisa leswaku vukati byi nga va karhata hi ku vula leswi: 'Hikuva mi ta wa mi nga se fika ehenhla.' Eka ntila lowu mutsari u tirhisile swivulavulelo swimbirhi ku kombisa leswaku vana loko va tsutsumela vukati va ha ri vantsonga vukati bya fa. Eka ntila lowu hi kuma xivulavulelo xa 'mi ta wa' lexi vulaka ku tsandzeka kumbe ku kombisa leswaku vukati a byi nga fambi nkarhi wo leha. Loko hi hala tlhelo xivulavulelo xa 'se fika ehenhla' xi kombisa leswaku a va nga tiphini hi vukati lebyi va nga byi tsutsumelaka. Eka ntila wa 20, mutsari u ri 'Kona emaninginingini ya vutomi bya n'wina.' Rito ra 'emaninginingini' ri vula nhlohlorhi kumbe laha nchumu wo karhi wu helelaka kona. Eka ntila lowu mutsari u kombisa ku kula laha va nga ta dyuhala ku kondza rifu ri va hambanyisa. Ntila wa 21 mutsari u ri 'Vuhenhla bya ku tsokombela ka vutomi byenu.' Hi ntila lowu mutsari u kombisa nkarhi lowu vana va faneleke ku tiphina hi wona loko se va kurile loko nkarhi wa vona wo teka na ku tekiwa wu va fikerile.

© University of Venda

Eka ntila wa 22 u kombisa leswaku loko vana va jahela vukati, va nge pfuki va tiphinile. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi 'A mi nga pfuki mi byi nantswile.' Rito ra 'nantswile' eka ntila lowu ri kombisa leswaku loko n'wana a jahelela vukati, a nge pfuki a tiphinile hi swa byona hikuva u tava a byi hatliserile. Eka ntila wa 24, mutsari u ri 'Phela a byi nantswiwi hi vamambuxu'. Rito ra 'vamambuxu' ri vula vana lavantsongo ngopfungopfu lava ha dyondzaka ku famba no va va hatlisile ku tshikisiwa ku mama. Mutsari hi rito leri u kombisa vana leswaku va nga byi ringeti hikuva a byi nandzihi.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u kombisa leswi vana va fanelaka ku swi jahela handle ko tinghenisa eka timhaka ta vukati hi ku kombisa eka ntila wa 26 loko a ku 'Jahelani dyondzo ni vumunhu'. Ntila lowu wu kombisa leswaku vana va fanele ku navela dyondzo no tlhela va kombisa vumunhu. Rito ra 'vumunhu' ri vula mahanyelo lamanene yo amukeleka hi vanhu van'wana. Eka ntila wa 26 mutsari u ya emahlweni a ku: 'Jahelani ku yingisa ni ku hiteka emintirhweni'. Mutsari u kombisa leswaku vana va fanele ku yingisa va tlhela va tirha hi ku tinyiketa lomu va tirhaka kona. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku vana va fanele ku hatlisela ku basisa tiko na ku khulela gondzo ra nhluvuko hikuva loko va dyondzile no tokota, va ta kota ku endla leswaku tiko ri hluvuka.

Eka ntila wa 29, u kombisa leswaku vana va fanele ku va na xichavo xo hlonipha na ku endla xinakulobye na vana van'wana. Eka ntila wa 31 mutsari u ri: 'Loko mo endla sweswo vutomi byi ta va byi helerile'. Eka ntila lowu mutsari u vula leswaku loko vana va endla swileriso leswi a va leriseke swona laha henhla, vutomi byi ta va nandzihela loko va hanya. Eka ntila wa 32 u ri 'Mi ta kota no hlambanyisi mi nga tipfinyingi'. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko vana vo landzelela swileriso swa mutsari va ta kota no tsundzuka va nga chavi no vulavula hi leswi a va hanyisa swona loko va ha ri vana. Ku kombisa leswaku va ta tiphina hi vutomi loko vo yingisa, eka ntila wa 23, mutsari u ri 'Mi ta laya vana ku ri hava pho-wa-nhonga'. Rito ra 'laya' ri vula ku byela munhu ntiyiso kumbe mhaka ya nkoka, kasi rito ra 'pho-wa-nhonga' ri vula ku ka ku nga ri na ku holovisana loko mi endla xo karhi. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku loko vana va kula hi nawu va ta kota ku tlhela va byela van'wana milawu loko va kurile.

Eka ntila wa 34, mutsari u ri 'Mi ta vulavula etihubyeni mi lo nchaa!'. Rito ra 'etihubyeni' ri vula ndhawu laha ku tekingiwaka milandzu, Riencisi ra 'nchaa!' rona ri vula ku vulavula munhu a ntshuxekile kumbe ku ka a nga tipfinyingi. Mutsari laha u kombisa leswaku loko vana va kula va ri

© University of Venda

karhi va yingisa, va ta kota no dyondza milawu leswinga ta va endla leswaku va kota ku ahlula na milandzu etihubyeni.

Hi ku komisa xitlhokovetselo lexi wu paluxile hilaha mhaka ya ku jahela vukati yi biheke hakona ngopfu eka vanthswa.

3.3.2. **Malungana na Babane (1996) 'Xitlhokovetselo xa Xitsema-nyumba'**

1. Vusiwana byi na xilandzu,
2. Mahlo yaku i ritsandze ntsena,
3. Tindleveni taku mhula wu lemile,
4. Hikokwalaho a wu voni, a wu twi.

5. Ndlala mina mana waku la kaya,
6. Yi ndzi bebule hi makatla,
7. Vulombe ni switsokomberi swa rirhandzu,
8. Swi endle khokholo emahlweni yaku,
9. Miehleketo a ya ha phohli, yi tlimbiwile.

10. Mimondzo leyi u yi kondletelaka, yi hlanganyeti,
11. Ndzilo wa yona wu vuya hi wena,
12. Timbalu leti u nga nato a wu tivoni,
13. Hakunene tingana ti khoma vahlaleri.

14. Siku na siku tiphephebege gee, ti lo ntlwii!
15. U ringeta ku hlovisa vukati byaku,
16. Xitsayi-tsayi xaku xo hlekela erhameni,
17. Xi hakele kahle Xingoma-ntandza.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

18. Rirhandzu ra kona wa ri xixima,
19. Kumbe rova tandza hi ntumbuluko ahanti!
20. Ri nga ku fayekela loko ro rheta,
21. U ta nyandlamela ku fika rini n'wananga?
22. Loko van'wana va lo dyisiwa,
23. Tuva ranga u lo gumisiwa kunene.

24. Na ku u mukon'wana kwaleyo a swa ha tikombi,
25. Vuxungu byo xumbadza lebyi u byi mamaka,
26. A wu byi twi ha yini?
27. Mahlwehlweni a wu karhali ku famba kona ha yini?
28. Hakunene vusiwana byi ta laha byi tswiyotiwaka kona.

29. Maendlelo ya wena a ya koki rinoko,
30. U le kule na timintsu ta wena,
31. Loko wa ha ri ni tindleve,
32. Yingisa leswi: 'Vele ra manana a ri na xilondza'

3.3.2.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi jaha leri nga sukela mana wa rona ri ya tshama evukon'wanini.

3.3.2.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Mathyelo ya xitlhokovetselo lexi yo tirhisa rivitakatsano ra 'Xitsema-nyumba' ya vula wanuna loyi a tshamaka evukon'wanini. Ndzimana yo sungula yi hlamusela hi vusiwana lebyi mana wa jaha leri a nga na byona. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 1 laha mutsari a nge 'Vusiwana byi na xilandzu mbuya!'. Ntila lowu wu kombisa leswaku vusiwana bya landzelela. Leswi vulaka leswaku loko mutswari a ri xisiwana, na n'wana wa yena a nga va xisiwana. Rito ra 'mbuya!' ri kombisa ku titshandza vusiwana.

© University of Venda

Eka ntila wa 2 mutsari u ri 'Mahlo ya ku i ritsandze (P1)na', ntila lowu i xigego laha mutsari a tekaka mahlo ya jaha leri ku ri ritsandze. Rito ra 'ritsandze' ri vula ku ka munhu a nga voni kahle hi ku vangeriwa hi vurhongo. Eka ntila lowu mutsari u komba leswaku jaha leri a ri nga ha koti ku hambanyisa ekaya na le vukweni bya rona. Ku yisa emahlweni, eka ntila wa 3, mutsari u ri 'Tindleveni taku mhula wu lemile'. Rito ra 'mhula' ri vula vumba lebyi vangiwaka hi swimongolwana loko swi tshamile. Vumba lebyi loko byi tirhisiwile etindleveni, byi endla leswaku munhu a nga koti ku twa loko a byeriwa mhaka yo karhi. Rito ra 'lemile' rona ri vula ku pfala leswaku munhu a nga twi nchumu leswi ku vulavuriwaka hi swona.

Ndzimana ya vumbirhi yi hlamusela hi ku vava loku mana wa jaha a nga na kona loko a ehleketa leswi a nga hluphekisa swona ku kurisa n'wana wa yena, naloko sweswi ri n'wi tsan'wa. Eka ntila wa 6, mutlhokovetseri u ri 'Yi ndzi bebule hi makatla'. Xiritwana xa 'yi' xi vula ndlala. Mutsari hi ntila lowu u kombisa leswaku mana wa jaha leri a nga na nchumu xo xi dya. Hinkwako laha a fambaka kona u va a khome hi ndlala. Eka mitila ya 7 na 8 mutlhokovetseri u ri:

Vulombe ni switsokomberi swa rirhandzu,

Swi endle khokholo emahlweni yaku (P2).

Rito ra 'vulombe' ri vula swidyiwa swo tsokombela leswi humelelaka endzhaku kaloko ku hakutiwile tinyoxi. Swidyiwa leswi swa tshapuka nakona swa nyanganya. Rito ra 'switsokomberi' ri vula swidyiwa swo nyanganya ngopfu. Marito lama ma tirhisiwile ku kombisa ku nandziha ka rirhandzu leri jaha leri ri nga ndzeni ka rona. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku jaha leri a ri ri exidziveni xa ku twa ku nandziha leswi nga endla leswaku a nga ha ehleketi na vusiwana bya mana wa yena. Mhaka leyi yi tikomba hi marito ya 'khokholo emahlweni'. Rito ra 'khokholo' ri vula rirhangu leri sivelaka ku vona tlhelo ro karhi. Leswi swi komba leswaku jaha leri a ri nga ha languti etlhelo hambi ku ehleketa mana wa rona ekaya.

Hi ndzimana ya vunharhu mutlhokovetseri u kombisa nakambe ku hlupheka ka mana wa jaha leri. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 10 loko mutsari a ku: 'Mimondzo leyi u yi kondletelaka, yi hlanganeti'. Mutsari u tirhisile ximonyo eka ntila lowu ku kombisa leswaku a nga yimi na yona mhaka leyi endliwaka hi n'wana wa yena. Rito ra 'mimondzo' ri vula mirhi yo tiya leyi loko yi omile,

© University of Venda

tihunyi ta yona ti pfurhaka hi malangavi lamakulu. Rito ra 'hlanganyeti' ri vula ku tshuneta tihunyi exikarhi ka ndzilo wa xitiko.

Eka ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa jaha leri ri ri ku pfhumbiseni ka rirhandzu ra vona. Eka ntila wa 11 mutsari u ri 'Ndzilo wa yona wu vuya hi wena'. Ntila lowu wu kombisa leswaku hambileswi jaha a ri ri karhi ri ringeta ku hlanganyeta ndzilo wa rirhandzu evukon'wanini bya yena, leswi a swi ri pfunanga nchumu hikuva rirhandzu ra yena ri vuye ri vuna. Ku kombisa leswaku rirhandzu ra yena a ri sungula ku tsekatseka, eka ntila wa 12 mutsari u ri: 'Timbalu leti u nga na tona a wu tivoni'. Rito ra 'timbalu' ri vula mavala lawa vangiwaka hi ndzilo etihandzeni ta milenge ya vanhu. Mavala lawa ya vangiwa hi ku orha ndzilo. Mhaka leyi yi kombisa ku hlupheka loku mutswari a a ri na kona kambe yena a nga ku tsundzuki. Eka ntila wa 13 mutlhokovetseri u ri 'Hakunene tingana ti khoma vahlaleri'. Xivulavulelo lexi xi vula leswaku hi mikarhi yo tala, loko munhu a endla swilo swo biha, a swi nyumisi yena muendli wa swona, swi tala ku nyumisa lava va swi vonaka.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u kombisa nakambe mbitsi leyi mutswari wa jaha a a ri na yona loko eka ntila wa 14, mutsari a ku 'Siku na siku tiphephabege gee, ti lo ntlwii!'. Rito ra 'tiphephebege' ri vula nkwama lowukulu wo chela swakudya na mpahla. Riencisi ra 'gee!' ri vula ku va nchumu wo karhi wu ri kona hi xitalo. Kasi riencisi ra 'ntlwii!' rona ri vula ku va swilo swi ri kona hi ntalo. Ntila lowu wu komba leswaku swakudya a swi tshama swi tele. Eka ntila wa 15 mutlhokovetseri u ri 'U ringeta ku hlovisa vukati byaku'. Rito ra 'hlovisa' ri vula ku khavisa no sasekisa vuxaka bya yena na vakon'wana. Xivulavulelo lexi xona xi vula leswaku jaha a ri endla leswaku vuxaka bya vukati bya rona byi tshama byi tiyile.

Eka ntila wa 16 mutsari u ri 'Xitsayi-tsayi xaku xo hlekela erhameni'. Rito ra 'Xitsayi-tsayi' ri vula xitsotswana lexi hahaka nivusiku xi vangama. Xitsotswana lexi xi vonaka ngopfu loko ku ri na xinyami, kambe a xi tali ku khomeka hi voko. Eka ntila lowu mutsari loko a vulavula hi xitsayi-tsayi, u vula murhandziwa wa jaha leri. Xivulavulelo xa 'hlekela erhameni' xi vula ku n'wayitela. Eka ntila wa 17 mutlhokovetseri u ri 'Xi hakele kahle Xingoma-ntandza'. Rito ra 'Xingoma-ntandza' ri vula n'anga leyikulu yo hlahluva no nyika mirhi ya Xintu. Ntila lowu wu kombisa leswaku mutsari a nga tshembi leswaku rirhandzu leri jaha leri ri kombaka nsati wa rona i ra ntiyiso kumbe ra ntumbuluko. Mutsari a a ehleketa leswaku nsati loyi a nga va a n'wi dyisile kumbe a n'wi tirhisela mirhi yo n'wi humba mano leswaku a n'wi rhandza ku tlula mpimo.

© University of Venda

Eka ndzimana ya vuntlhanu mutsari u kombisa ku [illegible] ku yisa emahlweni eka ntila wa 18 loko a vula leswi 'Rirhandzu ra kona wa ri xixima'. Rito ra 'xixima' ri vula ku hlonipha. Ntila lowu wu kombisa leswaku jaha leri ri rhandza no hlonipha ngopfu nsati wa rona. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 19 a ku 'Kumbe ro va tandza hi ntumbuluko, ahanti!'. Eka ntila lowu rito ra 'tandza' ri vula nchumu lowu tshikeriwaka hi huku. Nchumu lowu wu lava ku khomiwa hi vukheta lebyikulu hikuva loko wo rheta wu nga fayeka. Mutlhokovetseri eka ntila lowu u kombisa leswaku rirhandzu ra jaha leri ra hlamarisa, naswona a hi ra ntumbuluko. Riencisi ra 'ahanti!' rona ri kombisa ku hlamarisa hi rirhandzu leri a a ri na rona eka nsati wa yena. Eka ntila wa 21 mutsari u kombisa leswi mutswari a vilerisa swona loko a ku: 'U ta nyandlamela ku fika rini n'wananga?'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'nyandlamela' leri vulaka ku famba hi swikunwana na hi vukheta u nga bi swigingi. Eka ntila lowu rito leri ri tirhisiwile ku kombisa leswaku ku tumbela ka yena ku ta fika emakumu.

Eka ntila wa 22 mutsari u ri 'Loko van'wana va lo dyisiwa'. Rito ra 'dyisiwa' ri vula ku dya swakudya hi nkani kumbe loko u tsandzeka ku dya hi swivangelo swo hambana swo fana na vuvabyi. Eka ntila lowu rito leri ri vula ku dya murhi u nga swi tivi leswaku nsati wa wena u ku chelerile murhi leswaku u ta n'wi rhandza. Eka ntila wa 23 mutsari u ri 'Tuva ranga u lo gumisiwa kunene'. Rito ra 'tuva' ri vula xinyenyana. Eka ntila lowu mutsari u ri tirhisile ri ri xigego ku vula n'wana. Hi mikarhi yo tala n'wana loyi u tala ku va a ri n'wana wo tswariwa yexe eka vatswari va yena. Rito ra 'gumisiwa' ri vula ku nwisiwa hi nkani u ri karhi u swi vona. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku leswi jaha leri a ri rhandzisa swona nsati wa rona a swi mpimo wa ntolovelo.

Eka ndzimana ya vutsevu mutlhokovetseri u kombisa ku vilela ku ya emahlweni loko eka ntila wa 24 a ku 'Na ku u mukon'wana kwaleyo a swa ha tikombi'. Eka ntila lowu hi kuma rito 'mukon'wana' leri vulaka jaha leri nga teka nhwana wa muti wo karhi. Mukon'wana i munhu wo hlonipheka eka vatswari va nsati wa yena. Ntila lowu wu hi kombisa leswaku jaha leri a ri nga ha hloniphiwi hikuva a ri tshama kona mikarhi hinkwayo. Eka mitila ya 25 na 26 mutsari u ri:

> Vuxungu byo xumbadza lebyi u byi mamaka,
>
> A wu byi twi ha yini? (P3).

Rito ra 'Vuxungu' ri kongomisa eka nchumu lowu loko munhu a lumiwile hi nyoka wu nghenaka endzeni ka miri. Nchumu lowu wa dlaya loko munhu a nga hatli a tshunguriwa. Marito ya 'byi

© University of Venda

mamaka' mutsari u kombisa mahanyelo yo ka ya nga [illegible]ahle lama jaha ri nga ku ma tekeleleni hi ku tshama evukweni. Eka ntila wa 27 mutsari u ri 'Mahlwehlweni a wu karhali ku famba kona ha yini?'. Hi rito ra 'mahlwehlweni' mutsari u vula tindhawu to chavisa no tikeriwa laha jaha a ri famba kona. Rito leri ri huma eka 'mahlwehlwe' leri vulaka rixaka ro karhi ra mitwa. Eka ntila wa 28 mutsari u boxa a ku 'Hakunene vusiwana byi ta hi laha byi tswiyotiwaka kona'. Rito ra 'tswiyotiwaka' ri vula ku vitana hi noti kumbe hi khwela. Mutsari eka ntila lowu u kombisa leswaku vanhu van'wana vusiwana vo byi vitana loko a vona leswi jaha leri a ri hanyisa swona.

Eka ndzimana ya vukombo mutsari u lerisa leswi jaha ri faneleke ku swi endla loko ri ta hanya kahle. Eka ntila wa 29 mutsari u seketela loko a ku 'Maendlelo ya wena a ya koki rinoko'. Xivulavulelo xa 'koki rinoko' xi vula leswaku swiendlo swa yena a swi navetisi ku swi tekela. Eka ntila wa 30 mutsari u tlhela a hlamusela hi ndlela leyi 'U le kule na timintsu ta wena'. Rito ra 'timintsu' eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kongomisa eka vatswari va jaha. Ntila lowu wu kombisa leswaku jaha ri fanele ku yingisa swileriso leswi a nyikiwaka swona. Eka ntila wa 31 mutsari u tlhela a ku: 'Loko wa ha ri ni tindleve'. Xivulavulelo xa 'wa ha ri ni tindleve' lexi vulaka leswaku loko jaha ri kota ku yingisa leswi ri tsundzuxiwaka swona. Hi ndlela yin'wana mutsari u lerisa jaha leswaku loko ri byeriwa ri fanele ku yingisa. Nakambe eka ntila wa 32 mutsari u ri 'Yingisa leswi: 'Vele ra manana a ri na xilondza'. Rito ra 'xilondza' ri vula mbanga leyi nga kona emirini wa munhu. Hi ndlela yin'wana, vele ra mutswari hambi ri ri na xilondza, n'wana wa an'wa kutani a hanya. Mutlhokovetseri u tirhisile xivuriso lexi ku vula leswaku manana a nga ka a nga landzuriwi hi n'wana wa yena hambi manana a nga va a bihe njhani u ta tshama a ri mutswari eka n'wana wa yena.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu hi paluxela ku tikeriwa loku mutswari a nga na kona loko a tswarile n'wana loko se a kurile a famba a ya tshama evukon'wani a siya mana wa yena a ri yexe eka vona.

3.3.3. **Malungana (1999) 'Xitlhokovetselo xa Ndzovolo wa yini?'**

1. Mi rhandza ngopfu xuma,
2. Wonge mi lo tshusiwa hi murhu wa xona,
3. Mi xavisela yini vana hi dayimana?
4. Swo boha xana, kumbe vo k'e nkoka?

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

5. Loko vo ya mi nyumisa va hundzuka swihangalasi?

6. Hikuva n'wana i n'wana, i vondlo,

7. Phela a va tivi nkoka wa ndzovolo, mafi ya ha nuha,

8. Loko va fika va nga yimi evukatini mi to swi yini?

3.3.3.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vatswari lava pfumelelaka vana va vona leswaku va lovoriwa va nga si ringanela timhaka ta vukati.

3.3.3.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Mutlhokovetseri u kombisa ku khumbeka hi timhaka ta vukati hi ku nyika xitlhokovetselo lexi vito ra xivutiso xo pfumala nhlamulo xa 'Ndzovolo wa yini?' leswi kombaka leswaku timhaka ta vukati a nga ti lavi. Eka ntila wa 1 mutlhokovetseri u ri 'Mi rhandza ngopfu xuma'. Rito ra 'xuma' ri vula mali leyi wanuna a yi humesaka loko a lovola wansati. Xuma lexi hi xona xi tirhisiwaka ngopfu ku tiyisisa rirhandzu ra vatekani. Mutsari eka ntila lowu u vula leswaku vatswari va vana va xisati va rhandza ngopfu mali ya ku lovoriwa ka vana. Mhaka leyi yi tlhela yi tikomba hi ku tirhisiwa ka xihlambanyiso eka ntila wa 2 hi ndlela leyi: 'Wonge mi lo tshusiwa hi murhu wa xona'. Rito ra 'tshusiwa' ri vula ku tiyisisa leswaku munhu a rhandza ngopfu xilo xo karhi. Rito leri ri tirhisiwa ngopfu ku vula ku sivela mavabyi loko n'wana a ha ku velekiwa. Eka ntila lowu ri vula ku va vatswari va rhandza ngopfu mali ya ndzovolo. Rito ra 'murhu' rona ri vula muthotho wa xixevo. Hi ntila lowu, mutsari u kombisa leswaku vatswari va rhandza ngopfu mali wonge hiloko va tiyisiwile hi ku khula muthotho wa mali. Hi tlhela eka ntila wa 3 hi twa mutsari a ku: 'Mi xavisela yini vana hi dayimana?'. Eka ntila lowu rito ra 'xavisela' leri vulaka ku nyika munhu nchumu leswaku a ta kota ku vuyeriwa. Hi tlhela hi kuma rito ra 'dayimana' leri vulaka xicelwa xa nkoka ku va xa nxavo wa le henhla. Mutlhokovetseri eka ntila lowu u vilerisiwa hiloko vatswari va endla leswaku vana va vona va lovoriwa nkarhi wa vona wa vukati wu nga se ringanela.

Eka ntila wa 4 mutlhokovetseri u ya emahlweni a ku 'Swo boha xana, kumbe vo ke nkoka?'. Mutsari eka ntila lowu u vutisa loko swi boha ku va vatswari va nyiketa leswaku vana va vona va tekiwa va ha

© University of Venda

ri vantsongo. Mutlhokovetseri u tlhela a ya emahlweni a kombisa ku khumbeka ka yena hi ku tirhisa marito ya 'ke nkoka' leswi kombaka ku va vana va vona va nga pfuni nchumu emisaveni. Mutlhokovetseri eka ntila wa 5 u ri 'Loko vo ya mi nyumisa va hundzuka swihangalasi ke?'. Marito ya 'nyumisa' na 'swihangalasi' i ya nkoka eka ntila lowu hikuva ya kombisa mhaka leyi nga humelelaka nkarhi lowu taka. Rito ra 'nyumisa' ri kombisa ku endla mhaka yo hlekula loko rito 'swihangalasi' ri vula ku hambanisa vanhu va muti wo karhi. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku loko vatswari va xavisa vana va nga se ringanela, va nga fika evukatini va endla swo huma endleleni hikokwalaho ka ku va va nga tivi nkoka wa vukati.

Mutlhokovetseri u ya emahlweni a kombisa ku khumbeka ka yena eka ntila wa 6 loko a ku 'Hikuva n'wana i n'wana, i vondlo. Eka ntila lowu marito ya 'n'wana i n'wana' lama mutlhokovetseri a tiyisisa leswaku n'wana a nge pfuki a cincile ku va n'wana. Leswi swi kombisa leswaku hi mikarhi hinkwayo n'wana u ta tshama a ri n'wana. Rito ra 'vondlo' ri vula n'wana wa xinyenyana. Ku tirhisiwa ka xitwari 'i' eka xivulwa xa 'i vondlo' swi kombisa xigego laha mutlhokovetseri a kombaka leswaku munhu loyi wa ha ri ntsongo a nga se ringanela ku tekiwa ku va wansati. Ku kombisa leswaku munhu loyi wa ha ri lontsongo, mutlhokovetseri eka ntila wa 7 u ri 'Phela a va tivi nkoka wa ndzovolo, mafi ya ha nuha'. Eka ntila lowu rito ra 'mafi' ri vula masi lama humaka emaveleni ya vavasati ku kombisa leswaku nhwana loyi u va a ha ri n'wana a nga se ringanela timhaka ta vukati. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vana loko va ha ri vantsongo a va tivi nchumu hi ku tika na ku olova ka rirhandzu na vukati. Mhaka leyi yi tikombisiwa hi xivulavulelo xa 'mafi ya ha nuha'. Eka ntila wa 8 mutlhokovetseri u heta hi xivutiso loko a ku 'Loko va fika va nga yimi evukatini mi to swi yini?'. Eka ntila lowu xivulavulelo lexi karhataka mutlhokovetseri xa 'va nga yimi evukatini' lexi vulaka ku fika vana va hundzela eka byin'wana vukati kumbe ku fika va phungela va nga tiyiseli evukatini. Mutlhokovetseri u vutisa xivutiso lexi ku ri ku tiyisisa leswaku loko vana va ha ri vantsongo va nga jaheli vukati hikuva vukati bya katinga. Ku tika ka vukati ku endla leswaku vana va nga tshami evukatini bya vona.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo wu paluxile leswaku vatswari a va fanelanga ku xavisa vana va vona va xisati hi ku va jahisa hi timhaka ta vukati. Mhaka leyi xopaxopiweke eka xitlhokovetselo lexi yi kombisa hi ku hetiseka mhaka ya nkongomelo wa vukati leswi vatlhokovetseri va nyikaka hakona mavonelo ya vona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.3.4. **Maphalakasi (1973) 'Xitlhokovetselo xa Vavasati'**

1. Vavasati, vavanuna mi lo va ntswii!
2. Loko ri xile majaha ma vulavula hi n'wina,
3. Va vulavula hi n'wina ku fana na n'wina mi vulavulaka hi vona,
4. Vavasati ma tiphina ke!

5. Loko ri xile mo sweka mi dya,
6. Swakudya va ta xava vavanuna venu,
7. Mali hinkwayo ya muholo mi ta yi kuma,
8. Swambalo leswi mi swi rhandzaka va ta xava vavanuna venu.

9. Vavasati mi tsandzile,
10. Hi ku hlekelela, leswinene vavanuna va mi endlela,
11. Nhenha ya xinuna a mi yi hlayi nchumu,
12. VaSamson mi lerhisile n'wina.

13.Tiko ri le mavokweni yenu,
14. Leswinene ku endleriwa n'wina ku sungula,
15. Vavanuna va baleselana n'wina hi swibamu
16. Swiphukuphuku emadorobeni mi swi khorwisile.

17. Rirhandzu renu a rina mpimo,
18. Hambi ri ri rizondzo renu a ri na makumu,
19. Loko mi lunghile mi lunghele mugwazo,
20. Loko mi onha mi onhela makumu.

21.Vavasati mi swipendani,
22. Loko mi nga lulamisiwanga ma dyoha,
23. Loko mi byeriwa swihoxo swenu ma tshika,
24. Lexi na lexiya hi ye inani,
25. Mi katekile vavasati.

3.3.4.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi nkateko lowu vavasati va nga na wona wa ku rhandziwa hi vavanuna.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.3.4.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka ndzimana yo sungula mutsari u kombisa vurhena lebyi vavasati va nga na byona ehenhla ka vavanuna. Eka ntila wa 1, mutsari u tlhela a kombisa matimba ya vavasati. Mutsari u tirhisile riencisi ra 'ntswii!' ku kombisa leswaku vavanuna va bohiwile va tiya a va nga chupuli. Eka ntila wa 4, u tlhela a tirhisa rito 'ke!' ku kombisa leswaku vavasati va tiphina, kambe rito leri ri ni ku sola exikarhi hikuva mutsari u languteka a ri tirhisile a nga swi lavi.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutlhokovetseri u kombisa swilo swo hambanahambana leswi vavanuna va endlelaka vavasati va vona swona. Laha hi tlhela hi vona na leswaku vavasati a va tirhi nchumu loko dyambu ri xile.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u kombisa ku ya emahlweni leswi vavasati va va rhandzisaka swona vavanuna. Eka ntila wa 11, u tirhisile rito ra 'nhenha' leri vulaka munhu wo ka a nga chavi nchumu, kambe loko a hlangana na vavasati wa chava. Ku yisa emahlweni eka ntila wa 12, u ri 'va-Samsoni' ku kongomisa eka vavanuna vo tiya, tanihi leswi Samsoni wa le Bibeleni a a ri na matimba yo hlamarisa, kambe u hetelele a xisiwa hi nsati wa yena ku kondza a n'wi byela xihundla xa matimba ya yena. Mhaka leyi yi kumeka eka Vaavanyisi 16:1-31 laha nhlokomhaka ku nga timhaka ta ku xisiwa ka Samson hi Delila. Rito ra 'lerhisile' ri komba leswaku vavanuna vo tiya va tinhenha, vavasati a va ha va chavi hikuva va va karharisile.

Ndzimana ya vumune yi hlamusela hi matimba lama vavasati va nga na wona etikweni. Eka ntila wa 13 mutsari u vula leswaku 'tiko ri le mavokweni yenu' ku kombisa leswaku tiko ri fambisiwa hi vurhangeri bya vavasati. Ntila wa 15, ku 'baleselana' swi kombisa leswaku vavanuna va duvulana no dlayana hi swibamu hikokwalaho ka vavasati. Rito ra 'swiphukuphuku' eka ntila wa 16, ri kombisa vavanuna vo rhandza ngopfu vavasati leswaku vavasati va tiphina hi vona.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, yi kombisa vutomi bya vavasati hi ku angarhela. Ntila wa 17, wu paluxa leswaku rirhandzu ra vavasati ra hlamarisa loko va rhandza munhu. Kasi hambiloko vavasati va venga munhu, va n'wi venga hi timbilu ta vona hinkwato. Leswi swi tikomba hi ku tirhisiwa ka rito 'rizondo' leri tirhaka ku fana na rito 'rivengo' eka ntila wa 18. Hi tlhelo loko wansati a lunghile, u

© University of Venda

lunghele makumu tanihi laha va nga tirhisa rito ra 'makumu' leri vulaka ku hetelela eka ntila wa 19. Rito 'makumu' rona ri kombisa laha swilo swi helelaka kona.

Hi ndzimana ya vutsevu, mutsari u ya emahlweni a kombisa vutomi bya vavasati, eka ntila wa 21 u ri 'Vavasati mi swipendani'. Mutsari u tirhisa xigego ku kombisa vutomi bya vavasati. Rito ra 'xipendani' ri vula xichayiwa lexi tirhisiwaka eka ku yimbelela. Nchumu lowu wu endliwa hi mhandzi na risenga kutani wu chayiwa hi rihlanga kumbe ximhandzana. Nchumu lowu wu na nkarhi lowu wu debyaka kutani wu vambiwa leswaku wu ta chaya vunanga bya kahle nakambe. Mutsari u tirhisile rito leri ra xipendani ku kombisa leswaku na vavasati loko va nga pfi va kombiwa ntiyiso, va lahleka na vona.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku vavasati van i nyiko yak u rhandziwa hi vavanuna va vona na leswaku vavasati va fanele ku tirheriwa hi vavanuna va vona.

Nkongomelo lowu wu paluxa ku tika loku nga kona loko vanhu va tekanile hikuva a va nga tshami va tsakile hi masiku hinkwawo, ku tava na nkarhi lowu va nga ta hambana hi miehleketo kutani va holova.

3.4. NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA KU VILELA NO SIHALALA

Eka nkongomelo lowu hi kuma leswaku vatlhokovetseri va nga tsala switlhokovetselo swo tala hi nkongomelo wun'we eka tsalwa rin'we. Nkongomelo lowu i wo vilela no sihalala laha vatlhokovetseri va vilerisiwaka hi swilo swo tala swa misava. Maphalakasi (1973) eka xitlhokovetselo *xa Machangana* u kombisa no kucetela Vatsonga-Machangana lava titumbetaka lomu va tshamaka kona leswaku va nga chavi ku tihumesela erivaleni loko va ri na vanhu va tinxaka timbe. Malungana (1999) eka xitlhokovetselo xa *Hi vatirhi hinkwerhu* u kombisa leswaku loko vanhu va tirha, a ka ha ri na ku avana ku kombisa ku tirha ku ya hi rimbewu. Hi ndlela yin'wana mutlhokovetseri u kombisa leswaku masiku lawa a ka ha ri na ku ri ntirho wo karhi wu tirhiwa hi wansati kumbe wanuna. Malungana (1999) u tlhela nakambe eka xitlhokovetselo xa *Movha i movha* a kombisa ku vilerisiwa hi vanhu lava nga na manyunyu yo fananisa matimba ya timovha ku ya hi mavito ya tona lamo duma.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Marhanele (1978) eka xitlhokovetselo xa *Xikombelo* a kombisa leswaku Vatsonga va nga tichavi ku va va ri Vatsonga hikuva Vatsonga na vona i vanhu va nkoka exikarhi ka tin'wana tinxaka. Hi tlhela hi nkongomelo lowu hi twa Marivate na Nkondo (1982) eka xitlhokovetselo xa *Vele ra Mutsonga* laha na vona va kombisaka leswaku Vatsonga va nga chavi ku tihumesela erivaleni loko va ri exikarhi ka tinxaka timbe. Nkongomelo lowu wa Marivate na Nkondo (1982) wu fana swinene na mikongomelo ya Marhanele (1978) eka xitlhokovetselo *xa Xikombelo* na Maphalakasi (1973) eka xitlhokovetselo xa *Machangana*. Malungana (1999) u tlhela eka xitlhokovetselo xa *Nhlupheko* a kombisa leswaku hi nkarhi wa xihlawuhlawu Vantima a va hluphekile ngopfu. Malungana na Babane (1996) va tlhela eka xitlhokovetselo xa *Swi ta hela rini*? va kombisa leswaku loko vanhu va tereka no kombisa ku vilela, va fanele ku fikisa mahungu ya vona laha ya faneleke ku ya fika kona.

Eka nkongomelo lowu hi kuma leswaku i nkongomelo lowu angarhelaka swilo swo tala. Mhaka leyi yi endla ku ri mikongomelo yi hambananyana. Laha hi kuma leswaku hambileswi nkongomelo lowu wu pfulekeke ngopfu, switlhokovetselo swa *Machangana* hi Maphalakasi (1973), *Xikombelo* hi Marhanele (1978) na *Vele ra Mutsonga* hi Marivate na Nkondo (1982) swi ni nkongomelo wun'we lowu swi hlawulekisaka.

3.4.1. **Maphalakasi (1973) 'Xitlhokovetselo xa Machangana'**

1.Mi tihundzulela yini vambe ematikweni?
2.Mi tichava yini n'wina vanhu va ka hina?
3.Hi xihi lexi mi tluriwaka hi xona?
4.Tinyungubyiseni hi Vutsonga bya n'wina vo!
5.N'wina vo lungelela vuxaka hi swivongo.
6.Pfukani ri xile!
7.Vekani tingana etlhelo ri vilukile!
8.Hlamuselani vatukulu venu tumbulukelo renu!
9.Va hlamuseleni ta vo-Soshangana venu!
10.Khomanani mi endla xilo xin'we!
11.Vambe va mi honokerile hi mahlo ya ngati!
12.Va mi langutile no mi navelela ku handzela endzhaku,
13.Mi handza ku fana ni tihuku ta xidyanamani.
14.Machangwe – changweni! Mi nga ha handzeli ndzhaku.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.4.1.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi Vatsonga lava chavaka ku tihumesela ehandle ku kombisa leswaku hi vona Vatsonga loko va ri exikarhi ka tinxaka timbe.

3.4.1.2. **Nxopaxopo wa xitkhokovetselo**

Mutsari u sungurile xitlhokovetselo xa yena hi swivutiso swo pfumala tinhlamulo eka mitila ya 1 ku fika eka 3 hi ndlela leyi:

> Mi ti hundzulela yini vambe ematikweni?
>
> Mi tichava yini n'wina vanhu va ka hina?
>
> Hi xihi mi tluriwaka hi xona? (P11).

Mutsari u vutisa Vatsonga swivutiso leswi hi ku vona leswaku loko va ri ematikweni mambe, a va vulavuli ririmi ra vona ra Xitsonga. Vatsonga lava va chava ku humesela ehandle swa Vutsonga na ndhavuko wa vona. Rito ra 'tihundzulela' ri vula ku ticinca ntumbuluko, kasi rito ra 'vambe' ri vula vanhu va tinxaka tin'wana. Rito ra 'tichava' eka ntila wa 3 ri vula ku ka munhu a nga titshembi vuyena.

Eka ntila wa 4, mutsari u tirhisile rito ra 'tinyungubyiseni' leri vulaka ku tidzuna leswaku Vatsonga va nga chavi ku vulavula na ku tivula ku ri vona i Vatsonga hambi va ri exikarhi ka vanhu va tinxaka tin'wana.

Eka ntila wa 6, mutsari u lerisa Vatsonga leswaku va pfuka va ta lwela Vutsonga bya vona. Eka ntila wa 7, mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'vekani tingana' laha a vulaka leswaku Vatsonga va nga tichavi kumbe ku tinyuma. Ntila wa 8 mutsari u tirhisile rito ra 'vatukulu' ku nga ri hi ku kongomisa eka vatukulu va munhu wo karhi, kambe u kongomisa eka tiko leri a ri vonaka ri lovaka hi ku tichava.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ntila wa 11, mutsari u tlhela a tirhisa xivulavulelo xa "manlo ya ngati' ku kombisa ku chavisiwa. Mutsari u tlhela a vula leswaku Vatsonga va nga 'handzeli endzhaku' ku fana na huku loko yi basisa laha yi tshamaka kona. Ku handzela endzhaku swi vula ku tirha swi nga vonaki leswi u tirhaka kumbe ku tirhela swona. Mutsari eka ntila wa 13 u tirhisile mahanyelo ya Vatsonga a ya fananisa na ya xidyanamani. Xidyanamani i huku leyi hi ntumbuloko tinsiva ta yona ti tshamaka ti yimile emirini wa yona. Mutsari u tirhisile huku leyi ku kombisa leswaku Vatsonga a va tivi lexi va xi endlaka loko va tihlamba Vutsonga bya vona.

Nxopaxopo wa xilhokovetselo lexi xi paluxile hinkwaswo leswi humelelaka loko mudyondzi a ya ekholichini ku ya amukeriwa. Mhaka leyi yi yelana swinene na nkongomelo lowu wu nga eku kaneriweni eka xitlhokovetselo lexi.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile ku vilerisa hi leswi Vatsonga va tichavisaka xiswona loko va ri exikarhi ka tinxaka timbe.

3.4.2. **Malungana (1999) 'Xitlhokovetselo xa Hi vatirhi hinkwerhu'**

1. Xikhale xi file xi celeriwile,
2. Milawu ya khale yi furhile yi tlhava tinhompfu,
3. Hinkwako wonge i xintlen'wana xi dye makala,
4. Ka penga hi xinghema,
5. Ku hava wo tiyisela.
6. Hi karhele hi rimbewu,
7. Hikuva hinkwerhu hi vatirhi,
8. Futhi hi tirha wun'we,
9. A ka ha ri na ku lowu i wa wansati,
10. Hi tirha ku fana hinkwerhu.
11. Nkarhi wa sweswi wu bohane,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

12. A ka ha ri wona wo tshama eswitangeni,
13. Nkarhi wo sweka ntshevo ni tihove,
14. Vavasati i vanhu na vona,
15. Se hi vona va fambaka emahlweni.

16. N'we vaswirhundzu bohani mihizu yi tiya,
17. Mi tlhava matsolo ma nga dzinginiki,
18. Mi boha swikokola hi nketana,
19. Leswaku mi ta yimela vun'wina,
20. Mi va varhangeri emintirhweni.

21. Futhi ma ndzi hlamarisa,
22. Mi tinyuma yini xana?
23. Yimbulani tinyiko tenu emakaya ya timhandzele,
24. Mi yimela vusati byenu,
25. Hikuva nkarhi wo tshikilela wu perile.

3.4.2.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku ringana ka vanhu emitirhweni ngopfungopfu loko swi ta eka rimbewu.

3.4.2.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka ndzimana yo sungula mutlhokovetseri u kombisa leswaku milawu leyi a yi tirhisiwa khale a ya ha tirhi kumbe a ya ha ri na nkoka. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 1 loko mutlhokovetseri a ku: 'Xikhale xi file xi celeriwile'. Rito ra 'xikhale' ri vula nkarhi lowu hundzeke. Hi mikarhi yo tala, rito leri ri kongomisa eka malembe ya khale. Laha mutsari u kombisa leswaku mitolovelo leyi a yi tirhisiwa khale loko vanhu va hanya yi hundzeriwile hi nkarhi. Eka ntila wa 2 mutlhokovetseri u ri: 'Milawu ya khale yi furhile yi tlhava tinhompfu'. Eka ntila lowu marito ya 'milawu ya khale' lama

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vulaka ndlela leyi tiko a ri fambisisiwa xiswona. Hi tlhela hi kuma xivulavulelo xa 'milawu ya khale yi furhile' lexi vulaka leswaku milawu ya khale a ya ha tirhi. Rito ra 'furhile' ri vula loko swakudya swi lava ku bola laha swi tikombaka hi ku huma tincindha kasi eka ntila lowu ri komba ku heleriwa hi matimba no va nchumu wu nga ha ri na nkoka. Xivulavulelo xin'wana xa 'tlhava tinhompfu' xi kombisa loko swilo swi nuha ngopfu leswi naswona swi kombaka leswaku milawu leyi ya khale a ya ha ri na ndhawu emitirhweni. Mutsari u kombisa ku yisa emahlweni leswaku milawu leyi a ya ha laveki loko eka ntila wa 3 a ku 'Hinkwako wonge i xintlen'wana xi dye makala'. Rito ra 'xintlen'wana' ri vula xihadyana lexi nga na nyiko yo tisirhelela eka valala va xona hi ku nuha. Loko valala va xi fikerile, xi humesa swo nuha ku hlongola valala lava. Eka ntila lowu mutsari u fananisa ku bola na ku heleriwa hi matimba ka milawu ya khale ya le mitirhweni. Mutsari u tirhisile xihlambanyiso xa 'wonge i xintlen'wana' ku kombisa leswaku milawu ya khale yi helele hi ntirho eka masiku ya namuntlha. Mutsari u tlhela a tirhisa xivulavulelo xa 'xi dye makala' ku kombisa loko xintlen'wana xi hlundzukile hi ku humesa moya wo nuha. Eka ntila wa 4, mutsari u kombisa matimba ya ku nuha ka xintlen'wana loko a ku 'Ka penga hi xinghema'. Mutsari u tirhisile xithathelo eka ntila lowu ku kombisa leswaku ku nuha ka xintlen'wana a ku tlula mpimo, kasi rito 'xinghema' ri vula ku nuha ka swilo swo karhi.

Ndzimana ya vumbirhi yi kombisa ku herisiwa ka mitirho ku ya hi rimbewu. Hi ndlela yin'wana, milawu leyi nga kona sweswi a ya ha boxi leswaku vavasati na vavanuna va kheteriwa ku va tirha mitirho yihi. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 6 loko mutsari a ku 'Hi karhele hi rimbewu'. Rito ra 'rimbewu' ri kombisa vununa kumbe vusati bya munhu. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku u karhele hi ku hambanisiwa ka mitirho ya vavasati na vavanuna u lava leswaku va tirha swo fana. Ku kombisa ku karhala loku, eka mitila ya 7 na 8, mutsari u ya emahlweni a ku:

> Hikuva hinkwerhu hi vatirhi,
>
> Futhi hi tirha wun'we (P13).

Mitila leyi yi tiyisisa leswaku a ka ha ri na mitirho leyi vekeriwaka vanhu vo karhi. Vanhu va tirha mitirho ku ya hi vuswikoti bya vona. Rito ra 'wun'we' eka ntila wa 8 ri yimela ntirho wo fana ku nga ri na ku ri wo karhi wu tirha hi wansati kumbe wanuna. Mhaka leyi yi seketela hi Ndzima ya 3 ya nawu wa *Employment Equity Act 55 of 1998*. Coetzee na Joubert (2005:4) va vula leswi landzelaka hi na wu lowu:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Employment Equity Act deals with affirmative action. It obliges every designated employer to put measures in place to ensure that suitably qualified persons from designated groups are afforded equal employment opportunities and are equitably represented in all occupational catergories and levels of the workforce.

Nawu lowu wu tirhana na ku nyikiwa matimba vanhu lava a va nga ri na wona emitirhweni, wu tlhela wu sindzisa vathori leswaku va vekela swipimelo swa ku endla leswaku vanhu lava va nga na ntokoto no ringanela, lava humaka eka mintlawa leyi nga tava yi langutiwile va nyikiwa matimba yo ringana ya ku thoriwa. Nawu lowu wu tlhela wu tiyisisa ku ringana ka vatirhi lava tirhaka ntirho wo fana ku nga landzeleriwi rimbewu.

Eka ndzimana ya vunharhu mutlhokovetseri u kombisa hi ku cinca ka xiyimo xa vavasati va manguva lawa loko xi fananisiwa na xa vavasati va khale laha a ku nga ri na ku ringana. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 11 loko mutsari a ku 'Nkarhi wa sweswi wu bohane'. Rito ra 'bohane' eka ntila lowu ri kombisa ku tika ka mikarhi leyi hi hanyaka eka yona hikuva vavasati va tirha mitirho ya vavanuna hambiloko yi tika. Leswi swi tlhela swi seketela hi ntila wa 12 loko mutsari a ku 'A ka ha ri wona wo tshama eswitangeni'. Eka ntila lowu marito ya 'tshama eswitangeni' lama kongomisa eka vavasati lava a va tirha ku sweka ntsena laha sweswi swilo swi nga cinca va tirhaka na vona. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a ku: 'Nkarhi wo sweka ntshevo ni tihove'. Mutsari hi ntila lowu u kombisa mitolovelo leyi khale a yi endliwa hi vavasati no kombisa ku olova ka leswi a va swi tirha. Hi ntiyiso timhaka ta ku sweka a ti ri ta vavasati kambe sweswi swilo swi cincile hikuva na vavanuna va sweka. Eka ntila wa 14, mutsari u tlhela a ku 'Vavasati i vanhu na vona'. Ntila lowu i wa nkoka swinene hikuva wu kombisa leswaku eka mikarhi ya khale, vavasati a va nga tekiwi va ri vanhu va nkoka ku ya hi ntumbuluko. Ku cinca ka xiyimo xa vona ku tikomba eka ntila wa 15 loko mutsari a ku 'Se hi vona va fambaka emahlweni'. Laha xivulavulelo xa 'fambaka emahlweni' xi kombisa leswaku vavasati masiku lawa hi vona va rhangelaka emitirhweni, leswi eku sunguleni a swi nga ri tano.

Ndzimana ya vumune yi vulavula hi ku lemukisa vavasati hi timfanelo ta vona eka mikarhi leyi hi hanyaka eka yona. Mutsari eka ntila wa 16 u ri 'N'we vaswirhundzu bohani mihizu yi tiya'. Rito ra 'vaswirhundzu' ri vula vavasati. Rito ra 'mihizu' ri vula swiambalo leswi bohiwaka exisutini.

© University of Venda

Xivulavulelo xa 'bohani mihizu yi tiya' xi kombisa leswaku vavasati va fanele ku tiyimisela va tirha va tinyiketile. Mhaka leyi yi tlhela yi seketela hi ntila wa 17 loko mutsari a ku: 'Mi tlhava matsolo ma nga dzinginiki'. Xivulavulelo xa 'mi tlhava matsolo' xi vula ku tiyisela eka mitirho ya vona leswaku va nga hlupheki, loko rito ra 'dzinginiki' na rona ri kombisa no seketela ku yima munhu a nga pfi a tiseketela hi xin'wana leswaku a nga wi. Eka ntila wa 18 mutsari u ya emahlweni ku lemukisa vavasati loko a ku: 'Mi boha swikokola hi nketana'. Rito ra 'nketana' ri vula nsimbhi yo tiya leyi tirhisiwaka ku boha xilo xa matimba leswaku xi nga chupuki. Laha rito leri ri kombisa leswaku vavasati va fanele ku tiyisela swiyimo na ku tika ka swona. Xivulavulelo xa 'boha swikokola' xi kombisa leswaku vavasati va fanele ku tiya va nga tlheleli ndzhaku hambi va nga hlangana na ku tikeriwa. Eka mitila ya 19 na 20 mutsari u ri:

Leswaku mi ta yimela vun'wina,

Mi va varhangeri emintirhweni (P13).

Mitila leyi yi ya emahlweni ku lemukisa vavasati leswaku va nga tichavi ku yimela vusati bya vona. Leswi swi tikomba hi rito ra 'vun'wina' eka ntila wa 19 leri tiyisisaka leswaku vavasati va fanele ku titshemba emitirhweni ya vona.

Eka ndzimana ya vuntlhanu mutsari u ya emahlweni a kombisa leswi vavasati a va tivisaka swona loko va ri karhi va hanya laha misaveni. Eka ntila wa 21 mutsari u ri 'Futhi ma ndzi hlamarisa'. Rito ra 'hlamarisa' ri kombisa leswaku leswi vavasati a va swi endla, mutsari a swi n'wi tsema nhlana hikuva a nga va tivisi swona. Eka ntila wa 22 mutsari u tlhela a tivutisa xivutiso xo pfumala nhlamulo ku kombisa ku hlamala loko a ku 'Mi tinyuma yini xana?'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'tinyuma' leri vulaka ku pfumala ku tshemba hi ku chava ku languta hi vanhu eka xilo xo karhi. Mutsari i munhu loyi a nga na ku tshemba loku tiyeke eka vavasati. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 23 loko mutsari a ku 'Yimbulani tinyiko tenu emakaya ya timhandzela'. Rito ra 'yimbulani' ri vula ku pfukula endzeni ka misava. Rito ra 'tinyiko' rona ri vula vusweti lebyi vavasati va nga na byona. Hi tlhela hi kuma rito ra 'timhandzela' leri vulaka swihadyana swa nhova leswi tshamaka emikeleni ekusuhi na tintshava lomu ku nga na misava yo olova. Mutsari loko a vulavula hi makaya ya timhandzele u kongomisa eka timhaka na vuswikoti lebyi vavasati va byi tumbetaka va nga tshembeki leswaku va na byona. Eka ntila wa 25 mutsari u heta hi ku vula leswi: 'Hikuva nkarhi wo mi tshikilela wu perile'. Rito ra 'tshikilela' ri vula ku arisa hi ku tsona munhu timfanelo ta yena ta vutomi. Rito ra 'perile' rona

© University of Venda

University of Venda

ri vula ku hundzeriwa hi nkarhi laha mutsari a komisaka leswaku nkarhi wa ku tikisela vavasati wu hundzile. Lowu i nkarhi wa vona wo yima va tirha ku ya hi vuswikoti bya vona.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku a ka ha ri na mitirho ya vavasati na ya vavanuna hikuva hinkwavo i vatirhi ku nga langutiwi rimbewu. Eka mikarhi leyi hi hanyaka eka yona ku na ku ringana exikarhi ka vavasati na vavanuna.

3.4.3. **Malungana na Babane (1996) 'Xitlhokovetselo xa Movha i movha'**

1. U nga ndzi vutisi leswaku u fanele ku xava movha wa njhani,
2. 'Movha i movha'
3. Lexikulu i madirayivhele,
4. Madirayivhele ya vumunhu.

5. Leswaku u xava movha wa njhani i norho,
6. Norho wo dya mabulu,
7. Mabulu yo xuxa,
8. Ku xuxa ka vanhu va misava leyi.

9. Loko u lava ku ya xava,
10. Xava lowu nga ta pima xikhwama xa wena,
11. Xava movha wa mavito loko xikhwama xa wena xi entile,
12. Loko u vutisa tiva leswaku u tivangela mahlo ya vanhu.

13. Movha i wo famba hi wona,
14. Movha wa famba hambi ku ri eritshurini,
15. Eritshurini wa famba, a wu fambi, vaxavisi a va vutisi,
16. Xana hikokwalaho ka yini hi nga vutisi leswaku i ritshuri ra njhani?

17. Movha i wo njirimuka exikontirini, a wu hahisiwi!

© University of Venda

18. Movha i wo pandza mananga ya sala ya hlangani.

19. Hambi u xava Rolls Royce, Benz, Jaguar kumbe BMW,

20. Hambi u xava wa le Japan,

21. Ku fana na va Toyota 1.3, Mazda 323 kumbe Datsun,

22. Mimovha ya fana, i mavala ya mangwa,

23. Mimovha a hi yo tlanga hi yona,

24. Mimovha i tingalava ta rifu-tivoneleni.

25. Movha i movha, naswona mimovha ya fana hinkwayo,

26. Hinkwayo ya khandziyeka,

27. Hinkwayo i mimovha,

28. Hinkwayo i yo hunguta mpfhuka,

29. Hinkwayo yi ni rivilo,

30. Rivilo ra movha ri le munhwini.

31. Swivutiso a swi pfuni nchumu,

32. Swivutiso swi nga ku huhurisa,

33. Munhu a nga ku peta nhloko,

34. Munhu a nga ku ndzondzometa,

35. Loko u lava ku xava, xava u tshiketa tiko,

36. Kambe byala leswi landzelaka enhlokweni.

37. Movha i vumunhu bya munhu epatwini,

38. Epatwini i ka mimovha hi ku hambana ka yona,

39. Mapatu i ya vanhu, ya hloniphiwa,

40. Movha wu rhwala mimoya epatwini,

41. Movha wu fanele ku hlengiwa, wu mbuweteriwa,

42. Eka tinhlamuselo hinkwato, tiva leswaku: 'Movha i movha'.

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA LIBRARY

University of Venda
Creating Future Leaders

3.4.3.1. Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi kombisa leswaku timovha ti hambanile kambe mitirho ya tona ya fana ku nga ku pfuna vanhu ku va yisa lomu va lavaka ku ya kona.

3.4.3.2. Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula mutlhokovetseri u kombisa leswaku mimovha ya fana. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 2 loko a ku 'Movha i movha'. Xivulwa lexi xi kombisa ntshikelelo wa ku tiyisisa leswaku movha wun'wana na wun'wana wu fana wu ri woxe. Kambe hi ku ya hi mutsari eka ntila wa 3, u kombeta mavonelo ya yena hi ku vula leswi landzelaka 'Lexikulu i madirayivhele'. Xivulwa lexi xi komba leswaku hambiloko mimovha yi fana, vanhu lava yi fambisaka va hambanile hi mafambiselo ya vona. Ku kombisa madirayivhele lama mutsari a ma vulaka, eka ntila wa 4, u ri 'Madirayivhele ya vumunhu'. Rito ra 'vumunhu' eka ntila lowu ri kombisa ku va ni nhlonipho na matikhomele lamanene. Mhaka leyi yi vula leswaku loko munhu a ri na vumunhu, swi vula leswaku u ta swi kota ku chayela hi vukheta no hlonipha vachayeri van'wana epatwini. Eka wona ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku mafambiselo ya kahle ya mimovha i ku yi fambisa hi vukheta na vutihlamuleri.

Ndzimana ya vumbirhi yi hlamusela hi ku xava mimovha yo hambana. Hi mhaka leyi, mutlhokovetseri u ri 'Leswaku u xava movha wa njhani kova norho'. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku munhu a nga kali a tihlupha hi ku anakanya movha lowu a wu lavaka, hikuva mimovha yi tele yo hambana. Mutlhokovetseri u tlhela a kombisa ku tika ka ku lava ku xava movha loko a ku 'Norho wo dya mabulu'. Rito ra 'norho' ri vula miehleketo leyi telaka munhu loko a etlele. Xivulavulelo xa 'dya mabulu' xi vula ku hungasa nkarhi leswaku wu famba. Ntila lowu wu tiyisisa leswaku vanhu va nga anakanyi ku tlula mpimo loko va lava ku xava mimovha. Mutlhokovetseri u tlhela a ku 'Mabulu yo xuxa'. Eka ntila lowu hi kuma rito 'xuxa' leri vulaka ku dzhumba nimadyambu. Rito leri eka ntila lowu ri vula ku tlanga hi nkarhi.

Eka ndzimana ya vunharhu mutlhokovetseri u lerisa vaxavi leswaku va fanele ku xava mimovha leyi nga va ringana naswona va tlhela va kota ku yi fikelela. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 10 loko a

© University of Venda

ku 'Xava lowu nga ta pima xikhwama xa wena'. Hi kuma xivulavulelo xa 'pima xikhwama xa wena' lexi vulaka mali leyi munhu a nga na yona. Ntila lowu wu tiyisisa leswaku vaxavi va fanele ku xava mimovha leyi va nga ta kota ku yi hakela. Eka ntila wa 11 mutlhokovetseri u tlhela a ya emahlweni a ku 'Xava movha wa mavito loko xikhwama xa wena xi entile'. Eka ntila lowu hi kuma xivulavulelo xa 'movha wa mavito' lexi vulaka ku xava movha wo durha ngopfu. Hi tlhela eka ntila lowu hi kuma xivulavulelo xa 'xikhwama xa wena xi entlile' lexi vulaka loko u ri na mali yo tala. Ntila lowu wu tiyisisa leswaku loko munhu a ri na mali, u fanele ku xava xilo xo ringana na mali leyi a nga na yona. Eka ntila wa 12 mutsari u tlhela a ku 'Loko u vutisa tiva leswaku u tivangela mahlo ya vanhu'. Eka ntila lowu hi kuma xivulavulelo xa 'tivangela mahlo ya vanhu' lexi vulaka ku koka rinoko ra vanhu leswaku va ku vona no tiva xiyimo xa rifuwo ra wena. Mhaka leyi yi humelela loko munhu a vutisela ngopfu vanhu loko a lava ku endla xanchumu ku fana ni ku lava ku xava movha.

Ndzimana ya vumune yi kanela hi yin'wana ya mitirho ya movha. Leswi swi tikomba eka ntila wa 12 loko mutlhokovetseri a ku 'Movha i wo famba hi wona'. Hi ntiyiso movha wu tirhisiwa ku famba hi wona loko n'wini wa wona a lava ku wu tirhisa. Eka ntila wa 15 mutlhokovetseri u tlhela a vula leswi 'Eritshurini wa famba, a wu fambi, vaxavisi a va vutisi'. Eka ntila lowu hi kuma xikatsatinhlamuselo xa 'wa famba a wu fambi' lexi kombisaka ku ka swi nga bohi leswaku movha wu famba. Mutlhokovetseri u kombisa leswaku vaxavisi va mimovha a va landzelerisi loko mimovha yi famba na lomu yi fambaka kona tani hiloko munhu a lava ku wu fambisa exikontirini kumbe epatwini ro khuleriwa.

Eka ntila wa 16 mutsari u ri 'Xana hikokwalaho ka yini hi nga vutisi leswaku i ritshuri ra njhani?'. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku loko movha wu famba, wu ba ritshuri nakona ritshuri leri a ri tikombi leswaku i ritshuri ra movha wa njhani. Mhaka leyi yi tlhela yi tikomba eka ntila wa 17 loko a ku 'Movha i wo njirimuka, a wu hahisiwi!'. Rito ra 'njirimuka' ri vula ku famba ka movha loko wu ri xikontirini naswona wu famba hi ndlela yo amukeleka. Rito ra 'hahisiwi' ri kombisa leswaku movha wu fanele wu nga fambisiwi hi rivilo ra le henhla. Eka ntila wa 18 mutsari u kombisa yin'wana ya mitirho ya mimovha loko a ku 'Movha i wo pandza mananga ya sala ya hlanganile'. Rito ra 'pandza' ri tirhisiwile ku kombisa ku famba ka movha, kasi ra 'mananga' ri vula ndzhawu ya le kule leyi omeke laha ku pfumalekaka na mpfula. Xivulavulelo xa ntila lowu xi kombisa leswaku movha loko wu famba, wu hundza hi le tindhawini to tala to hambanahambana.

© University of Venda

Eka ndzimana ya vuntlhanu mutlhokovetseri u kombisa mimovha leyi munhu a nga yi xavaka ya manyunyu na yo ka yi nga ri ya manyunyu. Eka ntila wa 19 mutlhokovetseri u ri 'Hambi u xava Rolls Royce, Benz, Jaguar kumbe BMW'. Mimovha leyi xaxametiweke eka ntila lowu i ya manyunyu leyi xaviwaka hi vanhu lava swikhwama swa vona swi nga enta, kasi handle ka leyi, mutlhokovetseri u tlhela eka ntila wa 20 a ku: 'Hambi u xava movha wa le Japan'. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa ku ri hambi munhu a nga xava movha wa tiko ro karhi, movha wu ta tshama wu ri movha. Mhaka leyi hi nga yi pima eka ntila wa 21 loko mutlhokovetseri a ku 'Ku fana na va Toyota 1.3, Mazda 323 kumbe Datsun'. Mutlhokovetseri u kombisa hi mimovha leyi xaxametiweke leswaku i mimovha ya xiyimo xa le hansi leyi nga kotiwaka ku xaviwa hi mani na mani, kambe hambiswiritano, i mimovha hikuva ya swi kota ku fika laha vinyi va yona va lavaka ku ya kona.

Mutlhokovetseri u tlhela eka ntila wa 22 a ku 'Mimovha ya fana, i mavala ya mangwa'. Hi ntila lowu mutlhokovetseri u tekile xiphemu xo sungula xa xivuriso xa 'Mavala ya mangwa i mavala man'we' lexi vulaka leswaku vanhu lava tshamaka swin'we va tala ku endla swilo swo fana. Laha ka ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku mimovha ya fana. Mutlhokovetseri u tlhela eka ntila wa 23 a ku 'Mimovha a hi yo tlanga hi yona'. Ntila lowu laha wu tiyisisa leswaku movha wu na ntirho wo karhi ku nga ri ku tlanga hi wona munhu a wu fambisa a nga tivi lomu a yaka kona. Eka vanhu lava tlangaka hi movha, mutlhokovetseri u va tsundzuxa hi ku vula leswi landzelaka eka ntila wa 24 'Mimovha i tingalava ta rifu-tivoneleni. Rito ra 'tingalava' ri vula michumu leyikulu leyi kotaka ku khoma no hlayisa swilo swo tala endhawini yin'we. Xivulavulelo xa 'mimovha i tingalava ta rifu' mutsari u kombisa leswaku vanhu vo tala va fela endzeni ka mimovha hi ku ka va nga yi fambisi kahle.

Ndzimana ya vutsevu yi kombisa leswaku mimovha hinkwayo ya fana. Eka ntila wa 25 mutlhokovetseri u ri 'Movha i movha, naswona mimovha ya fana hinkwayo'. Ntila lowu wu kombisa leswaku mimovha a yi hambananga, kambe ku nga va ku hambanile mavito ya yona. Eka ntila wa 28 mutlhokovetseri u tlhela a ku 'Hinkwayo i yo hunguta mpfhuka'. Xivulavulelo xa 'hunguta mpfhuka' eka ntila lowu xi vula leswaku movha wa hatlisa naswona wu endla leswaku munhu a hatlisa ku fika lomu a kongomeke kona. Nakambe eka ntila wa 29 mutlhokovetseri u ri 'Hinkwayo yi ni rivilo'. Rito ra 'rivilo' ri vula ku famba hi xihatla. Ku kombisa leswaku mimovha hinkwayo ya fana, hinkwayo yi na rivilo ro hatlisa. Eka ntila wa 30 mutlhokovetseri u tlhela a ku 'Rivilo ra movha ri le munhwini'. Ntila lowu wu kombisa leswaku hambiloko mimovha yi fana kumbe hinkwayo yi ri na rivilo, munhu loyi a yi chayelaka hi yena a nga na vulawuri na vutihlamuleri bya yona. Mhaka leyi yi kombisa leswaku muchayeri a nga tsutsumisa movha loko a swi lava kumbe a deya kunene.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ndzimana ya vukombo mutlhokovetseri u tsu[illegible]nhu ku tilangutela eka vanhu vo biha. Hi mhaka leyi, eka ntila wa 32 mutlhokovetseri u ri 'Swivutiso swi nga ku huhurisa'. Rito ra 'huhurisa' ri vula ku lahlekisa vuthala bya leswi u swi lavaka ku swi endla. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku ku vutisela vanhu loko u lava ku xava movha swi nga endla leswaku va ku xisa. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 33 loko a ku 'Munhu a nga ku peta nhloko'. Xivulavulelo xa 'ku peta nhloko' xi vula ku nghenisa munhu ekhombyeni. Laha mutsari u kombisa loko u vutisela munhu, a nga hetelela a ku xisile. Eka ntila wa 34 mutlhokovetseri u tlhela a ku 'Munhu a nga ku ndzondzoveta'. Rito ra 'ndzondzoveta' ri vula ku nghenisa munhu endzeni ka mati hi matimba leswaku a dyiwa hi mati. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku munhu a nga ku nghenisa eswikweletini leswi nga tlhelaka swi ku tsandza ku huma eka swona hi ku olova. Nakambe eka ntila wa 35 mutlhokovetseri u ri 'Loko u lava ku xava, xava u tshiketa tiko'. Rito ra 'tiko' eka ntila lowu ri kongomisa eka vanhu vo tala lava u nga va vutiselaka. Eka ntila lowu wu kombisa ku byela munhu un'wana na un'wana swihundla swa wena.

Eka ndzimana ya vunhungu mutlhokovetseri u ya emahlweni a kombisa matitwele ya yena hi movha. Eka ntila wa 37 mutlhokovetseri u ri 'Movha i vumunhu bya munhu epatwini'. Ntila lowu wu kombisa leswaku machayelelo ya munhu loko a ri epatwini hi byona vumunhu lebyi lavekaka eku hlayiseni ka movha. Eka ntila wa 38 mutlhokovetseri u ri 'Epatwini i ka mimovha hi ku hambana ka yona'. Laha mutlhokovetseri u kombisa leswaku epatwini a ku fambi movha wun'we ntsena kambe ku famba mimovha hinkwayo yo hambanahambana. Eka ntila wa 40 mutlhokovetseri u ri 'Movha wu rhwala mimoya emapatwini'. Xivulavulelo xa 'rhwala mimoya emapatwini' xi kombisa leswaku loko mimovha yi famba emapatwini, yi pfa yi tlumba kumbe ku vumbuluka yi dlaya vanhu. Eka ntila wa 41 mutlhokovetseri u ya emahlweni a ku: 'Movha wu farele ku hlengiwa, wu mbuweteriwa'. Rito ra 'hlengiwa' ri vula ku khoma hi vukheta lebyikulu nchumu wo karhi. Rito ra 'mbuweteriwa' rona ri vula ku miyeta n'wana loko a rila leswaku a ta khoma hi vurhongo. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku mimovha loko yi famba epatwini yi fanele ku fambisiwa hi vukheta.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo wu paluxile leswaku mimovha a yi hambananga naswona ya fana hikuva hinkwayo yi na ntirho wun'we wa ku famba na leswaku mavito ya mimovha a yi vuli ku tiya ka yona.

© University of Venda

3.4.4. Marhanele (1978) 'Xitlhokovetselo xa Xikombelo'

1. Ndzi ni xikombelo lexi baka tinhloko,
2. Tinhloko ta n'wina Magaza,
3. Mihivahivani hinkwayo ndzi na yona,
4. Mihivahivani yo swekisa Vutsonga bya hina,
5. Xa n'wina Magaza i ku ndzi pfuna eka nswekiso lowu,
6. Kumbe a hi ta hluta mbafi wa Vutsonga,
7. Ku nga ri nhluto wa nyamatana ya Vutsonga,
8. Leri hi rona dingu ro sungula ra xikombelo xanga.

9. Ra vumbirhi dingo ra xikombelo xa mina hi leri,
10. Magaza yanga mi nga tshuki mi chava malebvu,
11. Wona malebvu ya nghala, ya lo kota ye' N'wampfundla,
12. Magaza mi nga chavi nchumu,
13. Ku leha ka tindleve ta mpfundla mi nga ku chavi,
14. Hikuva tindleve ta N'wampfundla mi nga ku chavi,
15. To hungela tinhongani exilondzeni lexi bvubvukeke,
16. Xa n'wina Magaza i ku landzelela ku enta ka miehleketo.
17. Dingo ro hetiseka ra xikombelo xa mina hi leri,
18. Leri hi rona ri hetisaka xikombelo – timba ra kona,
19. Rona ri ri Magaza a hi hlayisani Vutsonga bya hina,
20. Byi nga tshuki byi hundzukile vunyoka,
21. Vunyoka lebyi fundzeke vudzuvula,
22. Rona dzuvula makala n'wini,
23. Tivoneleni Magaza vugaza bya n'wina byi nga va vudzuvula,
24. Hikuva Vutsonga byi nga sala byi pfumala Vatsonga,
25. Xikombelo xa mina xi hela kwala.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.4.4.1. Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi Vatsonga lava chavaka ku vulavula Xitsonga loko va ri exikarhi ka tinxaka timbe.

3.4.4.2. Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u ni swikombelo swinharhu leswi a lavaka ku swi byela Vatsonga. Eka ntila wo sungula, mutsari u kombisa leswaku xikombelo xa yena xi kongomanile na Vatsonga ntsena. Hi marito ya yena u ri 'Ndzi ni xikombelo lexi baka tinhloko'. Xivulavulelo xa 'baka tinhloko' xi vula leswaku xikombelo lexi xi kongomanile na Vatsonga ntsena. Eka mitila ya 1 na 2, mutsari u tirhisile ntilatlulela hi marito ya 'tinhloko' ku kombisa ntshikelelo wa xikombelo xa yena. Eka ntila wa 3, mutsari u ri 'Mihivahivani hinkwayo ndzi na yona'. Rito ra 'mihivahivani' ri vula ku va na hinkwaswo leswi lavaka ku tirhisiwa. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku tinhlamulo ta swivutiso leswi nga ta humelela u na tona. Mhaka leyi yi tikomba hi ntila wa 4 loko a ku 'Mihivahivani yo swekisa Vutsonga bya hina'. Eka ntila lowu, hi tlhela hi kuma rito ra 'swekisa' leri vulaka ku vupfisisa byalwa. Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku u na hinkwaswo leswi nga endlaka leswaku Vatsonga va nga tichavi.

Eka ntila wa 5 u ya emahlweni a ku 'Kumbe a hi ta hluta mbafi wa Vatsonga'. Rito ra 'hluta' eka ntila lowu ri vula ku sefa swikampfu ku huma mati lama ku nga byalwa. Rito ra 'mbafi' ri vula byalwa byo bava ngopfu no nandziha. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku hi ku pfunana na Vatsonga van'wana xikombelo xa yena xi nga humesa ntshovelo lowunene, kasi eka ntila wa 7, mutsari u ri 'Ku nga ri nhluto wa nyamatana ya Vutsonga'. Rito ra 'nyamatana' eka ntila lowu ri vula byalwa byo tala mati. Byalwa lebyi a byi nandzihi naswona vanhu a va byi tsakeli ku byi nwa. Hi ntila lowu u tiyisisa leswaku xikombelo xa yena i xa nkoka naswona xi fanele ku tekeriwa enhlokweni hi Vatsonga hinkwavo.

Eka ndzimana ya vumbirhi u lerisa leswaku Vatsonga va nga chavisiwi hi tinxaka timbe. Ku seketela mhaka leyi eka ntila wa10, mutsari u ri 'Magaza yanga mi nga chava malebvu'. Rito ra 'Magaza' ri vula Vatsonga. Xivulavulelo xa 'chava malebvu ya nghala' xi vula ku chavisiwa hi ku vona xilo u nga se xi ringeta. Mutsari laha u kombela leswaku Vatsonga va nga titekeli ehansi loko va vona tinxaka

© University of Venda

tin'wana. Eka ntila wa 11, u kombisa ku chavisiwa hi ndlela leyi 'Wona malebvu ya nghala, ya lo kota ye' n'wampfundla'. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku Vatsonga va nga hundzuriwi matoya kumbe vanhu vo chavisiwa hi swilo swo ka swi nga chaviwi. Ku seketela leswaku Vatsonga va nga chavisiwi, mutsari u fananisa vutoya bya Vatsonga na N'wampfundla loyi a chavisiwa hi malebvu ya nghala. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 16 a ku 'Xa n'wina Magaza i ku landzelela ku enta ka miehleketo'. Mutsari u kombisa leswaku Vatsonga va fanele ku hlonipha munhu hi ku vona vutlhari bya yena, ku nga ri ku vona xiyimo kumbe xivumbeko xa yena.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u kombela leswaku Vatsonga va hlayisa ndhavuko wa vona. Eka ntila wa 19, u paluxa hi ndlela leyi 'Rona ri ri Magaza a hi hlayiseni Vutsonga bya hina'. Ntila lowu wu kombisa leswaku mutsari u kombela leswaku Vatsonga va hlayisa ndhavuko ni mitolovelo ya vona. Eka ntila wa 20 u ri 'Byi nga tshuki byi hundzukile vunyoka'. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku Vutsonga lebyi byi nga hundzuki byo ka byi nga ri bya ntiyiso tanihi nyoka entangeni wa Eden eBibeleni loko yi xisa Adam na Eva. Ku sukela nkarhi lowu, nyoka a ya ha tshembekanga. Ku kombisa nakambe ku tiyisisa mhaka ni nkhuluko wa hunga, mutsari u tlhela a tirhisa ntilatlulela ku humesela hungu hi ndlela leyi eka ntila wa 21 'Vunyoka lebyi fundzeke vudzuvula'. Eka ntila wa 21, hi kuma xivulavulelo xa 'fundzeke vudzuvula' lexi vulaka Vatsonga lavo ka va nga ri Vatsonga va ntiyiso. Lava i Vatsonga lava chavaka ku yima va tiba xifuva hi ku endla mitirho leyi Vatsonga va yi endlaka va nga chavi nchumu.

Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 23 a ku 'Tivoneleni Magaza vugaza bya n'wina byi nga va vudzuvula'. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku Vatsonga va fanele ku vamba ngoma, va tlhariha hikuva va nga hundzuka ku va Vatsonga va mitiwa hi vavulavuri va tindzimi tin'wana. Eka ntila wa 24, u ri 'Hikuva Vutsonga byi nga sala byi pfumala Vatsonga'. Mutsari u kombisa leswaku Vatsonga va fanele ku yima va hlayisa ndhavuko wa vona hikuva loko va nga endli tano wu ta nyamalala ku sala ku nga ha ri ni nchumu xa Xitsonga.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku Vatsonga va nga tichavi ku va va ri Vatsonga naswona va fanele ku hlayisa ndhavuko wa vona.

© University of Venda

3.4.5. **Marivate na Nkondo (1982) 'Xitlhokovetselo xa Mutsonga'**

1. Rixaka ro tlhariha ri kona Afrika-Dzonga
2. Rixaka rero ri khome switulu swo tlakula
3. Rixaka ra timbhuri, timpohlo, va xonge – xongisa
4. Rixaka rero ri nyikiwile eka ntivo-tindzimi

5. Ri kota ku vulavula tindzimi hinkwato
6. Ri vulavula handle ko tiluma-luma
7. Ri vulavula onge ri lo mama rona
8. Ra 'khuluma' ra 'buwa' ra 'amba' ra 'thetha'.

9. Xihlamariso xa rixaka i xin'we
10. A ri vulavula ririmi ra rona ro saseka
11. Rixaka rero ra ticiva, ra tumbela
12. Ri chava ririmi ra rona, ra tisola

13. Ri chava ririmi ra rona
14. Ririmi ra swigego, swivulavulelo
15. Ririmi rero ri tsokombela hi ku hetiseka
16. Ririmi ra vele ra Mutsonga-Muchangana

17. Rixaka ro fuma ngopfu, hi rona
18. Kambe ri titumbetile, ri tihundzurile
19. Namuntlha ri hundzuka swihloni swa doroba
20. Namuntlha i swihlekiso swa doroba
21. N'wina rixaka ra maboxa-ndleve
22. N'wina vamami va vele raVutsonga
23. Rhandzani ririmi renu hikuva ri hetisekile,
24. Ri rhandzeni hikuva i tinyiko ta Mumbi.

25. A mi lo phazamisa ku va Vatsonga
26. Mi hlawuriwile hi Xikwembu
27. Mi nge byi hlambi Vutsonga bya n'wina
28. Mati ya lwandle ya ta tsandzeka.

29. Miri, ngati, mbilu, miehleketo i swa Vatsonga
30. Hambi mo titumbeta timbilu ta swi tiva
31. Wo tikanganyisa ntsena eka vanhu
32. Embilwini wa wu tiva ntiyiso.

33. Edorobeni swigwili, switsutsu swi kona
34. Emintirhweni tindhuna, valawuri
35. Namuntlha etihodeleni hi vona hinkwako
36. Rixaka rero ri kona kambe a ri vonaki

© University of Venda

37. Yana Soweto u ta kuma tindlu ta manyunyu
38. Mavhengele yanyingi i ya rona
39. Kambe swivongo se swi giriwile
40. Swi yisiwa eka tinxaka timbe

41. Chava ku tinciva wena Mutsonga
42. Chava ku tekeriwa leswi nga swa wena
43. Chava ku dyiwa hi tinxaka timbe
44. Chava ku kurisa tinxaka timbe

45. Kurisa ndzhaka ya Vutsonga
46. Tidzunise hi tinyiko ta Muvumbi
47. Tidzunise hi vele ra Mutsonga
48. Tidzunise hi Xitsonga hikuva u lorha hi xona

3.4.5.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vanhu lava chavaka ku tihumesela ehandle ku kombisa leswaku hi vona Vatsonga.

3.4.5.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo lexi yi hlamusela hi rixaka ra Vatsonga laha mutsari a kombisaka nyiko leyi rixaka leri ri nga na yona. Rito ra 'rixaka' ri vula ntlawa wa vanhu vo karhi lava tshamaka no hanya swin'we va tlhela va vulavula ririmi rin'we. Mutsari u vuyelerisa rito ra 'rixaka' ku kombisa no tiyisisa nyiko na nkoka wa rixaka leri. Eka ntila wo sungula, hi nga seketela mhaka leyi loko mutsari a ku 'Rixaka ro tlhariha ri kona Afrika-Dzonga'. Mutsari u hlawula rixaka ra Vatsonga exikarhi ka tinxaka leti nga kona eAfrika-Dzonga hi ku vona leswaku hi rona rixaka ro tlhariha. Ku kombisa nyiko leyi Vatsonga va nga na yona exikarhi ka tinxaka letin'wana, mutsari eka ntila wa 2 u ri 'Rixaka rero ri khome switulu swo tlakuka'. Mutsari eka ntila lowu u tirhisile xivulavulelo xa 'khome switulu swo tlakuka' ku kombisa leswaku rixaka leri ri tirha eka swiyimo swa le henhla emitirhweni. Ntila lowu wu tlhela wu kombisa leswaku swiyimo leswi i swa vurhangeri.

Eka ntila wa 3 mutsari u tlhela a kombisa tin'wana ta tinyiko na ku hlawuleka loku Vatsonga va nga na kona, laha u boxa loko a ku 'Rixaka ra timbhuri, timpohlo, vaxonge-xongisa'. Marito ya

© University of Venda

'timbhuri', 'timpohlo', 'vaxonge-xongisa' i marito ya kombisaka ku hlawuleka ka vanhu vo karhi. Rito ra 'timbhuri' ri vula wanuna kumbe wansati wa swihlawulekiso swa mahanyelo ya kahle, ku tirhandza na matikhomele yo hlawuleka naswona a tlhela a va a sasekile swinene. Kasi rito ra 'timpohlo' ri vula vavanuna vo saseka. Hi rito ra 'vaxongi-xongisa' mutsari u kombisa ku saseka ka Vatsonga. Mutsari u tlhela eka ntila wa 4 a kombisa ku hlawuleka ka Vatsonga loko a ku 'Rixaka rero ri nyikiwile eka ntivo- tindzimi'. Ntila lowu wu kombisa leswaku handle ka ku hlawuleka loku ku boxeke laha henhla, Vatsonga va na nyiko ya ku vulavula na tindzimi timbe.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombisa leswaku Vatsonga va kota ku vulavula tindzimi to tala va nga kanakani. Mutsari u seketela mhaka leyi eka ntila wa 6 loko a ku 'Ri vulavula handle ko tiluma-luma'. Xivulavulelo xa 'tiluma-luma' xi kombisa leswaku loko va vulavula tindzimi timbe a va nga kanakani. Vatsonga va vulavula tindzimi leti va ri na vutitshembi bya xiyimo xa le henhla. Eka ntila wa 7 mutsari u tlhela a ku 'Ri vulavula onge ri lo mama-rona'. Ririmi leri munhu a nga mama rona hi leri a nga velekiwa eka rona. Hi ntila lowu mutsari u vula ririmi leri Vatsonga va nga velekiwa va ri karhi va ri vulavula. Eka ntila wa 8, mutsari u tiyisisa mhaka ya leswaku Vatsonga va vulavula tindzimi to tala loko a ku 'Ra 'khuluma' ra 'buwa' ra 'amba' ra 'thetha'. Ntila lowu wu komba tin'wana ta tindzimi leti Vatsonga va ti vulavulaka va nga ri na xiphiqo. Rito ra 'khuluma' ri vula ku vulavula hi Xizulu, rito ra 'buwa' ri vula ku vulavula hi Xisuthu, rito ra 'amba' ri vula ku vulavula hi Xivhenda leswi swi tano hi rito ra 'thetha' leri vulaka ku vulavula hi Xixhosa. Tindzimi leti hinkwato Vatsonga va ti tiva va nga ti kaxeli.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u humesela ku vilela ka yena hi ku vona Vatsonga va tilangutela ebodhleleni hi ku chava ku vulavula ririmi ra vona. Ntila wa 9 wu seketela mhaka leyi hi ndlela leyi: 'Xihlamariso xa rixaka leri i xin'we ntsena'. Ntila lowu wu kombisa leswaku rixaka leri ri na xihlawulekisi xin'we xa ku tichava exikarhi ka tinxaka timbe. Mhaka leyi yi paluxiwa hiloko mutsari a ku 'Rixaka rero ra ticiva, ra tumbela'. Mutsari u tirhisile rito ra 'ticiva' leri vulaka ku ka va nga tihumeseli erivaleni swi helela leswaku vona i Vatsonga va xiviri. Rito ra 'tumbela' ri kombisa leswaku Vatsonga a va lavi ku vulavula ririmi ra vona, va tsakisiwa hi ku vulavula tindzimi ta tinxaka timbe.

Ndzimana ya vumune yi kombisa swin'wana swa leswi swi endlaka leswaku va nga rhandzi ku vulavula Xitsonga ku ri ku ririmi leri ri fuwile hi swikhavisaririmi. Eka mitila ya 9 na 10, mutsari u ri:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ririmi ra swigego, swivulavulelo (P74)

Mutsari u boxa leswaku ririmi ra Xitsonga ri fuwile hi swivuriso, swigego na swivulavulelo. Swihlawulekiso leswi i swa nkoka eka Xitsonga naswona hi swona swi endlaka leswaku ririmi ro karhi ri hanya.

Ndzimana ya vuntlhanu yi kombisa leswaku Vatsonga va titumbeta exikarhi ka vanhu. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 18 loko loko mutlhokovetseri a ku 'Kambe ri titumbetile, ri tihundzurile'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'titumbetile' leri vulaka leswaku Vatsonga a va vonaki lomu va tshamaka kona. Rito ra 'tihundzurile' ri kombisa leswaku a va nga ha ri Vatsonga hi ku tekelela mahanyelo na mavulavulelo ya tindzimi timbe. Ku seketela mhaka leyi, eka ntila wa 19, mutsari u ri 'Namuntlha ri hundzuka swihloni swa doroba'. Rito ra 'swihloni' ri vula swihadyana swa mpunga leswi hanyaka enhoveni. Swihadyana leswi swi nyuma ngopfu ku langutiwa hi vanhu hikuva loko swi tava swi twa mpfumawulo wa munhu wu kongomana na swona, swi koveta nhloko endzeni ka voya bya swona ku kondza munhu a hundza hi kona swi nga ta humesa nhloko. Mutsari eka ntila lowu u tirhisile rito leri ku kombisa leswaku Vatsonga loko va ri emadorobeni va nyuma ku vulavula Xitsonga. Eka ntila wa 20, mutsari u ri 'Namuntlha i swihlekiso swa doroba'. Rito ra 'swihlekiso' ri vula vanhu lava mahanyelo ya vona ya nga riki kahle no amukeleka erixakeni. Mahanyelo lama ya endla leswaku vanhu va doroba va va hlekula no va langutela ehansi.

Eka ndzimana ya vutsevu mutsari u khutaza Vatsonga leswaku va rhandza ririmi ra vona hi ku ri vulavula hi mikarhi hinkwayo va nga chavi nchumu hikuva ra fana na tindzimi letin'wana. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 21 loko mutsari a ku 'N'wina rixaka ra maboxa-ndleve'. Rivitankatsano ra 'maboxa-ndleve' ri kongomisa eka Vatsonga hikuva lexi hi xin'wana xa xihlawulekisi xa Vatsonga xa ku boxa tindleve ta vana loko va ha ku beburiwa. Xihlawulekisi lexi na tin'wana tinxaka ta xi endla. Kambe maboxele ya Vatsonga ma hambanile na leswi Vangoni va boxisaka swona. Vangoni loko va boxa tindleve va tirhisa mikwana leyi loko yi boxa, yi pfulaka mbhovo lowukulu etindleveni. Mbhovo lowu wu endla leswaku tindleve loko se tiboxiwile ti dewula, loko Vatsonga va tirhisa tinereta na swinkwanyana leswintsongo onge vo lahela ku boxa ka swona.

© University of Venda

Eka ndzimana ya vukombo mutsari u kombisa leswaku munhu a ri Mutsonga a hi xihoxo hikuva i ku rhandza ka Xikwembu. Leswi swi seketela hi eka ntila wa 25 loko mutlhokovetseri a ku 'A mi lo phazamisa ku va Vatsonga'. Rito ra 'phazamisa' ri vula ku endla xihoxo. Leswi tiyisisaka leswaku ku va Vatsonga va ri Vatsonga a hi xihoxo. Eka ntila wa 28 mutsari u ya emahlweni a ku: 'Mati ya lwandle ya ta tsandzeka'. Hi ntila lowu mutsari u paluxa leswaku hambi Vatsonga va nga tirhisa mati ya lwandle ya nga tala ku tihlamba Vutsonga bya vona, kambe va nge swi koti ku byi rhidimba byi suka eswivirini swa vona.

Mutsari eka ndzimana ya vunhungu u kombisa leswaku miri na swirho swa wona i swa Mutsonga. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 29 loko mutsari a ku 'Miri, ngati, mbilu, miehleketo i swa Vutsonga'. Eka ntila lowu hi kuma leswaku mutsari u boxile swirho swa nkoka emirini wa munhu, ku kombisa leswaku n'wini wa swona i Mutsonga. Eka ntila wa 30, mutsari u ya emahlweni a ku 'Hambi mo titumbeta timbilu ta swi tiva'. Mutsari eka ntila lowu u kombisa leswaku hambiloko Vatsonga va nga titumbeta, hi ku ka va nga vulavuli ririmi ra vona, timbilu na mapfalo ya vona ya swi tiva leswaku vona i Vatsonga va xiviri.

Ndzimana ya vukaye yi kombisa leswaku lomu Vatsonga a va kumeka kona a va ri vanhu vo hlawuleka. Eka ntila wa 33, mutsari u ri 'Edorobeni swigwili, switsutsu swi kona'. Marito ya 'swigwili' na 'switsutsu' eka ntila lowu ma vula xilo xin'we ku nga ku fuma kumbe ku va na mali yo tala. Mutsari u tirhisile marito lama ku tiyisisa mhaka leyi a yi vulaka ya leswaku Vatsonga va hlawulekile. Eka ntila wa 34, mutsari u tlhela a ku 'Emintirhweni tindhuna, valawuri'. Rito ra 'tindhuna' ri vula valanguteri kumbe vaseketeri va hosi emigangeni yo karhi. Rito leri a ri nyikiwi munhu un'wana na un'wana. Loyi a nyikiwaka rona u na swihlawulekisi swo karhi erixakeni. Rito ra 'valawuri' ri vula vanhu lava nyikiweke matimba yo lawula ntlawa wo karhi wa vanhu. Mutsari u tirhisile marito lama ku kombisa leswaku tindhawu leti Vatsonga a va tirha kona, a va ri na swiyimo swa le henhla swa vurhangeri.

Eka ndzimana ya vukhume mutsari u hlamusela lomu Vatsonga va kumekaka kona na mitirho leyi va yi endlaka. Mhaka leyi yi paluxiwa loko mutsari eka ntila wa 37 a ku 'Yana Soweto u ta kuma tindlu ta manyunyu'. Rito ra 'Soweto' ri lo komisiwa laha hi xitalo ri vulaka South Western Townships. Tindhawu leti hilaha a ku tshama Vantima ntsena. Kasi marito ya 'tindlu ta manyunyu' eka ntila lowu mutsari u vula tindlu to saseka. Mutsari eka ntila wa 38 u ri 'Mavhengele ya nyingi i ya rona'. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku mavhengele yo tala lama kumekaka eSoweto na tindhawu ta le

© University of Venda

kusuhi i mavhengele ya Vatsonga. Eka ntila wa 39 wa mutsari u ri 'Kambe swivongo se swi giriwile'. Rito ra 'giriwile' eka ntila lowu ri vula ku cinciwa ka leswi xilo hi ntumbuluko wa xona a xi ri xiswona. Mutsari laha u kombisa leswaku Vatsonga hi ku tichava, va ticinca swivongo swa vona swa Xitsonga va tinyika swa tindzimi timbe.

Eka ndzimana ya vukhumen'we mutsari u lerisa Vatsonga leswaku va nga cinci swivongo swa vona va tinyika swa tinxaka timbe. Mhaka leyi yi tiyisisiwa eka ntila wa 43 loko mutsari a ku 'Chava ku dyiwa hi tinxaka timbe'. Xivulavulelo xa 'ku dyiwa hi tinxaka timbe' xi vula ku tekelela mahanyelo ya tinxaka tin'wana. Eka ntila lowu mutsari u kombisa no lerisa leswaku Vatsonga va nga tekeleli mahanyelo ya tinxaka tin'wana hikuva ku ya hi vona a ya kahle.

Eka ndzimana ya vukhumembirhi mutsari u kondletela Vatsonga leswaku va fanele ku tidzuna hi ndzhaka ya vona no tlhela va tsaka ku va va ri Vatsonga exikarhi ka tinxaka timbe.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku Vatsonga i vanhu lava va tilangutelaka ehansi no titumbeta loko va ri exikarhi ka tinxaka timbe ku ri ku hi vona rixaka ro hlawuleka.

3.4.6. **Malungana (1999) 'Xitlhokovetselo xa Nhlupheko'**

1. Afrika-Dzonga u hi tsan'we khale tiko xa ha etlele,
2. Miharihari leyi u yi endlaka i khale u yi endla,
3. Nsele, xihlawuhlawu, rimonyo na mahiri i khale swi simekiwile,
4. Hi hluphekile hina va nhlonge ya ntima.

5. Swi sungule khale hi minkarhi ya vakokwana,
6. Wantima a oxiwa dyambu ri ri tshavatshaveni,
7. Vantima a swi mbumburhuka bya tinjiya,
8. Nhlupheko wona a hi dya wona hi xeva hi mataya.

© University of Venda

9. A ku buluka xibamu ku hlavela vholovholo,

10. A ku nkenkela bomo, ku hokomula ganunu,

11. Huwa ya swibuluki a ku ri swakudya swa tindleve,

12. Hambi varhangeri va namuntlha a va vekiwe endzhutini

13. Wa nxaniseko.

14. A nga kona a nge u pheme byi horile,

15. A nga kona a nge u dye byi rhelela,

16. A swi boha ku tinavelela tihele kumbe matilo,

17. Nhlupheko wu mile timintsu.

3.4.6.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku tikeriwa loku Vantima a va ri na kona hi mikarhi ya mfumo wa xihlawuhlawu.

3.4.6.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula yi hlamusela hi nhlupheko wa Vantima na leswi Afrika-Dzonga a nyenyemukisa xiswona Valungu. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 1 loko mutsari a ku: 'Afrika-Dzonga u hi tsan'we khale tiko xa ha etlele'. Rito ra 'tsan'we' ri vula ku endla onge munhu a wu n'wi tivi hi ku n'wi bakanyela etlhelo. Laha mutlhokovetseri u kombisa leswaku tiko ra Afrika-Dzonga khale a ri endla onge Vantima a ri va tivi no endla onge a hi vanhu. Xivuriso xa 'tiko xa ha etlele' xi vula leswaku vanhu a va nga se tlhariha ku vona ku tsan'wiwa ka vona na ku va va nga laveki etikweni ra vona.

Eka ntila wa 2 mutsari u tlhela a ku 'Miharihari leyi u yi endleke i khale u yi endla'. Mutsari eka ntila lowu u tirhisile rito ra 'miharihari' leri vulaka misavu kumbe ku endla swilo swo huma endleleni ku ri ku kombisa leswaku tiko leri a ri endla onge Vantima a ri va tivi. Mutsari u kombisa nakambe leswaku misavu ya vutlhari lebyi Afrika-Dzonga yi nga byi endla se yi vonakile. Vutlhari lebyo

© University of Venda

phewa byi tikomba eka ntila wa 3 loko mutsari a ku 'xihlawuhlawu, rimonyo na mahiri i khale swi simekiwile'. Rito ra 'nsele' ri vula ku biha mbilu, 'xihlawuhlawu' ri vula ku hambanisa matshamelo ku ya hi mbala wa rixaka ro karhi, rito ra 'rimonyo' ri vula ku tekela vanhu van'wana ehansi loko ra 'mahiri' ri vula munhu wo ka a nga tshembekanga. Marito lama ma tirhisiwile ku komba lunya leri a ri endliwa hi Valungu eka Vantima. Ntila lowu wu kombisa leswaku Afrika-Dzonga a ri bihile ngopfu. Eka ntila wa 4 mutsari u tlhela a ku 'Hi hluphekile hina va nhlonge ya ntima'. Ntila lowu wu komba leswaku Vantima va hluphekile ngopfu hi mikarhi ya mfumo wa xihlawuhlawu hikuva a va endliwa swilo hinkwaswo swo biha. Mhaka leyi yi tikomba hi marito ya 'va nhlonge ya ntima' lama ku nga wona ma seketelaka leswi boxiweke.

Ndzimana ya vumbirhi yi kombisa leswaku Vantima va sungule khale ku hlupheka. Leswi swi seketela hiloko mutsari eka ntila wa 5 a ku 'Swi sungule khale hi mikarhi ya vakokwana'. Marito ya 'swi sungule khale' ya kombisa nkarhi lowu Vantima va nga sungula hi wona ku hlupheka. Mhaka ya leswaku Vantima i khale va ri karhi va hlupheka yi tikomba hi ku tirhisiwa ka rito ra 'vakokwana' lava ku nga vanhu lava nga hanya khale. Mutsari eka ntila wa 6 u ri 'Wantima a xi oxiwa dyambu ri ri tshavatshaveni'. Rito ra 'oxiwa' ri vula ku vekela nchumu wumbisi ekusuhi na makala ya ndzilo leswaku wu ta vupfa laha eka ntila lowu ri kombisa ku hlupheka ka Vantima. Rito ra 'tshavatshaveni' rona ri vula ehenhla ka nhloko. Xivulavulelo xa 'a xi oxiwa dyambu ri ri tshavatshaveni' xi vula ku tirhisiwa nkarhi lowu dyambu ri hisaka swinene. Mutsari u tlhela eka ntila wa 7 a ku 'Vantima a swi mbumburhuka bya tinjiya'. Rito ra 'swi' leri nga evunyingini leri kombisaka Vantima lavotala va nga ri na nkoka no va fananisiwa na swiharhi. Nakambe hi kuma rito 'mbumburhuka' eka ntila lowu leri kombisaka ku fa ka Vantima hi nhlayo ya le henhla. Mutsari u tirhisile ntila lowu ku fananisa ku fa ka Vantima na loko munhu a bada kumbe ku bata tinjiya ku ri ku tiyisisa ku fa ka vanhu hi xitalo.

Eka ntila wa 8, mutsari u ri 'Nhlupheko wona a hi dya wona hi xeva hi mataya'. Rito ra 'nhlupheko' ri vula ku xaniseka, loko rito ra 'mataya' rona ri vula switsotswana leswi vangiwaka hi thyaka no va munhu a nga hlambi loko mataya ma kula ma hundzukaka tinhwala. Mataya kumbe tinhwala a ti dyiwi, kambe i xiyemeri xo komba vusiwana na ku hlupheka. Mutsari u tiyisisa leswaku Vantima a va hluphekile ngopfu loko va hela va dya no xeva hi mataya hikuva a va ri hava swa vona.

Ndzimana ya vunharhu yi kombisa swidlayi leswi a swi tirhisiwa ku dlaya Vantima hi mikarhi ya kona. Mutsari u tiyisisa mhaka leyi eka mitila ya 9 ku fika eka 13 loko a ku:

© University of Venda

A ku buluka xibamu ku hlavela vholovholo,

A ku nkenkela bomu, ku hokomula ganunu,

Huwa ya swibuluki a ku ri swakudya swa tindleve,

Hambi varhangeri va namuntlha a va vekiwe endzhutini

Wa nxaniseko (P25).

Eka ntila wa 9 mutsari u tirhisile marito ya 'buluka' na 'hlavela' ku kombisa huwa leyi a yi twakala loko xibamu na vholovholo swi rhithyiwa. Rito ra 'hlavela' ri vula ku landzelela hi ku yimbelela. Xibamu na vholovholo i swidlayi swa matimba leswi tirhaka ntirho wo fana. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku loko xibamu xi rila, ganunu na yona a yi twala hi tlhelo. Eka ntila wa 10 mutsari u tirhisile rito 'nkenkela' leri vulaka ku rila ka mbhaha loko wu lava ku tshikela mandza ku kombisa ku rila ka bomu na 'hokomula' leri vulaka ku rila hi rito ra le henhla ku kombisa matimba ya ganunu. Bomu i xibuluki xa matimba lexi hlaselaka hi ku buluka hi xinkadyana kasi ganunu i muchini lowu yayarhelaka no hlasela nkarhi wo leha wu nga yimi.

Mutsari eka ntila wa 11 u tlhela a ku 'Huwa ya swibuluki a ku ri swakudya swa tindleve'. Ntila lowu wu komba leswaku Vantima a va yi toloverile huwa ya swibuluki leswi a va tshamela ro swi twa swi ri karhi swi vandlamula hi mikarhi hinkwayo. Mhaka leyi yi tikomba hi ku tirhisiwa ka xivulavulelo xa 'swakudya swa tindleve' lexi vulaka ku tshamela ku twakala. Eka mitila ya 12 na 13 mutsari u ri:

Hambi varhangeri va namuntlha a va vekiwe endzhutini

Wa nxaniseko (P35).

Marito ya 'varhangeri va namuntlha' mutsari u vula varhangeri lava nga ku fumeni ka tiko ra Afrika-Dzonga eka nkarhi wa sweswi. Xivulavulelo xa 'vekiwe endzhutini wa nxaniseko' xi kombisa leswaku varhangeri lava nga ku fumeni a va pfaleriwile emakhotsweni.

© University of Venda

Ndzimana ya vumune yi komba ku tika ka mikarhi ya khotsiweri lava a va ha khotsiwile tiko ra ha ri emavokweni ya Valungu. Mutsari eka mitila ya 14 na 15 u tlhela a ku:

A nga kona a nge u pheme byi horile,

A nga kona a nge u dye byi rhelela (P35).

Mutsari eka ntila wa 14 u kombisa leswaku a ku nga nandzihi nchumu hi mikarhi leyi hi ku tirhisa marito ya 'horile' na 'rhelela' lama kombisaka leswaku loko va tshamile a ku nga tsakisi nchumu. Mhaka leyi yi tikomba hiloko mutsari eka ntila wa 16 a ku 'A swi boha ku tinavelela tihele kumbe matilo'. Ntila lowu wu kombisa leswaku hi nkarhi wa xihlawuhlawu munhu a ta lava ku fa leswaku a ta ya wisa ematilweni kumbe etiheleni kumbe a lava ku rhurha a hambana na swona hi ku ya tshama kun'wana. Mutsari eka ntila wa 17 a ku 'Nhlupheko wu mile timintsu'. Eka ntila lowu hi kuma leswaku mutsari u komba leswaku ku hlupheka ka Vantima a ku nga ha simuleki hikuva a ku khomelerile emisaveni naswona Vantima va ha hlupheka endzhaku ka ntshuxeko.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile ku hlupheka ka Vantima hi nkarhi lowu tiko ra Afrika-Dzonga a ra ha fambisiwa hi Valungu na loko varhangeri lava nga kona sweswi va ha ri evuchavelahwahwa na le makhotsweni.

3.4.7. **Malungana na Babane (1996) 'Swi ta hela rini?'**

1. Swa nyanya, siku na siku hi tshamela ko ku yakatela,
2. Hi ku hi xo xikhirhi,
3. Swa siringa, swa nyangatsa, swa phirha,
4. Swa hi dadavarisa,
5. Swa hi delerisa hi vamatiko,
6. Hambi va ku ku tifuma koloko,
7. Hambi va ku xitereko xolexo xa xikolokolo!
8. Hambi va ku ku tsuva kolo, kambe sweswi swa nyanya,

© University of Venda

9. Hambi va ku xikhirhi xexo, kambe leswi swi tl[illegible]

10. Swin'wana a swa ha ri swa xikhirhi,

11. Swin'wana kova mano yo khinsamisa mfumo wu wa hi matsolo,

12. Swin'wana kova mano yo vangisana switulu,

13. Swin'wana kova ku tsakisa nala, n'wana wa sathana,

14. Swin'wana kova byo vulolo bya xiviri, a hi xitereko-xidzi,

15. Xana loko ku ri xikhirhi xa mampela hikokwalaho ka yini

16. Hi nga pfi hi khirha ku dya kumbe ku endzela swihambukelo.

3.4.7.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vanhu lava nga eku vileleni nkarhi wo leha va nga swi tiveki leswaku ku vilela ka vona ku ta hela rini.

3.4.7.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ntila wo sungula wa xitlhokovetselo lexi wu vulavula hi vanhu lava nga eku vileleni. Vanhu lava swi tikomba ku ri khale va ri karhi va vilela hi leswi a swi humelela eka mfumo. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 1 loko mutsari a ku 'Swa nyanya, siku na siku hi tshamela ko ku yakatela'. Rito ra 'nyanya' ri vula ku engeteleka ka ku vilela. Marito ya 'siku na siku' ma vula leswaku ku hava siku va nga vileliki. Xivulavulelo xa 'tshamela ko ku yakatela' xi vula ku vilela hi mikarhi hinkwayo. Eka ntila wa 2 mutsari u ri 'Hi ku hi xo xikhirhi'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'xikhirhi' leri ri vula ku sivela vuxaka kumbe ku ka u nga ha yi endhawini leyi a wu toloverile ku ya. Rito leri ri tirhisiwile ku kombisa leswaku mhaka leyi humelelaka yi vangiwa hi ku va ku endleke swin'wana.

Eka ntila wa 3 mutsari u paluxa mhaka leyi: 'Swa siringa, swa nyangatsa, swa phirha'. Mutlhokovetseri u tirhisile marito ya 'siringa', 'nyangatsa', na 'phirha' lama yelanaka hi nhlamuselo ku komba leswaku leswi humeleleke a swi kahle. Ku tirhisiwa ka marito lama ya nkoka i xikombiso xa ku tiyisisa leswaku mutsari u karhele ku vona vanhu va ri karhi va vilela. Ku kombisa ku vilela ku yisa emahlweni, mutsari eka ntila wa 4 u ri 'Swa dadavarisa'. Rito ra 'dadavarisa' ri vula ku mphutisa

© University of Venda

hi ku ka mutsari a nga tivi leswaku ku xaniseka ka [illegible] ku ta hela rini. Eka ntila wa 5 mutsari u tlhela a kombisa ku vilela ka yena loko a ku: 'Swa hi delerisa hi vamatiko'. Mutsari eka ntila lowu u tirhisile rito ra 'delerisa' ku vula xinyaju na ku tekela munhu un'wana ehansi. Mutsari u tlhela a tirhisa rito leri ku komba leswaku vanhu lava taka hi le handle, ku nga 'vamatiko' a va nga hloniphi vaakatiko.

Eka ntila wa 6 mutsari u tlhela a ku 'Hambi va ku ku tifuma koloko'. Rito ra 'tifuma' ri vula ku va munhu a tilawula no ka a nga teki swileriso swo huma eka munhu un'wana. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku hambiloko vanhu va ntshuxekile va fanele ku hloniphana. Hi mhaka leyi mutsari u tlhela eka ntila wa 7 loko a ku 'Hambi va ku ku tsuva koloko, kambe swa nyanya'. Eka ntila lowu, hi kuma leswaku rito ra 'tsuva' ri vula ku hlundzuka ngopfu. Rito leri ri kombisa leswaku vanhu va fanele leswaku hambi va hlundzukile, va nga delelani, va fanele ku hloniphana. Nakambe mutsari u tlhela eka ntila wa 8 a ku 'Hambi va ku xikhiri xexo, kambe leswi swi tlurile xikalo'. Ntila lowu wu hlamusela leswaku ku va vanhu lava va nga byeriwi nchumu leswi a swi humelela, i mhaka yo vava. Mhaka leyi yi tiyisisa hi xivulavulelo xa 'swi tlule xikalo' leswi vulaka leswaku mhaka yo karhi yi engeteriwile ngopfu.

Eka ntila wa 11 mutsari u sola maendlelo loko a ku 'Swin'wana kova mano yo khinsamisa mfumo wu wa hi matsolo'. Rito ra 'mano' ri vula miehleketo yo kota ku pala munhu un'wana, kasi 'khinsamisa' ri vula ku wisa hi matsolo. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku mhaka leyi humelelaka etikweni i miehleketo yo lava ku herisa mfumo no endla leswaku mfumo wu nga ha lawuleki. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a kombisa ku khumbeka ka yena eka ntila wa 12 loko a ku 'Swin'wana ko va mano yo vangisana switulu'. Eka ntila lowu rito ra 'vangisana' leri vulaka ku lwetana hi mhaka yo karhi. Mutsari hi rito leri u kombisa leswaku leswi humelelaka swi vangiwa hikuva vanhu va lava vurhangeri. Ntila wa 14, hi wona wu kombisaka mhaka leyi boxiweke loko mutsari a ku 'Swin'wana ko va byo vulolo bya xiviri, a hi xitereko-xidzi'. Mhaka leyi hileswaku mutsari wa swi vona leswaku hinkwaswo leswi a swi humelela swa xitereko a ku nga ri ku tsandzeka ka mfumo, kambe a ku ri vanhu lava a va endla leswaku swilo swi nga fambi.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku loko etikweni ku tshama ku ri na switereko a swi tsakisi naswona loko vanhu va hanya, va fanele ku hloniphana va papalata ku xengana hi ku lwela vurhangeri.

© University of Venda

Eka nkongomelo lowu hi kuma leswaku vanhu va [illegible] va vona xiyimo xa swilo xi nga tshamanga kahle. Vatlhokvetseri lava va kombisa leswaku ku vilela ko tala ku vangiwa hi vusweti bya vusiwana bya mali kumbe bya ku pfumala miehleketo.

3.5. NKATSAKANYO WA NDZIMA

Eka ndzima leyi hi kotile ku xopaxopa switlhokovetselo swa vatsari vo hambanahambana hi ri karhi hi kongomisa eka mikongomelo ya vutomi, vukati no sihalala. Eka ndzima leyi landzelaka hi ta xopaxopa mikongomelo ya switlhokovetselo swin'wana.

© University of Venda

4.1. MANGHENELO

Eka ndzima leyi hi ta xopaxopa switlhokovetselo leswi nga na mikongomelo ya swa tipolitiki, vupfumeri, matimu na ku phata na nkongomelo wa dyondzo.

4.2. NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA SWA TIPOLITIKI

Eka nkongomelo lowu hi kuma leswaku vatlhokovetseri va andlala miehleketo ya vona hi tindlela to hambana ku fikelerisa timhaka ta vona. Loko hi languta xitlhokovetselo xa *Xirilo xa Vantima* hi Marivate na Nkondo (1982) hi kuma leswaku va kombisa leswaku Vantima va rhurherile Valungu lava teke va famba hikwalomo, swi nga leswi sweswi Vantima a va ha ri na nchumu xa vona hikuva Valungu va fikile va va tekela hinkwaswo. Marhanele (1978) eka xitlhokovetselo xa *Mahlwehlwe* u kombisa leswaku loko vanhu va hanya, va fanele ku tilangutela eku tshembeni ka vanhu lava va tshamaka na vona hikuva van'wana va nga hundzuka vaxengi. Hi mhaka leyi mutsari a a kongomisa eka maphorisa lama a ma ri kona hi nkarhi wa mfumo wa xihlawuhlawu.

Nakambe eka nkongomelo lowu hi kuma laha ku nga tshahiwa mikongomelo yimbirhi kumbe yo fana leyi kumekaka eka tsalwa rin'we. Mhaka leyi yi tikomba eka Malungana (1996) hi switlhokovetselo swa *Tiko ri vuyile* na *Swirilo*. Eka xitlhokovetselo xa *Tiko ri vuyile*, mutlhokovetseri u kombisa leswaku loko Valungu va fika laha Afrika-Dzonga hi lembe ra 1652, va fikile va tekela Vantima tiko ra vona lero nona. Kambe endzhaku ka tshunxeko lowu nga va kona ku sukela hi 1994, tiko leri a ri tekiwile hi Valungu ri tlhelerile eka vinyi va rona ku nga Vantima. Eka xitlhokovetselo xa *Swirilo* mutlhokovetseri u kombisa leswaku hi nkarhi wa mfumo wa xihlawuhlawu Vantima a va ri na swirilo swo tala leswi a swi nga va nyiki ku rhula etimbilwini ta vona. Xirilo lexi Vantima a va ri na xona i xirilo xa dyondzo ya xiyimo xa le hansi leyi a yi vuriwa Bantu Education, leyi a yi ri dyondzo ya Vantima ntsena, leyi a yi lulamisela Vantima ku dyondzela vuthicara ntsena.

© University of Venda

Hi tlhela hi kuma leswaku nkongomelo lowu wu[illegible]na le ka switlhokovetselo swin'wana swimbirhi leswi kumekaka eka tsalwa rin'we. Mhaka leyi yi tiyisisa hi Malungana na Babane (1996) eka switlhokovetselo swa *Tiko a xi etleri …* na *Xihlawuhlawu*. Eka xitlhokovetselo xa *Tiko a xi etleri …* vatlhokovetseri va kombisa leswaku vanhu va nga pfumeli ku tekeriwa swa vona va khondle mavoko, kasi eka xitlhokovetselo xa *Xihlawuhlawu,* vatsari va kombisa leswaku hambileswi tiko ra Afrika-Dzonga ri nga kuma ntshuxeko, ntshuxeko lowu a wu helelanga hikuva Vantima na Valungu va ha hambanile hi mahanyelo na hi matshamelo. Hi tlhela nakambe hi kuma Maphalakasi (1973) eka xitlhokovetselo xa *Mfumonkulu* laha a kombisaka ku tshemba ka yena eka mfumo wa khale ka Gazankulu hi ku vula leswaku a ku ri hava xihlawuhlawu xa ku ya hi mbala kumbe rixaka.

4.2.1. **Marivate na Nkondo (1982) 'Xitlhokovetselo xa Xirilo xa Vantima'**

1. Hina Vantima hi ni xirilo xin'we,
2. Xirilo xo pfumala swa le mandleni,
3. Mana wa hina AFRIKA u dyuharile,
4. U dyuharisile hi ku hlayisa vana vambe,
5. Exikarhi ka vana va yena,
6. Ku singilela vana lava swi n'wi hete matimba.

7. AFRIKA u rivarile leswaku loko u fuwa hlolwa tsema ndleve,
8. Vana va xita-xi-famba a va tsemiwanga tindleve,
9. Ti kurile ti lo tshee!
10. Ku hava ni xivati.

11. Kambe sweswi va n'wi hundzukerile,
12. Hikuva va kurile, u va hlayisile swi ringene,
13. Va sungule no tlharihela vana va xiviri,
14. Va dya hlovo va siya vongwe,
15. Vana-xidzi vo salela ku honoka bya mbyana hi ku navela,
16. Va sungula ku bikula xirilo,
18. AFRIKA u dlawe hi vafambi:vana, salani ni xirilo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.1.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi Vantima lava rilelaka swa vona hikuva ku fika ka Valungu va tekile tiko na hinkwaswo swa vona.

4.2.1.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka ndzimana yo sungula mutsari u hlamusela hi vusweti na vusiwana lebyi Vantima va Afrika va nga na byona. Eka ntila wa 2, mutsari u kombisa xirilo xa Vantima hi ndlela leyi 'Xirilo xo pfumala swa le mandleni'. Rito ra 'xirilo' ri vula ku vilela hi ku xaniseka ko karhi. Mutsari u tirhisile xivulavulelo lexi eka ntila lowu ku kombisa leswaku Vantima a va na mali kumbe swilo swa vona leswi va nga kotaka ku tihanyisa hi swona. Ku ya emahlweni ku kombisa vusweti bya Vantima, eka ntila wa 3, mutsari u ri 'Mana wa hina AFRIKA u dyuharile'. Hi xiphemu xo sungula xa ntila lowu nga laha henhla xa 'mana wa hina', mutsari u vula matiko lama nga kona laha Afrika. Ku tsariwa ka rito ra 'AFRIKA' hi maletere lamakulu swi kombisa no tshikilela ku yima ri tiya, tihlawula, ku tikhalambhisa ka tiko rerhu. Kasi rito ra 'dyuharile' ri kombisa leswaku Afrika hikokwalaho ka ku dyuhala a nga ha koti ku tiduna, a nga tikhalambhisi. Hi kona vusweti byi tipaluxaka kona. Xisiwana xa titumbeta, xa nyuma.

Eka ntila wa 4, mutsari u kombisa leswaku Afrika u dyuharisile hi ku hlayisa vanhu vo hambana loko a ku 'U dyuharile hi ku hlayisa vana vambe. Rito ra 'vambe' ri vula vanhu lava hanyaka etikweni ro karhi va nga ri va tiko rero. Ntila lowu wu kombisa leswaku laha Afrika ku na vanhu lava humaka ematikweni man'wana, ngopfungopfu Valungu lava nga kona laha tikweni lava taka va huma eYuropa. Eka ntila wa 6 mutsari u ri 'Ku singilela vana lava swi n'wi heta matimba'. Rito ra 'singilela' ri vula ku tirhela kumbe ku hlayisa. Xivulavulelo xa 'heta matimba' xi vula ku karharisa hi ku tirhela vana va van'wana.

Ndzimana ya vumbirhi yi vulavula hi ndlela leyi tiko ra Afrika ri nga rivarisa swona ku byela vayeni milawu ya tiko loko va fika. Eka ntila wa 7, mutsari u ri 'Afrika u rivarile leswaku loko u fuwa hlolwa tsema ndleve'. Rito ra 'AFRIKA' eka ntila lowu ri munhuhatiwile. Xivuriso xa 'fuwa hlolwa tsema ndleve' xi vula leswaku loko u tshama na munhu kumbe muyeni emutini wa wena, u fanele ku n'wi

© University of Venda

tiva leswaku a nga ku karhati. Hi ntila wa 8 mutsari u kombisa leswaku Afrika u rivale ku byela vanhu lava a va ta va huma hi le matikweni man'wana milawu ya leswi a a lava leswaku va hanyisa swona na matikhomelo ya vona. Mhaka leyi yi tikomba hi ku tirhisiwa ka rito 'xita-xi-famba'. Rito leri ri tirhisiwa ngopfu eka munhu loyi a ya ka a ya tshama etikweni leri ro ka ri nga ri ki ra ka vona. Rito leri laha mutsari u tirhisa hikuva vanhu lava va n'wi twisa ku vava. Eka ntila wa 9, mutsari u ri 'Ti kurile ti lo tshee!. Riencisi ra 'tshee!' ri vula ku va tindleve ti yimile. Eka ntila wa 10 mutsari u kombisa ku yisa emahlweni mhaka leyi nga boxiwa laha henhla loko a ku: 'Ku hava ni xivati'. Rito ra 'xivati' hi ntolovelo ri vula mfungho wa ku hariwa, ku xekiwa kumbe ku tlhaviwa emirini wa munhu. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku tindleve a ti nga boxiwanga tani hilaha tindleve ta Valungu ti nga boxiwiku ngopfu ta va xinuna.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u kombisa leswaku vana lava Afrika a nga va hlayisa va n'wi khele matluka loko va kurile. Hi mhaka leyi, mutsari eka ntila wa 11 u ri 'Kambe sweswi va n'wi hundzukerile'. Rito ra 'hundzukerile' ri kombisa leswaku vana lava a nga va hlayisa loko va ha kula, sweswi a va ha ri na mhaka na yena. Mutsari u tlhela a ya emahlweni eka ntila wa 13 a ku 'Va sungule no tlharihela vana va xiviri. Rito ra 'tlharihela' eka ntila lowu ri vula ku xisetela kumbe ku phutisa hi ku langutela un'wana ehansi. Eka ntila lowu hi tlhela hi kuma xivulavulelo xa 'vana va xiviri' lexi vulaka vanhu lava nga tswariwa laha Afrika. Hi marito man'wana, vanhu lava humaka ematikweni mambe va fika va tekela vanhu va Afrika swa vona.

Eka ntila wa 14 mutsari u ri 'Va dya hlovo va siya vongwe'. Rito ra 'hlovo' ri vula swakudya swo tsakama swa le masin'wini. Rito ra 'vongwe' rona ri vula mavele ya n'waxemu. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vanhu va Afrika va dyisiwa swilo swa khale loko va fananisiwa na lava humaka ematikweni ya le handle. Ku kombisa ku vava ka mhaka leyi, mutsari eka ntila wa 15 u ri 'Vana-xidzi vo salela ku honoka bya mbyana hi ku navela'. Rito ra 'honoka' eka ntila lowu ri vula ku languta u nga copeti hi ku kombisa ku khumbeka hi mhaka yo karhi, ngopfu ku languta hi mahlo ya vukari. Mutsari u fananisa ku languta na loko mbyana yi navela munhu loko a ri eku dyeni ka swo karhi yona yi ri karhi yi dlaya hi ndlala. Loko va ri karhi va languta ku tiphina ka vanhu lava taka hi le handle. Mutsari eka ntila wa 16 u ri 'Va sungula ku bikula xirilo'. 'Bikula' ri vula ku rila hi xihluku munhu a ri karhi a hefemuteka ku kombisa ku hlundzuka. Rito leri ri tirhisiwa ngopfu loko swikwembu swa vanhu vo cina mancomana swi humile. Eka ntila lowu mutsari u kombisa ku rila hi mbitsi ya ku pfumala swa le mandleni.

© University of Venda

Eka ntila wa 17, mutsari u kombisa ku hlundzuka ka Vantima mhaka leyi loko a ku 'Xirilo xo tshama xi ri xirilo, tiko ri fambile ni swa rona'. Ntila lowu wu kombisa leswaku Vantima va tshamela ku rila va nga endli nchumu ku kondza vanhu lava va va tekela tiko ra vona va sala va nga ha ri na nchumu. Mhaka leyi yi seketela hi xivulavulelo xa 'xirilo xo tshama xi ri xirilo' lexi vulaka leswaku Vantima a va tshama va ri karhi va rila swi nga heli. Eka ntila wa 18, mutsari u heta hi ku vula leswi landzelaka: 'AFRIKA u dlawe hi vafambi: vana, salani na xirilo'. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vanhu lava nga onhela Afrika i vanhu lava taka va huma ematikweni man'wana naswona u tlhela a lerisa leswaku vanhu va Afrika va fanele ku sala va lwela tiko leswaku ri tlhelela emavokweni ya vona.

Hi ku komisa xitlhokovetselo lexi xi paluxile ku hlupheka loku Vantima va nga va na kona endzhaku kaloko va tekeriwile tiko ra vona hi Valungu lava a va huma va ri ematikweni ya le handle. Xi tlhela xi kucetela Vantima leswaku va fanele ku lwa ku kondza tiko ra Afrika ri vuyela emavokweni ya vona.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku loko Valungu va fikile laha tikweni va fikile va teka hinkwaswo leswi a swi ri swa Vantima.

4.2.2. **Marhanele (1978) 'Xitlhokovetselo xa Mahlwehlwe'**

1. Varisi va tinxaka hinkwato,
2. Risani mintlhambi ya n'wina hi nawu-xidzi,
3. Minga yingiseli marito ya mahlwehlwe,
4. Hikuva mbyelambyela a nga mi tlhomi tinsiva.

5. Hinkwako mahlwehlwe ya kona,
6. Endlwini ya kona,
7. Etikweni ra kona,
8. Ya luma ya pfurheta ku fana ni kondlo.

9. Kambe mahlwehlwe ya le mutini ya antswa,
10. Yo tshova kunene rihlampfu ra muti,
11. Hikuva ya bananisa va muti hi tinhloko,
12. Muti wu hundzuka vuhandzelo bya swa timpapa.

© University of Venda

13. Mahlwehlwe ya tiko ya tlula ya muti,
14. Lama no basa a ma basanga,
15. Ya vavela tiko hinkwaro,
16. Mahlwehlwe lama ya fana ni tshukunyana,
17. Tinghohe ta wona u nge ti voni,
18. Handle ka loko xi ku kumile.

19. Loko u lo oma nhloko,
20. U nga va Stefani wa vumbirhi,
21. Loko u ri ni rhumbu u nga tlhavisa rixaka hinkwaro,
22. Hi ku chava ku tlhaviwa u ri wexe,

23. Tiko ro pfumala mahlwehlwe a ri kona.
24. Kambe leri nga na hina i hlolani wa hlolani,
25. Mahlwehlwe ya kona ya famba no famba,
26. Ya ku landza ni le minkhelweni ni le magandzelweni,
27. Hi ri ya tihundzurile mabawa,
28. Mabawa enhlongeni ya mbhongolo.

29. Rin'wana hlwehlwe ri la nga tihoxa exisakeni xa mina,
30. A ri ehleketi ku ndzi dyisa thyaka,
31. Kasi miehleketo ya vona a ndzi yi hlaye khale,
32. Ndzi ri tshike ri fafada,
33. Kambe a ndzi hlamulanga, ndzi lo tibela swingorho.

34. Ri te loko ri chavukile
35. Ndzo sungula ku vulavula hi mbilu, ndzi tikhoma ni rihlaya
36. Ndzi ri karhi ndzi rila mihloti ya ngwenya
37. Ndzi hetelele hi ku heta vito ra hlwehlwe leri.

38. Vito ra hlwehlwe leri i Sikiza Balusa,
39. Kambe leswi vito a ri bohanile,
40. Ndzi lo hetelela ku thya hlwehlwe ra nsele,
41. Hakunene ndzi ri thyile vito hi ku tirhisa mavita-vito ya vona,
42. Eka wona ndzi lo teka switatisi swo sungula ntsena,
43. Nhlangano wa switatisi leswi hi rona vito ra hlwehlwe ra kona.

44. Varisi va tinxaka hinkwato a hi chaveni mahlwehlwe,
45. Ngopfungopfu ro fana ni leri ndzi phutumeke,
46. Ku va na rona ehubyeni i ku va ni xikumakumani,
47. Loko ro tshama na wena, vutomi bya wena byi ni viriviri.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.2.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi maphorisa lama a ma famba ma lava mahungu eka vanhu ngopfu mahungu ya vanhu lava a va sola mfumo

4.2.2.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u rhamba varhangeri va swiyimo swo hambana leswaku va tivonela eka vanhu lavo biha lava mutsari a va vulaka leswaku hi vona mahlwehlwe tanihilaha xitlhokovetselo xi thyisiweke xiswona. Eka ntila wa 1, mutsari u sungule xitlhokovetselo hi ndlela leyi 'Varisi va tinxaka hinkwato'. Eka ntila lowu, mutsari u vula leswaku 'varisi' a ri karhi a kongomisa eka varhangeri lava rhangelaka swiyenge swa mitirho yo hambana. Leswi swi tlhela swi tikomba hi ku tirhisiwa ka rito ra 'mintlhambi' leri vulaka tihomu to tala loko ti hlanganile ndhawini yin'we. Eka ntila wa 3, mutsari u tlhela a tsundzuxa varhangeri leswaku va nga yingiseli marito ya 'mahlwehlwe', laha a kongomisaka eka vaxengi. Rito ra 'mbyelambyela' eka ntila wa 4 ri vula ku yingisela swin'wana na swin'wana leswi u byeriwaka swona ngopfu leswi nga akiki munhu. Eka ntila lowu hi tlhela hi kuma xivulavulelo xa ku 'tlhomi tinsiva' lexi vulaka ku tikukumuxa.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombisa leswaku vaxengi va kumeka hinkwako lomu ku hanyaka vanhu. Eka ntila wa 8, mutsari u ri 'Ya luma ya pfurhetela ku fana ni kondlo'. Ku 'luma ya pfurhetela' i xivulavulelo lexi vulaka ku vulavula swo biha hi xikongomelo xo tilunghisela swa wena. Mutsari u tlhela a fananisa vaxengi na makondlo hi vuxisi lebyi va nga na byona.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u kombisa mahanyelo ya vaxengi va le kaya. Eka ntila wa 9, u kombisa mahlwehlwe lama loko a ku 'Kambe mahlwehlwe ya le mutini ya antswa'. Mhaka leyi hileswaku vaxengi va le mutini va antswa hikuva va onha kwala ndyangwini ntsena. Hi mahlwehlwe ya le mutini, mutsari u lava ku kombisa leswaku ku xengana ka humelela na le ka swirho swa ndyangu wun'we. Leswi swi tikomba hi ntila wa 10 lowu nge 'Yo tshova kunene rihlampfu ra muti'. Ku 'tshova rihlampfu ra muti' swi vula ku humesela swihundla swa muti erivaleni. Leswi mutsari u swi vona swi antswa. Eka ntila wa 14, u ya emahlweni a ku 'Lama no basa a ma basanga'. Ku tiyisa ku biha ka vaxengi lava, mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'ya vavela tiko hinkwaro' eka ntila wa 15 leswi vulaka leswaku vaxengi va swi kota ku holovisa vanhu va tiko hinkwavo. Rito ra 'vavela' ri vula ku hisa swilo leswi omeke leswi endlaka leswaku ndzilo wu pfurha hi ku hatlisa. Eka ntila wa 16 mutsari u fananisa vaxengi lava ni ntshukunyana. Ntshukunyana i vuvabyi bya fukuzana lebyi dyaka

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY

University of Venda
Learning Future Leaders

mongo wa munhu a ri karhi a hanya. Eka ntila wa 18, mutsari u kombisa leswaku vaxengi a va vonaki loko va nge se ku fikela. Munhu u kota ku vona vaxengi lava loko va n'wi xenga. Hi mhaka leyi mutsari u ri 'Handle ka loko xi ku kumile'. Mhaka leyi ya ha tiyisisa leswaku munhu u ta tiva ntsena loko vaxengi va n'wi fikerile.

Eka ndzimana ya vuntlhanu mutsari u kombisa leswi vanhu va nga va phasisaka swona vaxengi. Eka ntila wa 19 mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'loko u lo oma nhloko' ku kombisa loko munhu a nga yingisi ku byeriwa. Mutsari u tlhela eka ntila wa 20, a kombisa leswi vaxengi va nga endlaka swona loko va fikile hi ku vula leswi 'U nga hundzuka Stefani wa vumbirhi'. Hi vito ra 'Stefani' mutsari u vula wanuna loyi a nga khandliwa hi maribye eBibeleni hi ku va a tekiwa a nga tshembekanga. Mhaka leyi yi kumeka eBibeleni eka Timhaka ta Vaapostola ndzima ya 7:57. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku loko vaxengi va ku fikela swi lava ku tlhariha. Eka ntila wa 21 mutsari u ri 'Loko u ri ni rhumbu u nga tlhavisa rixaka hinkwaro'. Xivulavulelo xa 'loko u ri ni rhumbu' xi vula loko u ri na vutoya u nga endla leswaku rixaka hinkwaro ri khomiwa kumbe ri dlawa.

Eka ndzimana ya vutsevu, mutsari u kombisa leswaku vaxengi lava i vanhu tanihi munhu un'wana na un'wana. Eka ntila wa 23, mutsari u kombisa leswaku ku hava tiko ro pfumala vaxengi. Leswi hi swi vona loko a ku 'Tiko ro pfumala mahlwehlwe a ri kona'. Mutsari u ya emahlweni a kombisa eka ntila wa 24 leswaku wa swi twisisa leswaku vaxengi va kona ematikweni hinkwawo, kambe leri ri nga etikweni raka vona ra chavisa no hlamarisa. Hi mhaka leyi, mutsari u ri 'Kambe leri nga na hina i hlolani wa hlolani'. Hi ku tirhisa marito ya 'hlolani wa hlolani' mutsari u tiyisisa na ku kombisa ku biha ka mitirho leyi vaxengi va yi endlaka etikweni.

Eka ntila wa 26, mutsari u ri 'Ya ku landza ni le minkhelweni ni le magandzelweni'. Hi ntila lowu, mutsari u kombisa leswaku vaxengi va landza vanhu nilaha va tumbeleke kona na loko vanhu va ri etikerekeni eku khongeleni. Mhaka leyi yi tikomba hi ku tirhisiwa ka marito ya 'minkhelweni' na 'magandzelweni'. Eka ntila wa 27, mutsari u vula leswaku vanhu lava va tihundzula mabawa. Mhaka leyi u kombisa leswaku va tiendla mabawa hi ku luma. Hi ku vulavula ka masiku hinkwawo, mabawa i switsotswana swa le nhoveni swa ndyangu wa tinhongana leswi lumaka ngopfu swifuwo.

Eka ndzimana ya vukombo mutsari u kombisa leswi nga tshama swi humelela evuton'wini bya yena loko a endzeriwa hi vaxengi. Ku seketela mhaka leyi, mutsari eka ntila wa 29 u ri 'Rin'wana hlwehlwe ri la nga tihoxa exisakeni xa mina'. Xivulavulelo xa 'hoxa exisakeni xa mina' xi hlamusela ku endzeriwa emutini wa yena. Mhaka leyi hileswaku muxengi u kale a n'wi endzela kutani a fika a n'wi ringa ripfumelo. Mutsari u tlhela a kombisa ku biha ka vaxengi loko va ku endzela hi ku vula

© University of Venda

leswaku 'A ri ehleketa ku ndzi dyisa thyaka'. Ku dy[illegible] xivulavulelo xo kombisa ku nghenisa munhu ekhombyeni naswona a nga tiyimiselanga. Nakambe eka ntila wa 30, mutsari u tlhela a tirhisa xivulavulelo ku kombisa leswaku a tshame a vambe ngoma ku rindzela ku vhakeriwa hi muxengi loyi. Hi mhaka leyi, u boxa a ku 'Kasi miehleketo ya rona a ndzi yi hlaye khale'. Ku hlaya miehleketo ya munhu un'wana i ku va munhu a kota ku tiva leswi munhu wo karhi a lavaka ku swi vula. Eka ntila wa 32, mutsari u ri 'Ndzi ri tshike ri fafada ri helela hi vufafadi!'. Rito ra 'fafada' ri vula ku vulavula swo ka swi nga twali, swo pfumala mongo kasi munhu loyi u n'wi byelaka a nga ri ku ku yingiseni. Eka ntila lowu mutsari u vula leswaku muxengi u fikile a vulavula a nga n'wi yingiseli ku kondza a helela hi mahungu. Ku komba leswaku munhu loyi a nga ri eku yingiseleni ka leswi muxengi a a vulavula swona, mutsari u kombisa eka ntila wa 33 'Kambe a ndzi hlamulanga, ndzi lo tibela swingoro'. Xivulavulelo xa 'tibela swingoro' xi kombisa swinene leswaku loko muxengi a ri karhi a vulavula, muyingiseri a a etlele leswaku a nga twi leswi a byeriwaka swona.

Eka ndzimana ya nhungu, mutsari u kombisa leswi nga humelela loko nhlori yi fambile. Eka ntila wa 34 mutsari u ri 'Ri te loko ri chavukile'. Xiritwana xa 'ri' xi yimela hlwehlwe, kasi rito ra 'chavukile' ri kombisa loko nhlori yi fambile. Eka ntila wa 35 hi kuma leswaku mutsari u vula leswaku u 'sungule ku vulavula hi mbilu' leswi vulaka ku ehleketa a tlhela a tikhoma na rihlaya. Eka ntila wa 36, mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku a a 'rila mihloti ya ngwenya' leswi vulaka leswaku a swi nga tikombi leswaku wa rila hambileswi a a tsemekile nhlana.

Eka ndzimana ya vukaye, mutsari u boxa vito na xivongo xa hlwehlwe leri. Eka ntila wa 38 u hi byela vitoxidzi ra hlwehlwe leri loko a ku 'Vito ra hlwehlwe leri i Sikisa Baluza'. Hi vito ra hlwehlwe leri, mutsari u kombisa leswaku loko vanhu va lava ku ri twisisa kahle, va fanela ku teka switatisi swo sungula ntsena eka marito ya Special Branch, laha hi kumaka SB. Lexi i xiyenge xo hlawuleka eka Ndzawulo ya Maphorisa lexi tirhaka ku lavisisa vanhu lava xengaka no vulavula ku biha hi varhangeri va mfumo na mfumo hi woxe.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku vanhu va fanele ku tilangutela eka vanhu lava fambisaka mahungu yo biha exikarhi ka vanhu. Mahungu lama i mahungu lama endlaka leswaku munhu un'wana a tikuma a khomiwile hi maphorisa.

© University of Venda

4.2.3. **Malungana (1999) 'Xitlhokovetselo xa Tiko'**

1. Tiko ri vuyele eka venyi va rona va ntiyiso.
2. Tiko ri vuyerile emavokweni lamo hlawuleka,
3. Tiko ra hina ri tsavuriwile exidziveni lexo enta,
4. Ri phuriwile endzilweni lowo femfenha,
5. Ri vuyerile endleleni leyinene.

6. Tiko ra hina a ri phangiwile hi mahlolwa ya timbilu ta lunya,
7. A ri bvanyangetiwile hi tingwenya ta makwanga,
8. Tiko leri a ri vutliwile hi mahlolwa ya timbilu to bola,
9. A ri badziwile hi tiyingwe to pfumala mavala,
10. Mavala yo vika vuntswaka.

11. Tiko ra hina a ri hluviwile vutsenga lebyiya bya vumbhuri,
12. Vumbhuri-nsuku lebyo vangama ni le ndzhandzheni,
13. Vumbhuri-rihlaza lebyo phamela swivumbiwa hinkwaswo,
14. Vumbhuri-ntima bya xiringa masasekela hinkwavo!
15. Tiko leri a ri juviwile tinsiva ta vuxongi bya xihloni.

16. Magwavava a ya hi fuma hi minhlana,
17. Minhlana ya magegetsu wonge ya ngwenya,
18. Ngwenya-nkelenge-xivutla-ni-mindzheko,
19. Mindzheko leyi a yi kihlanyile hi vulombe,
20. Vulombe lebyi pyaxiweke hi mahlonga hi vakokwana!
21. Tiko ri vuyile, ahee! Kambe ri hlampfunyiwile,
22. A ra ha ri thugamama, madzamu ya rona a ya ha tontswanga,
23. Ya wile bya tinhwembe leti vunisiweke hi dyambu,
24. A hi kokeni masiku hi khomanisa tinhloko,
25. A ku na un'wana la nga ta hlakula byanyi emavokweni ya hina.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.3.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi tshunxeko lowu Vantima va Afrika-Dzonga va nga wu kuma ku suka eka vulawuri bya Valungu

4.2.3.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula yi komba hi ku vuya ka tiko ku suka eka Valungu lava a va ri tekile. Tiko leri ku vulavuriwaka hi rona a ri tekiwile hi Valungu hi mikarhi ya ku fika ka vona laha Afrika-Dzonga. Kambe sweswi tiko leri ri vuyele emavokweni ya Vantima lava ku nga vona vinyi va rona. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 1 loko mutlhokovetseri a ku 'Tiko ri vuyele eka vinyi va rona va ntiyiso'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'vinyi' leri vulaka vanhu lava nga na vun'winyi bya nchumu wo karhi. Ntila lowu wu komba leswaku tiko ri vuyele eka vanhu lava a va ri valawuri va rona eku sunguleni. Rito ra 'ntiyiso' eka ntila lowu ri tiyisisa leswaku vanhu lava hi vona tiko ri nga ra vona. Mutlhokovetseri eka ntila wa 2 u tlhela a ku 'Tiko ri vuyerile emavokweni lamo hlawuleka'. Mutlhokovetseri eka ntila lowu u kombisa leswaku tiko a ri nga ha ri eka vinyi va rona va ntiyiso, kambe sweswi ri tlhelerile eka vinyi va rona. Ku tirhisiwa ka xivulavulelo xa 'emavokweni lamo hlawuleka' xi kombisa ku va tiko ri vuyela eka vanhu va ntiyiso lava ku nga vona va tivaka vun'winyi bya tiko.

Mutlhokovetseri eka ntila wa 3 u ri 'Tiko ra hina ri tsavuriwile exidziveni xo enta'. Rito ra 'tsavuriwile' ri vula ku humesa nchumu endzeni ka mati ngopfungopfu loko nchumu lowu wu lava ku dyiwa hi mati. Xivulavulelo xa 'tsavuriwile exidziveni xo enta' xi vula ku humesa munhu ekhombyeni. Laha ka ntila lowu xi kombisa leswaku Vantima hi vona a va tekeriwile tiko ra vona. Mutlhokovetseri eka ntila wa 4 u tlhela a ku 'Ri phuriwile endzilweni lowo femfenha'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'phuriwile' leri vulaka ku susa exitikweni xa ndzilo. Xivulavulelo xa 'endzilweni lowo femfenha' swi vula ku humesa munhu emaxangwini lama nga heriki hi xihatla. Mutlhokovetseri eka ntila wa 5 u ri 'Ri vuyerile endleleni leyinene'. Mutlhokovetseri u tirhisile xivulavulelo xa 'vuyerile ndleleni leyinene' lexi kombisaka ku va tiko ri ri eka vurhangeri lebyinene byo tshembeka. Hi ndlela yin'wana tiko a ri nga ri emavokweni ya vanhu va kahle.

© University of Venda

Ndzimana ya vumbirhi yi kombisa hi ndlela leyi tiko ra Vantima ri tekisiwa xiswona hi vanhu lava nga ri vutla, leri a ri nga ri ra vona. Hi tlhela hi vona leswi mutsari a nga tirhisa swona swiharhi swo fana na tiyingwe na mahlolwa ku kombisa matimba ya Valungu. Hi mhaka leyi mutlhokovetseri eka ntila wa 6 u ri 'Tiko ra hina ri phangiwile hi mahlolwa ya timbilu ta lunya'. Rito ra 'phangiwile' leri vulaka ku tekeriwa hi nkani hambi munhu a nga swi lavi, hi tlhela hi kuma rito ra 'mahlolwa' leri mutlhokovetseri a vulaka Valungu. Nakambe hi kuma rito ra 'lunya' leri vulaka maendlelo ya munhu wo ka a nga tshembekanga. Ntila lowu wu vula leswaku tiko ra Vantima a ri tekiwile hi Valungu va nsele. Mutlhokovetseri u tlhela a kombeta leswi tiko ri nga tekisiwa xiswona eka ntila wa 7 loko a ku 'A ri bvanyangetiwile hi tingwenya ta makwanga tiko leri'. Rito ra 'bvanyangetiwile' ri vula ku teka hi matimba na ku tlimba nchumu wo karhi. Rito ra 'tingwenya' rona ri vula matimba ya Valungu. Hi tlhela nakambe hi kuma rito 'makwanga' leri vulaka ku tilavela swa wena ntsena hi ku teka hinkwaswo u nga nyiki van'wana. Ntila lowu na wona wu kombisa leswaku Valungu a va tekile tiko hi matimba.

Eka ntila wa 8 mutlhokovetseri u tirhisile rito ra 'vutliwile' leri na rona ri vulaka ku tekela munhu a nga ehleketanga. Mutlhokovetseri u kombisa nakambe leswi tiko a ri tekisiwile xiswona loko eka ntila wa 9 hi ku vula leswi 'A ri badziwile hi tiyingwe to pfumala mavala'. Eka ntila lowu hi kuma rito 'badziwile' leri vulaka ku khoma hi ku tirhisa xandla xo fundza, ngopfu loko munhu a khoma tinjiya. Hi tlhela hi kuma rito ra 'tiyingwe' leri mutlhokovetseri a kongomisaka eka Valungu. Hi ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku tiko ra Vantima a ri tekiwile hi Valungu.

Ndzimana ya vunharhu yi vulavula hi ku hluvuriwa xindzhuti xa tiko. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 11 loko mutlhokovetseri a ku 'Tiko ra hina ri hluviwile vutsenga lebyiya bya vumbhuri'. Rito ra 'hluvuriwile' ri vula ku susa kumbe ku hlomula tinsiva. Rito ra 'vutsenga' rona ri vula tinsiva, nakambe hi kuma rito ra 'vumbhuri' leri vulaka wanuna kumbe wansati wa vumunhu byo khomeka no hlonipheka. Ntila lowu wu kombisa leswaku nhlonipho wa vumunhu bya Vantima a wa ha ri kona. Mutlhokovetseri eka mitila ya 12 ku fika eka 14 u kombisa vumbhuri bya tiko ra Vantima hi ndlela leyi:

> Vumbhuri-nsuku lebyo vangama ni le ndzhandzheni,
>
> Vumbhuri-rihlaza lebyo phamela swivumbiwa hinkwaswo,
>
> Vumbhuri-ntima bya xiringa masasekela hinkwavo (P24).

© University of Venda

Hi mitila leyi tshahiweke, mutlhokovetseri u kombisa leswaku tiko ra Afrika-Dzonga hi ku tirhisa mihlovo ya African National Congress. Mihlovo leyi i muhlovo wa nsuku lowu yimelaka swicelwa, muhlovo wa rihlaza lowu yimelaka vutomi loko muhlovo wa ntima wu yimelaka Vantima. Ku vuyeleriwa ka rito 'vumbhuri' eka mitila leyi swi komba ku tiyisisa ku saseka ka tiko ra Vantima. Eka ntila wa 15 mutlhokovetseri u ri 'Tiko leri ri juviwile tinsiva ta vuxongi bya xihloni'. Rito ra 'juviwile' ri vula ku tsemiwa misisi. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku tiko leri ri sasekile. Ku saseka ka tiko leri ku fananisiwa na ku saseka ka xihloni. Xihloni i xihadyana xa muhlovo wa mpunga lexi tekiwaka xi ri xihadyana xo saseka hikokwalaho ka ku nyuma ka xona.

Eka ndzimana ya vumune, mutlhokovetseri u ya emahlweni a kombisa ku hlupheka ka Vantima. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mutlhokovetseri loko a ku 'Magwavava a ya hi fuma hi minhlana'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'magwavava' leri vulaka muxaka wo karhi wa swikokovi leswi tshamaka emaribyeni ya tintshava. Ntila lowu wu kongomisa eka Valungu lava a va xanisa Vantima. Xivulavulelo xa ku 'fuma hi minhlana' xi vula ku tikisela vutomi bya Vantima. Ntila wa 20 wu kombisa ku hlupheka ka Vantima hi ndlela leyi 'Vulombe lebyi pyaxiweke hi mahlonga hi vakokwana!'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'mahlonga' leri vulaka munhu loyi a tirhelaka munhu un'wana tanihi mukhomelanandzu. Xivulavulelo xa 'pyaxiweke hi mahlonga' xi kombisa ndlela leyi Vantima va nga hlula Valungu hi yona.

Ndzimana ya vuntlhanu yi komba ku tsaka ka mutlhokovetseri hi ku va tiko ri tlhelerile eka vinyi va rona. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 21 loko a ku 'Tiko ri vuyile, ahee! Kambe ri hlampfunyiwile'. Eka ntila lowu hi kuma riencisi ra 'ahee!' leri kombisaka ku amukela ku vuya ka tiko ra Vantima. Ntila lowu wu kombisa ku tsaka lokukulu eka Vantima. Eka ntila wa 22 mutlhokovetseri u kombisa leswaku tiko leri ri kurile loko a ku 'A ra ha ri thugamama, madzamu ya rona a ya ha tontswanga'. Rito ra 'thugamama' ri vula nhwana loyi a nga se cineriwaka vukhomba, loko rito ra 'madzamu' ri vula mavele ya wansati laha mutlhokovetseri a kombisaka leswaku tiko ra Afrika-Dzonga a hi rintshwa hikuva ri hlakele. Ntila lowu wu kombisa leswaku tiko ra Afrika-Dzonga ri kurile a ra ha ri xihlangi.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile ndlela leyi tiko ra Afrika-Dzonga ri tekekisiwile xiswona hi Valungu lava a va ta famba na leswi ri nga tlhelerisa xiswona eka Vantima lava a va ri vinyi va rona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.4. **Malungana (1999) 'Xitlhokovetselo xa Swi**

1.Swirilo swa hina Vantima swi andzile.

2.Xihlawuhlawu xi hi dlele hina Vantima.

3.Hi karhatekile hi nga dyangi xa munhu.

4.Mumbi u hi vumbile hi nga ri mahlonga

5.Kambe n'wina ma hi hlawula

6.N'wina va Verwoerd mi siyile mindzombo.

7.Mi hi nyikile ndzhaka ya dyondzo ya xihlawuhlawu.

8.Hi laha mi nga tshovela kona.

9.Xihlawuhlawu xi ri Wantima a dyondzele vuthicara.
10.Mi ta haxa kahle mbewu ya Bantu Education.

11.Xihlawuhlawu xi ri tshikani ku dyondzela swa mavoko,

12.Hikuva hi kona va dyelaka kona.

13.Va swi kotile ku hi ava hikokwalaho ka ririmi.

14.Malokhexi ya beriwile mindzilikano.

15.Ya Vasuthu, Vavhenda ni Vatsonga i Soshanguve.

16.U Swi tivile leswaku hi nge yimi hi avanile.

17.Rivengo u ri simekile.

18.U ri simekile u tlhela u ri cheleta.

19.U tshetshile u tlhela u ri hlakulela.

20.Hi sola n'wina vasimeki va xihlawuhlawu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.4.1. Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku hlupheka loku Vantima va nga va na kona ehansi ka mfumo wa Valungu.

4.2.4.2. Nxopanxopo wa xitlhokovetselo

Ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo lexi boxa swirilo leswi Vantima va nga na swona evuton'wini. Mhaka leyi yi tikomba eka hi ntila wa 1 loko mutsari a ku 'Swirilo swa hina Vantima swi andzile'. Rito ra 'swirilo' eka ntila lowu ri vula swiphiqo leswi Vantima va nga na swona evuton'wini bya vona. Rito ra 'andzile' rona ri vula ku tala ka swirilo swa kona. Hi ntila lowu mutsari u komba leswaku swiphiqo leswi Vantima va nga na swona swi tele ku tlurisa mpimo. Mutsari u kombisa swiphiqo leswi nga kona eka ntila wa 2 loko a ku 'Xihlawuhlawu xi hi dlele hina Vantima'. Eka ntila lowu mutsari u vula leswaku ku hambana ku ya hi mihlovo ku onhela Vantima hi ndlela yo chavisa ngopfu. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a ku 'Hi karhatekile hi nga dyangi xa munhu'. Xivulavulelo xa 'hi nga dyangi xa munhu' xi vula leswaku xihlawuhlawu xi karhatile Vantima va nga onhelanga munhu nchumu.

Eka ntila wa 4 mutsari u ri 'Mumbi u hi vumbile hi nga ri mahlongo'. Rito ra 'Mumbi' ri kongomisiwa eka Xikwembu. Rito ra ' mahlonga' eka xitlhokovetselo lexi ri vula vatirhi lava khomeriweke timhaka ta tipolotiki na milandzu yin'wana lava a va tirha va nga holeriwi nchumu. Ntila lowu wu komba leswaku loko Xikwembu xi vumba Vantima a xi nga va vumbeli leswaku va ta hluphekisiwa hi vanhu van'wana.

Ndzimana ya vumbirhi yi komba ndlela leyi Valungu a va hlawula no nyenya swivumbeko swa Xikwembu. Hi mhaka leyi mutsari eka ntila wa 5 u ri 'Kambe n'wina ma hi hlawula '. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'n'wina' leri mutlhokovetseri a ri kongomisaka eka Valungu lava a va xanisa Vantima. Nakambe hi kuma rito ra 'hlawula' leri vulaka ku pambula hi vukheta na vuxiyaxiya. Mutsari u byela Valungu leswaku hi vona va vangeke swirilo leswi nga kona. Mutsari u ya emahlweni a ku: 'N'wina va Verwoerd mi siyile mindzhombho'. Vito ra 'Verwoerd' eka ntila lowu i ra nkoka hikuva hi yena a a ri muhlohloterinkulu na mukondleterinkulu wa xihlawuhlawu laha tikweni. Rito ra 'mindzhombho'

© University of Venda

ri vula mutwa lowu siyiwaka hi nyoxi loko yi lumeta vanhu. Eka ntila lowu wu hi komba leswaku vanhu vo fana na Verwoerd va endlile timhaka to biha leti nga ta ka ti nga rivariwi hi munhu laha tikweni. Mutsari u ya emahlweni a ku 'Mi hi nyikile ndzhaka ya dyondzo ya xihlawuhlawu '. Rito ra 'ndzhaka' eka ntila lowu ri vula nchumu wa nkoka lowu nga ta tshama wu ri kona ku pfuna rixaka. Ntila lowu wu komba leswaku xihlawuhlawu xi nyikile Vantima dyondzo yo ka yi nga va pfuni nchumu, leyi va nga ta tshama na yona vutomi bya vona hinkwabyo. Eka ntila wa 8 mutsari u tlhela a ku 'Hi laha mi nga tshovela kona'. Ntila lowu wu komba leswaku Valungu va tsaka no tiphina loko Vantima va nga kumanga dyondzo leyi nga ta va lulamisela mitirho ya kahle evuton'wini.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u vula hi leswi xihlawuhlawu xi vulaka swona hi Vantima. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 9 loku a ku 'Xihlawuhlawu xi ri Wantima a dyondzela vuthicara'. Ntila lowu wu komba leswaku Vantima a va fanele ku dyondza tidyondzo ta vuthicara ntsena leti a ti tekiwa ti nga ri tidyondzo ta nkoka. Mutsari u ya emahlweni a komba vubihi bya dyondzo ya xihlawuhlawu eka ntila wa 10 loko a ku: 'Mi ta haxa kahle mbewu ya Bantu Education'. Rito ra 'haxa' ri vula ku hangalasa mbewu loko ku rimiwa. Mbewu leyi mutsari a yi vulaka i mbewu ya ku hangalasa dyondzo leyi a yi vuriwa 'Bantu Education'. Dyondzo leyi ya 'Bantu Education' i dyondzo leyi a yi pimanyetiwile ku dyondziwa hi Vantima ntsena. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 11 loko mutsari a ku 'Xihlawuhlawu xi ri tshikani ku dyondzela swa mavoko'. Ntila lowu wu komba leswaku 'Bantu Education' a yi nga pfumeli leswaku Vantima va dyondzela tidyondzo ta mavoko hikuva hi tona a ti endla leswaku vanhu va hatla va hluvuka no humelela evuton'wini. Dyondzo leyi a yi lulamisiwile leswaku Vantima va dyondza swilo swo fana ntsena. Eka ntila wa 12 mutsari u ri 'Hikuva hi kona va dyelaka kona'. Laha ka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku tidyondzo leti Valungu a va ti dyondza a ti va lulamisela leswaku loko va ti heta, va kota ku kuma mitirho ya kahle. Leswi a swi hambana na tidyondzo leti Vantima a va kuma leti a ti va endla leswaku va nga kumi mitirho hi ku olova.

Hi ndzimana ya vunharhu mutsari u komba ku yisa emahlweni vubihi lebyi Valungu va nga byi endlela Vantima loko eka ntila wa 12 a ku 'Va swi kotile ku hi ava hikokwalaho ka ririmi'. Eka ntila lowu hi kuma rito ro 'ava' leri vulaka ku hambanisa hi ku ringeta ku hlawula. Mutsari eka ntila lowu u kombisa leswaku Valungu va kotile ku hambanisa Vantima hi ku landzelela tindzimi leti a va ti vulavula. Mutsari eka ntila wa 14 u ri 'Malokhexi ya beriwile mindzilakano'. Rito ra 'Malokhexi' ri vula tindhawu ta le madorobeni leti a ti hlawuriwile leswaku ku ta tshama Vantima ntsena. Xivulavulelo xa 'beriwile mindzilakano' xi vula ku siveriwa no arisiwa ku ya endhawini yo karhi u nga ri ni mpfumelelo.

© University of Venda

Eka ntila wa 15 mutsari u ri 'Ya Vasuthu, Vavhe[illegible] i Vatsonga i Soshanguve'. Mutsari eka ntila lowu u komba ndlela leyi Valungu va nga tirhisisa xiswona ku hangalasa Vantima. Eka ntila lowu hi vona tinxaka ta mune ta Vantima leti nga sindzisiwa ku tshama endhawini ya Soshanguve. Vito ra ndhawu leyi ri ve kona hi ku tirhisiwa ka swirhangi swa Sotho, Shangana, Nguni na Venda. Xirhangi So- xi yimele Sotho, xirhangi Sha- xi yimele Shangana loko xirhangi Ngu- xi yimele Nguni laha ku katsiwaka tinxaka ta Xhosa, Zulu na Ndebele, kutani hi va na xirhangi Ve- lexi yimelaka Venda. Mhaka leyi yi kombisa leswaku tinxaka leti boxiweke hi tona a ti tshama endhawini leyi leswi tiyisisaka leswaku ndhawu leyi a yi ri ya Vantima ntsena hikuva Vantima hinkwavo va tiko ra Afrika-Dzonga a va tlimbanile kona.

Eka ndzimana ya vutlhanu mutlhokovetseri u kombisa vanhu lava nga sungula xihlawuhlawu leswaku leswi va swi endleke swi bihile ngopfu. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 17 loko a ku 'Rivengo u ri simekile'. Rito ra 'rivengo' eka ntila lowu ri vula ku ka vanhu va nga rhandzani hikokwalaho ka swivangelo swo karhi. Rito ra 'simekile' rona ri vula ku sungula kumbe ku byala nchumu wo karhi. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u kongomisa eku byariweni ka rivengo. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 18 loko mutsari a ku: 'U ri simekile u tlhela u ri cheleta'. Hi ntolovelo, michumu leyi cheletiwaka i swimilana swo byariwa. Mutlhokovetseri eka ntila lowu u komba leswaku Valungu va swi kotile ku holovisa Vantima leswaku va vengana hi xivona. Mutlhokovetseri u ya emahlweni eka ntila wa 19 a ku 'U tshetshile u tlhela u ri hlakulela'. Rito ra 'tshetshile' ri vula ku tsema swikhwati na mirhi emasin'wini leswaku munhu a ta kota ku rima. Rito ra' hlakula' ri vula ku susa nhova leswaku mavele ma ta kota ku mila na ku kula kahle. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u komba leswaku Valungu va swi kotile ku hambanisa Vantima hi tindlela hinkwato no endla leswaku va nga rhandzani hi xivona. Eka ntila wa 20 mutlhokovetseri u kombisa ku heleriwa ka yena hi ntshembho loko a ku 'Hi sola n'wina vasimeki va xihlawuhlawu'. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u vula leswaku Valungu hi vona va faneleke ku byarha vutihlamuleri eka ku xaniseka loku Vantima va nga na kona hikuva Valungu lava hi vona vo sungula xihlawuhlawu lexi.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile swirilo leswi Vantima va nga na swona. Swirilo leswi swi vangiwile hi Valungu hikuva va simekile xihlawuhlawu lexi hambaniseke Valungu na Vantima.

© University of Venda

1. Hakunene ku etlela fusi,
2. Babilona wa khale a xikile hi rhavi,
3. A va xipisiwile malanga Vantima,
4. Tlhari a ro fanele ku hlamulana ni xibamu,
5. Va ripfumelo rintsongo a va tlhentlhile,
6. Lavo sala a va tamele ntshembo ntsena,
7. Nhlamulo ya kona ku ri ku engetelana ka masirha.

8. Mongo wu landzula ku hela emarhambyini,
9. Vusiku ni nhlikanhi ku yimiwile hi nenge wun'we ntsena,
10. Nyuku ni ngati swi va swa sangu rin'we,
11. Ku ri karhi ku lwiwa ya Muzondzwa,
12. Kasi timintsu ta vona ti le kwihi,
13. Va ngo khoo, ku hi xumbadza.

14. Swikhongelo swa Vantima swi pfumela,
15. Tinhlamulo to yisa ntsunxekweni,
16. Fole ri cheriwa kambe swikwembu swi dzungudza tinhloko,
17. Swi ala ku entshemula,
18. Kambe tiko xi nga etleri.

19. Loko swivandla swa vafi swi tele,
20. Mbita ya nsuku yo ta ku bodoo!
21. Tiko i ku tlhelela eka venyi hi malwandla,
22. Namuntlha xipelupulana xa goveka,
23. Hi ku tikiwa hi mafurha laya kapuleriwaka,
24. Kumbe se swo lava foxolo, ahanti!

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.5.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi nyimpi exikarhi ka Valungu na Vantima loko Vantima va tava va kotile ku hlula va kuma tiko ra vona.

4.2.5.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo ku hlamuseriwa hi ku xaniseka ka Vantima. Eka ntila wa 1 mutlhokovetseri u sungula ntila wa yena hi xiphemu xa xivuriso xa 'tiko a xi etleri' loko a ku 'Hakunene ku etlela fusi'. Xiphemu xa ku vula leswaku ku 'etlela fusi' loko xi hlanganisiwa na lexin'wana xi vula leswaku migingiriko leyi humelelaka etikweni yi tele. Rito ra 'fusi' ri vula nsimu leyi ku nga tluriwa lembe rin'we kumbe mambirhi yi nga si rimiwa. Hi ntila lowu mutlhokovetseri u tiyisisa leswaku swilo leswi humelelaka etikweni swi tele. Eka ntila wa 2 mutlhokovetseri u tlhela a ku 'Babilona wa khale a xikile hi rhavi'. Tiko ra Babilona ri tiviwa hi mitirho ya rona yo khotsa Vaisirayele hi vukhumbi hi mikarhi ya hosi Faro. Eka ntila lowu mutsari u fananisa leswi a swi humelela a swi fana na swa le Babilona, kumbe tiko a ri hundzukile Babilona.

Mutlhokovetseri eka ntila wa 3, u tlhela a ku 'A va xipile malanga Vantima'. Ntila lowu wu kombisa leswaku Vantima a va nga voni nchumu xo biha loko va ri karhi va hanya. Eka ntila wa 4, mutlhokovetseri u tlhela a ku 'Tlhari a ro fanele ku hlamulana ni xibamu'. Ntila lowu i xiyimelo laha mutlhokovetseri a papalataka ku vula leswaku vanhu va fanele ku lwa hi matlhari na swibamu. Marito ya 'tlhari' na 'xibamu' ya yimela ku lwa na ku dlayana. Rito ra 'hlamulana' ri vula ku lwa na ku hupana ka tikulu ta swibamu na matlhari ya vanhu. Eka ntila wa 5, mutlhokovetseri u ya emahlweni a ku 'Va ripfumelo rintsongo a va tlhentlhile'. Rito ra 'ripfumelo' ri vula ku va na ntshembo eka xilo xo karhi ku ya hileswi u swi tivisaka swona. Rito ra 'tlhentlhile' ri vula ku tlhelela endzhaku. Hi ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku vanhu lava va nga na vutoya a va chava naswona a va nga ha yi yimeli nyimpi leyi a yi ri ku lwiweni. Ku tiyisisa leswaku a ku ri na nyimpi, mutlhokovetseri eka ntila wa 7 u ri 'Nhlamulo ya kona ku ri ku engetelana ka masirha'. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko ku ri na nyimpi, vanhu va fa, kutani va lahliwa ku engetelelana masirha.

© University of Venda

Eka ndzimana ya vumbirhi mutlhokovetseri u hl[illegible] loko nyimpi yi ri xivindzini xa yona. Mhaka leyi yi tikomba hiloko mutlhokovetseri eka ntila wa 8 a ku 'Mongo wu landzula ku hela emarhambyini'. Rito ra 'mongo' ri vula mafurha lama kumekaka endzeni ka marhambu. Mongo lowu i wa nkoka evuton'wini bya munhu hikuva loko wu nga ri kona, munhu a nge hanyi. Ntila lowu wu kombisa leswaku Vantima a va nga ha ri na matimba yo lwa nyimpi leyi. Ku kombisa ku tika ka xiyimo, mutlhokovetseri eka ntila wa 9 u ri 'Vusiku ni nhlikanhi ku yimiwa hi nenge wun'we ntsena'. Ntila lowu wu kombisa leswaku mikarhi hinkwayo a yi tika, a ku ri hava ku rhula. Xivulavulelo xa 'ku yimiwa hi nenge wun'we ntsena' swi tiyisisa leswaku a va tshama va chuhile leswaku nkarhi wun'wana ni wun'wana nyimpi yi nga ha ya emahlweni.

Eka ntila wa 10 mutlhokovetseri u ri 'Nyuku ni ngati swi va swa sangu rin'we'. Rito ra 'nyuku' ri kombisa leswaku loko ku lwiwa, a ku va na nyuku lowu a wu xiririka. Rito ra 'ngati' rona ri kombisa leswaku loko ku lwiwa, a ku ri na vanhu lava a va vaviseka kutani va boheka ku huma ngati lomu va vavisiweke kona. Xivulavulelo xa 'sangu rin'we' xi vula leswaku nyuku na ngati a swi nga ha hambaniseki. Eka ntila wa 11 mutlhokovetseri u ri 'Ku ri karhi ku lwiwa ya Muzondzwa'. Nyimpi ya 'Muzondzwa' i nyimpi ya rivengo. Vanhu lava a va lwela lexi va nga xi tiveki. Mutlhokovetseri eka ntila wa 13 u ri 'Kasi timintsu ta vona ti le kwihi?'. Hi ku tirhisa rito 'timintsu' mutlhokovetseri u vula laha ntumbuluko wa vona wu nga kona. Xivutiso xa ntila lowu swi tikomba mutlhokovetseri a nga tivi lomu Valungu va humaka kona. Eka ntila wa 13 u ya emahlweni a ku 'Va ngo khoo, ku hi xumbadza?'. Riencisi ra 'khoo!' ri vula ku endla xilo xin'we nkarhi wo leha hi ku vuyelela. Laha hi nga kongomisa eka ku lwa na ku xanisa Vantima hi tindlela to hambana. Rito ra 'xumbadza' ri vula ku xanisa.

Eka ndzimana ya vunharhu mutlhokovetseri u ya emahlweni a hlamusela hi nyimpi. Eka ntila wa 16 mutlhokovetseri u ri 'Fole ri cheriwa kambe swikwembu swi dzungudza tinhloko'. Rito ra 'swikwembu' mutlhokovetseri u vula vanhu lava feke tanihi vatatana na vakokwa wa kokwana wa kona. Xivulavulelo xa 'swikwembu swi dzungudza tinhloko' xi vula leswaku vanhu lava feke va kombisa ku kanetana na leswi a swi humelela. Eka ntila wa 17, mutlhokovetseri u ya emahlweni a ku 'Swi ala ku entshemula'. Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku vanhu lava nga fa va tsandzekile ku hlamula mhaka leyi a va vutisiwa yona.

Eka ndzimana ya vumune, mutlhokovetseri u vulavula hiloko se nyimpi yi minyile. Eka ntila wa 19, mutlhokovetseri u ri 'Loko swivandla swa vafi swi tele'. Hi marito ya 'swivandla swa vafi'

© University of Venda

mutlhokovetseri u vula ndhawu leyi vafi va nga la[illegible]endzhaku ka ku dlayiwa enyimpini. Eka ntila wa 20 mutlhokovetseri u ri 'Mbita ya nsuku yo ta ku bodoo!'. Riencisi ra 'bodoo!' ri vula ku pfuleka ku huma leswi nga endzeni. Eka ntila lowu ri kombisa ku hlula loku nga va kona. Mutlhokovetseri hi marito ya 'mbita ya nsuku' u kongomisa eka ntshuxeko lowu Vantima va wu kumeke. Mutlhokovetseri u ya emahlweni a ku 'Tiko i ku tlhelela eka venyi hi malwandla'. Ntila lowu wu vula leswaku endzhaku ka nyimpi leyi nga lwiwa, tiko ri tlhelerile eka Vantima hi vona vinyi va rona. Rito ra 'malwandla' ri vula tintswalo na rirhandzu. Rito leri ri tirhisiwile ku kombisa leswaku a ku va nga na ku kokelana kumbe ku halaka ka ngati. Eka mitila ya 22 na 23 mutlhokovetseri u ri:

Namuntlha xilepulana xa goveka'

Hi ku tikiwa hi mafurha laya kapuriwaka (P16).

Mitila leyi yi kombisa leswaku Vantima va le ku tiphineni hi ntshovelo wa ntshuxeko lowu va wu kumeke. Eka ntila wa 24, mutlhokovetseri u ri 'Kumbe se swo lava foxolo, ahanti!'. Rito ra 'foxolo' ri vula nchumu lowu hakutaka, wu nusaka kumbe ku seletela misava. Rito ra 'ahanti!' i xihlambanyo lexi mutlhokovetseri a xi tirhisaka loko a vona leswi se Vantima va phanghelanisaka xiswona rifuwo ra tiko.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile ndlela leyi Vantima va nga lwisa swona ku tlhela va kuma tiko ra vona leri a ri tekiwile hi Valungu.

4.2.6. **Maphalakasi (1973) 'Xitlhokovetselo xa Mfumonkulu'**

1. Yingisa wena bofu ndzi ku khedzela
2. Va ka Maboxa-ndleve va lo rur –rr!
3. N'wina va Chauke, - Mun'wanati, - Nkuna,
   -Valoyi, -Sono, -Mavundza ,-Nxumalo,…
4. Ku hlaya i ku xurha
5. Vakhozi ematikweni yambe na vo' va vuyile

6. Man' na man' bulu i mfumo lowuntshwa,
7. Un'wana na un'wana u tihembela hi ku rhandza

© University of Venda

8. Va makolo miehleketo yi le mapotweni
9. Valilingi va rila hi ku ya lilinga 'tipulasitiki'.
10. Vutsonga byi le nhlohlorhini – namuntlha.
11. Vambe na vona Xitsonga eGiyani va vulavula.
12. Nhluvuko ni vukhale swi byarhanile
13. Swi pakatsena bya xirhomberhombe ni mbulwa,
14. Mamayila na Maria a va ha hambaniseki,
15. Ku jomba n'wandhindhani ntsena.
16. Maria ku sasekeriwa hi n'wandhindhani mhayi!
17. Vavanuna vona ku cina ambalelo hay'!

18. Vaholobye xikatla a va ha khomeki
19. Va tshame va yingiserile no honolela etilweni
20. Va yimela yena Matanato-
21. Matanato yena holobye wa le Pitori,
22. Loko nyenyana yi hundza, i mafenya ntsena
23.Swikamba swona swa karhi swa hembelana

24. Vhuu! Xihahamphuka xa Holobye pfhalakaxaa!
25. Vambuyangwana va dyondza ku vona xihahampfhuka ekusuhi,
26. Va xi vona no hlamala vuloyi bya Valungu
27. Valungu vo lowa ri lo hosi!
28. Vanhu vo nyukunyuku, ku fana ni vusokoti,
29. Vaholobye vona va biwile hi ripfalo.
30. Mimovha ya ntima wa mubodi yi ta yi lo twililili!
31. Yi ri karhi yi ku ndii! ndii! yi tisa vaholobye
32. Emahlweni ka yona ku giya vuthu ra ka Nkuna
33. Rigiya rigiyeli ku tumbuluka ka Giyani
34. Swikamba swi vuyelanile ekusuhi ku ta vona ….
35. Hambi va ri va le ntsungeni va endzile eGiyani.

36. Vaholobye va ambala tinguvu ta mfumo hi nawu
37. Vo tshwa milomu swifaniso va karhi va beka,
38. Va swifuva va tiphata va tiphatile
39. Nhenha ya Mutsonga Prof. Ntsan'wisi
40. Muvulavuri wa Xitsonga a nga katsi
41. Hi xin'we o bodo! bodo! bodo!
42. Mavoko ko twala ku phakaphaka!
43. Matanato ana mahungu u hi fikiserile,
44. Wa tindleve ku yingisa u titwele hi yexe.

4.2.6.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi siku ra ku tlangela ku pfuriwa ka doroba ra Giyani leri a ri ri rona ntsindza wa khale ka Gazankulu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.6.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u hi tivisa tinxaka ta vanhu ku ya hi swivongo lava a va ri kona entlangwini. Loko a sungula xitlhokovetselo lexi, u sungurile hi ku kombela bofu leswaku ri n'wi yingisela. Rito 'bofu' ri vula munhu wo fa mahlo, kambe laha u kongomisa eka vanhu lava nga tiveki nchumu. Rito ra 'khedzela' ri vula ku hlamusela mhaka yo karhi. Eka ntila wa 2, rito ra 'Maboxa-ndleve' ri vula Vatsonga va xiviri. Eka ntila lowu ku tlhela ku tirhisiwa riencisi ra 'rur –rr!' ku kombisa ku tala ka nhlayo ya vanhu. Eka ntila wa 5 wu rito ra 'vakhozi' leri hi ntolovelo ri vulaka vanhu lava nga tsutsumela ematikweni man'wana ku ya tshama kona hikwalaho ka ku chava timhaka ta tiko ra vona. Vanhu lava na vona a va vuyile ku ta engetele nhlayo.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u boxa leswaku hi siku leri, vanhu a va vulavula va ntshuxekile, na lava a va nga ri Vatsonga a va vulavula Xitsonga hi siku leri. Eka ntila wa 6, marito ya 'man na man' ya kombisa leswaku munhu un'wana na un'wana, kasi eka ntila wa 8, mutsari u ri 'Va makolo miehleketo yi le mapotweni'. Laha mutsari u tirhisile rito ra 'makolo' ku hlamusela leswaku lavo dya ngopfu a va ehlekete ku dya ntsena. Rito ra 'valilingi' eka ntila wa 9 ri tirhisiwile ematshan'weni ya ku tirhisiwa rito ku nwa byalwa hi ku kongoma byalwa bya tipulasitiki. Byalwa bya tipulasitiki i byalwa lebyi a byi xaviwa byi cheriwile endzeni ka tipulasitiki. Eka ntila wa 11, mutsari u tirhisile rito ra 'vambe' leri ri vulaka vanhu vo ka va nga ri Vatsonga ku kombisa leswaku na vona a va vulavula Xitsonga eGiyani.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u hlamusela hi vun'we lebyi a byi tikomba hi siku leri. Vun'we lebyi byi tikomba hi ku tirhisiwa ka marito ya 'Mamayila' loyi a a ambarile mpahla ya Xilungu na 'Maria' loyi a a ambarile mpahla ya Xitsonga.

Tindzimana ta vumune na vuntlhanu ti vulavula hi ku fika ka Holobye wa le Pitori. Rito ra 'Matanato' ri vula munhu loyi a taka na timhaka leti nga languteriwangiki. Eka xitlhokovetselo lexi, munhu loyi a a rhumiwile ku ta vula timhaka to karhi. Rito ra 'holobye' eka ntila wa 21, ri vula murhangeri kumbe muchaviseki eka mfumo, ngopfungopfu loyi a nga rhangela ndzawulo, kasi rito ra 'nyenyana' eka ntila wa 22 ri tirhisiwile ku vula xihahampfhuka. Eka ntila wa 23, rito ra 'swikamba' i rito leri solaka vanhu van'wana. Eka xitlhokovetselo lexi ri tirhisiwile ku vula vanhu vo ka vanga pfuni nchumu.

© University of Venda

Eka ntila wa 24 mutsari u tirhisile riencisi ra 'vl[illegible]mbisa mpfumawulo wa xihahampfhuka kasi riencisi 'pfhalakaxaa!' ri kombisa ku fika kumbe ku humelela ka nchumu wo karhi wu nga languteriwanga. Rito ra 'vambuyangwana' eka ntila wa 25 ri vula vanhu lava nga pfuneki nchumu kumbe vanhu lava pfumalaka swa vona. Eka ntila wa 27, xivulavulelo xa 'lava ri lo hosi'! xi hlamusela leswaku Valungu va endla swilo swa vona erivaleni swi vona hi vanhu hinkwavo. Eka ntila wa 28, mutsari u kombisa leswi vanhu a va susumetanisana xiswona hi ku tala loko a tirhisa xihlambanyiso hi ndlela leyi 'Vanhu vo nyukunyuku, ku fana ni vusokoti'. Rito ra 'nyukunyuku' ri kombisa leswaku a ku ri hava na vuphelo bya marha. Ku tala loko ku tlhela ku fananisiwa na ku famba ka vusokoti.

Ndzimana ya vutsevu yi vulavula hi loko vaholobye va karhi va kongoma laha a va fanele ku ya tlangela kona. Eka ntila wa 23, xivulwa xa 'ntima wa mubodi' i muhlovo wa ntima lowu timovha a ti pendziwile hi yona, kasi riencisi 'twililili!' ri kombisa leswi timovha a ti landzelerisana xiswona. Riencisi ra 'ndii-! ndii! eka ntila wa 31 ri kombisa leswaku timovha a ti famba ti nga jahanga. Eka ntila wa 33, mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'ku giya' ku kombisa macinelo. Rito ra 'vuthu' ri vula vavanuna va nyimpi lava a va cina.

Eka ndzimana ya kombo, mutsari u kombisa leswi vakulukumba a va ambarise xiswona na hi ndlela leyi Profesa Ntsan'wisi a nga vulavurisa swona. Eka ntila wa 36, mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'vo tshwa milomu' ku kombisa vanhu vo vulavula ngopfu swilo swo ka swi nga ri swona kumbe swo ka swi nga fanelanga, kambe eka xitlhokovetselo lexi, mutsari u kongomisa eka vanhu va maphephahungu lava a va ri karhi va teka swifaniso. Eka ntila wa 41 mutsari u tlhela a tirhisa riencisi 'bodo!bodo!' ku kombisa leswaku loko muvulavuri a vulavula, a vulavula hi mhaka yin'weyin'we a nga kanakani. Eka ntila wa 42 mutsari u ri 'Mavoko ko twala ku phakaphaka!'. Ntila lowu wu kombisa leswaku vayingiseri a va tsakile naswona xivulavuri a xi vulavula leswi a va lava swona.

Nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswi nga humelela hi siku ra ku tlangela ku pfuriwa ka doroba ra Giyani leri a ri ri ntsindza wa khale ka mfumo wa Gazankulu.

© University of Venda

University of Venda

4.2.7. **Malungana na Babane (1996) 'Xitlhokovetselo xa Xihlawuhlawu'**

1. Lava nge xihlawuhlawu xi herile,
2. Yimisani mavoko swinene,
3. Yisani mahlo hala ni hala swinene,
4. Yimani mi ku tsetserhele swinene, hi ta mi vona,
5. Yingisani hi mi luma ndleve.

6. Xihlawuhlawu xa hanya,
7. Xihlawuhlawu xa ha lo mphaa!
8. Xihlawuhlawu xa ha lo gandlana,
9. Xihlawuhlawu xa ha lo tikitiki!
10. Xihlawuhlawu xa ha lo songana na gandlati.

11. Xi lo pavalala, a xi etlelangi,
12. Xi lo titivala, a xi fangi,
13. Xi lo n'webviwa hi 'Democracy' a xi twangi nchumu,
14. Xi lo rhomba, a xi mphutangi, i ngwenya,
15. Xi lo khuvutiwa, a xi siriwanga xa ha ri kona.

16. *Hi lo xi khuvuta, kambe a xi siriwanga,*
17. Hi lo xi hluta, kambe a xi si vila,
18. Hi lo xi furheka, kambe a xi se vupfa,
19. Hi lo xi hlovisa, kambe a hi xi xiyisisi,
20. Hi lo xi gungunyuta, kambe a hi xi tlhavangi.

21. Xi karhi xa tsakula,
22. Xi karhi xa kasa,
23. Xi karhi xa ngungumela,
24. Xi karhi xa guguruteka,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

25. Xi karhi xa tikombisa hinkwaswo.

26. Van'wana va ri i swikolo swa vona ntsena,
27. Van'wana va ri i tikereke ta vona ntsena,
28. Van'wana va ri i madoroba ya vona ntsena,
29. Van'wana va ri i swihambukelo swa vona ntsena,
30. Xihlawuhlawu xa ha lo ntlwii!

31. Pfuka, hanyanya,
32. Susa swixalo, susa malanga,
33. Kukula xihlawuhlawu etikweni hinkwaro,
34. Loko xihlawuhlawu xi herile u ta phyuphya,
35. U ta n'wi khoma hi voko, u n'wi qhavula,
36. Mi kala mi khida swin'we,
37. Ku nga ri hi vuxisi lebyi hi byi vonaka.

4.2.7.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi mfumo wa Valungu lowu a wu tshikelela Vantima loko va nga se ntshuxeka.

4.2.7.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka xitlhokovetselo lexi ndzimana yo sungula yi hlamusela hi ku lava ku tiva nhlayo ya vanhu lava vulaka leswaku xihlawuhlawu xi herile kumbe a xi helanga. Mutlhokovetseri eka ntila wa 2 u ri 'Yimisani mavoko swinene'. Hi ntila lowu mutlhokovetseri u lerisa vanhu leswaku va yimisa mavoko a ta kota ku va hlaya kahle. Mutlhokovetseri u lava ku va hlaya leswaku a ta tiva nhlayo ya leswi va swi lavaka. Eka ntila wa 3, mutlokovetseri u tlhela a ku 'Yisani mahlo hala ni hala swinene'. Ntila lowu wu kombisa leswaku mutlhokovetseri u lava ntshungu wu langutana leswaku i vangani vanhu lava pfumelaka leswaku xihlawuhlawu xa hanya kumbe xi file hi ku yimisa mavoko swi vonaka.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mutsari eka ntila wa 4 u ri 'Yimani mi ku tsetserhele swinene, hi ta mi vona'. Rito ra 'tsetserhele' ri vula ku yima u nga ninginiki nakatsongo. Hi ntila lowu mutlhokovetseri u kombela leswaku va yima va tiyile leswaku a ta kota ku hlaya kahle. Eka ntila wa 5 mutlhokovetseri u tlhela a ku 'Yingisani hi mi luma ndleve'. Xivulavulelo xa 'luma ndleve' xi vula ku hlevela kumbe ku tsundzuxa eka swilo leswi a nga swi tiviki. Hi ntila lowu mutlhokovetseri u lerisa leswaku va n'wi yingisela a ta va byela leswi a a lava ku va byela swona.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutlhokovetseri u kombisa leswaku xihlawuhlawu xa ha ri kona naswona a xi fanga. Mutlhokovetseri eka mitila ya 6 ku fika eka 10 u ri:

Xihlawuhlawu xa hanya,

Xihlawuhlawu xa ha lo mphaa!

Xihlawuhlawu xa ha ku gandlana,

Xihlawuhlawu xa ha lo tikitiki!

Xihlawuhlawu xa ha lo songana bya gandlati (P35).

Eka ntila wa 6 hi kuma rito ra 'hanya' leri hi kombaka xifaniso xa vutomi. Rito leri ri paluxa leswaku xihlawuhlawu xa ha ri kona. Eka ntila wa 7 hi kuma riencisi 'mphaa!' leri kombaka leswaku xihlawuhlawu xa ha tele. Eka ntila wa 8 hi kuma rito ra 'gandlana' leri na rona ri kombaka leswaku xihlawuhlawu xa ha tele ku tlula mpimo. Eka ntila wa 9 hi kuma riencisi ra 'tikitiki!' leri hi nyikaka xifaniso xa munhu wa miri lowukulu loyi laha a nga tshama kona a nga ninginisiweki. Riencisi leri ri kombisa leswaku xihlawuhlawu xa ha ri na timitsu. Hi tlhela hi kuma xivulavulelo xa 'songana bya gandlati' lexi vulaka leswaku xihlawuhlawu xa ha tele laha tikweni naswona xi na matimba lamakulu.

Ndzimana ya vunharhu yi kombisa leswaku xihlawuhlawu xa ha tele ngopfu. Mutsari eka mitila ya 11 ku fika eka 15 u ri:

Xi lo pavalala, a xi etlelangi,

Xi lo titivala, a xi fangi,

Xi lo n'webviwa hi 'Democracy' a xi twangi nchumu,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xi lo rhomba, a xi mphutangi, i ngwenya,

Xi lo khuvutiwa, a xi siriwanga xa ha ri kona (P35).

Eka ntila wa 11 mutsari u kombisa leswaku xihlawuhlawu a xi helanga hi ku tirhisa rito 'pavalala'. Rito leri ri vula ku etlela hi khwiri. Loko munhu a etlerisa leswi, u kombisa leswaku xihlawuhlawu xi langute hinkwaswo leswi a swi humelela. Ku yisa emahlweni eka ntila wa 12 mutlhokovetseri u kombisa leswaku xihlawuhlawu xa ha ri kona hi ku tirhisa rito 'titivala'. Rito leri ri vula leswaku xihlawuhlawu xi nga va xi hluriwile hi ntshuxeko, kambe a xi fangi, hi ndlela yin'wana, xi nga tlhela xi pfuka nkarhi wun'wana ni wun'wana. Eka ntila wa 13 mutlhokovetseri u kombisa leswaku xihlawuhlawu a xi twangi ku vava hi ku tirhisa marito ya 'n'webva hi 'Democracy'. Leswi swi hi kombisa leswaku xihlawuhlawu xi lo hariwa kunene, a xi twangi ku vava. Rito ra 'Democracy' ri vula mfumo lowu hlawuleke hi vanhu ku ta fambisa vanhu. Nakambe eka ntila wa 14, mutlhokovetseri u tirhisile rito 'rhomba' i ku lurhela hi xikongomelo xo tumbelela ku kombisa leswaku xihlawuhlawu xi nga hundzuka xi tlhela xi vuyelela. Eka ntila lowu hi tlhela hi kuma xigego xa 'i ngwenya' laha mutsari a kombaka matimba lama xihlawuhlawu xi nga pfukaka xi ri na wona. Mutlhokovetseri eka ntila wa 15 u tirhisile rito ra 'khuvutiwa' leri vulaka ku fayetela kumbe ku kandza nyama leyi nga oma. Laha mutlhokovetseri u kombisa leswaku a xi herisiwanga leswaku xi nga ha pfuki.

Eka ndzimana ya vumune mutlhokovetseri u kombisa nakambe leswaku xihlawuhlawu a xi se hela. Eka mitila ya 16 ku fika eka 20 mutlhokovetseri u ri:

Hi lo xi khuvuta, kambe a xi siriwanga,

Hi lo xi hluta a xi si vila,

Hi lo xi fuhleka, kambe a xi si vupfa,

Hi lo xi hlovisa, kambe a hi xi xiyisisi,

Hi lo xi gungunyuta, kambe a hi xi tlhavangi (P25).

Eka mitila leyi mutlhokovetseri u tirhisile marito lama nga na vuxaka eku tirheni ka wona. Xikongomelo ku ri ku lava ku kombisa leswaku xihlawuhlawu a xi se hela. Eka ntila wa 16 mutsari u tirhisile rito 'khuvuta' leri vulaka ku fayetela swilo swo karhi, kasi 'siriwangi' na rona ri vula ku fayelela swilo swi sala swi ri mapa. Mutsari u kombisa leswaku xihlawuhlawu a xi fanele ku siriwa

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA

University of Venda
Creating Future Leaders

kunene. Eka ntila wa 17 mutsari u tirhisile rito ra 'hluta' leri vulaka ku sefa swihalaki, kasi marito ya 'si vila' ya vula loko byalwa byi nga si fikelela ku nweka. Rito leri ri kombisa leswaku nkarhi wa ku hlula xihlawuhlawu a wu nga si fika. Eka ntila wa 18 mutsari u tirhisile rito ra 'furheka' leri vulaka ku veka xilo xa gaga endzhawini yo kufumela leswaku xi ta vupfa ku kombisa leswaku xihlawuhlawu xa ha lo tumbela. Marito ya 'si vupfa' i ya nandzulo lama kombisaka leswaku xihlawuhlawu a xi helangi. Nakambe eka ntila wa 19 mutsari u kombisa leswaku xihlawuhlawu xa ha ri kona loko a tirhisa rito ra 'hlovisa'. Rito leri ri vula ku sasekisa. Mutsari u tlhela eka ntila wa 20 a kombisa leswaku xihlawuhlawu xa ha ri kona hi ku tirhisa rito 'gungunyuta' leri vulaka ku tshomola kumbe ku vavisa u nga ngheni ngopfu enyameni.

Eka ndzimana ya vuntlhanu mutlhokovetseri u ya emahlweni a kombisa leswaku xihlawuhlawu xa hanya hi ku tirhisa marito ya 'tsakula' eka ntila wa 21, leri vulaka ku famba hi matimba. Rito ra 'kasa' eka ntila wa 22 rona ri vula ku famba ka n'wana, rito ra 'ngungumela' eka ntila wa 23 ri vula ku famba u tumberile no petsa nhlana. Rito ra 'guguruteka' eka ntila wa 24 ri vula ku famba u nga voni laha u yaka kona. Rito ra 'tikombisa' eka ntila wa 25 ri vula ku hlomuka ka munhu a humela erivaleni. Marito ya 'tsakula', 'kasa', 'ngungumela' na 'guguruteka' ma vula xilo xin'we ku nga ku famba, kambe ma kongomisa eka ku hambana ka mafambelo.

Eka ndzimana ya vutsevu mutsari u kombisa leswaku xihlawuhlawu xi na vun'winyi exikarhi ka swiyenge swo hambana swa vanhu. Eka mitila ya 26 ku fika eka 29 mutsari u ri:

> Van'wana va ri i swikolo swa vona ntsena,
>
> Van'wana va ri i tikereke ta vona ntsena,
>
> Van'wana va ri i madoroba ya vona ntsena,
>
> Van'wana va ri i swihambukelo swa vona ntsena (P35).

Eka mitila leyi hi kuma leswaku mutsari u kombisa leswaku xihlawuhlawu xi endlile leswaku vanhu va tihlawula eka van'wana. Mhaka leyi yi tikomba hi ku tirhisiwa ka marito ya 'swikolo', 'tikereke', 'madoroba' na 'swihambukelo'. Mhaka leyi hi yona yi endlaka leswaku mutsari a vula leswaku xihlawuhlawu a xi se fa. Leswi swi seketela hi ntila wa 30 laha mutsari a nge 'Xihlawuhlawu xa ha lo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ntlwii!'. Riencisi ra 'ntlwii!' eka ntila lowu hi rona ri kombaka leswaku xihlawuhlawu xa ha tele eka tindhawu hinkwato leti boxiweke laha henhla.

Eka ndzimana ya vukombo mutsari u lerisa vanhu leswaku va pfuka va ta kota ku lwa na xihlawuhlawu. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 31 loko mutsari a ku 'Pfuka, hanyanya' Marito ya 'pfuka' na 'hanyanya' ya ni vuxaka lebyikulu laha hinkwawo ma vulaka swilo swo yelana ku nga ku huma evurhongweni. Eka ntila lowu ma vula ku tlharihela xihlawuhlawu. Eka ntila wa 32 mutsari u tlhela a ku: 'Susa swixalo, susa malanga'. Rito ra 'swixalo' ri vula marha lama humaka loko munhu a etlerile, loko ra 'malanga' ri vula mati mo tiyanyana lama humaka ematihlweni ya munhu loko a etlele. Mutsari u tirhisile marito lama ku kombisa leswaku vanhu va fanele ku tshika ku etlela va tlharihela xihlawuhlawu lexi va tshikelelaka.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku xihlawuhlawu xa ha ri kona laha tikweni hikuva ka ha ri na vanhu lava va xanisaka no hlupha van'wana hi tindlela to hambanahambana.

Nkongomelo lowu wu kombisa ku hlupheka ka Vantima hi nkarhi wa mfumo wa xihlawuhlawu na leswi khale a ku tshamisiwa xiswona hi ku va vanhu va nga tshembani va ri karhi va tshama swin'we na ku tekeriwa ka Vantima tiko ra vona hi Valungu.

4.3. NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA SWA VUPFUMERI

Eka nkongomelo lowu wa vupfumeri, hi kuma switlhokovetselo swinharhu ntsena. Maphalakasi (1973) eka xitlhokovetselo xa *Xihlambanyiso* u kombisa leswaku ku nwa byalwa a swi lulamanga loko munhu a fanele ku ya etinhlengeletanini to fana na tikereke hikuva munhu a nga fika a tionhela ntsako no tipoyila. Marivate na Nkondo (1982) eka xitlhokovetselo xa *Nhlangano i matimba* va kombisa leswaku vapfumeri va fanele ku rhandzana loko va hanya na leswaku tikereke ti hambana mavito ya tona kambe hinkwato ti dzunisa vito ra Xikwembu. Marhanele (1978) eka xitlhokovetselo xa *Ndzi ta va na yena* u kombisa leswaku loko vanhu va hanya laha misaveni, va fanele ku tiva

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leswaku siku rin'wana va ta hundza laha misaveni naswona mutlhokovetseri u tshemba leswaku loko a hundza laha misaveni, u ta ya hlangana no tshama evokweni ra xinene ra Xikwembu.

4.3.1. **Maphalakasi (1973) 'Xitlhokovetselo xa Xihlambanyiso'**

1. Kereke yi londzi tshiki, hi vanhu,
2. Van'wana va tshamile ni le hansi,
3. Magayisa ma vuyile edorobeni hi xitalu,
4. Mombo wa mufundhisi wu komba ntsako.

5. Mukhalabya wa malebvu ya nhlampfi-ncila,
6. Ekerekeni nyengeleto, nyengeleto!
7. Swimahlwana swanga, mahlambandlopfu,
8. Xi tsimbile ni thayi yo phapharala

9. Halahala! Halahala!-vutshamo ka ha ri hava,
10. Jaha ra musa kakatsuku, exitulwini, ri tlutlama harsi,
11. Ri nyizela mukhalabya wa Xikwembu,
12. Mukhalabya exitulwini tikitiki!

13. Mufundhisi u ngheniwile hi moya,
14. Mukhalabye comela xa tirha ekhwirini,
15. Wa karhi wa mukisana ni vurhongo,
16. Swimahlwana hi ku tsongo pfa-le-ki-ya-ni!
17. Nhloko ya mukhalabya yi hundzukile xinjovo,
18. Nhlampfi ya karhi ya dyela,
19. Javo! Javo! Joo vo!
20. Esemendheni hi mombo tyaka!

21. Mahlo hinkwawo ma langutile mukhalabya,
22. Vanhu va lava ku baleka hi ku hleka,
23. Xalamuka! Halahala! Halahala!
24. Mukhalabye: 'Kasi ndzi le kwihi?'

25. Mukhalabye hi mahlo ya ngati mufundhisi kelu!
26. Mukhalabye: 'Tswimbe a wu lava ku ndzi dlaya!'
27. Kakatsuku! Rin'we, mambirhi, …..,ekerekeni mphyaa!
28. Un'wana ni un'wana ekerekeni u khomile xidukwana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.3.1.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi mukhalabya loyi a yile ekerekeni a pyopyiwile hi siku ra Khisimusi laha a nga fika a wa a tshamile.

4.3.1.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka ndzimana yo sungula mutsari u vulavula hi ku tala ka vanhu lava a va ri kona ekerekeni hi siku leri ku humeleleke mhaka leyi a hlamuselaka yona. Ku kombisa ku tala ka vanhu lava, eka ntila wa 1, mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'kereke a yi lo ndzi tshiki!' ku tiyisisa leswaku kereke a yi tele ku pfumaleka na ndhawu. Eka ntila wa 3, hi kuma rito ra 'magayisa' leri vulaka vanhu lava vuyaka ku tirheni hi le xilungwini. Vanhu lava na vona a va tile hi xitalo. Eka ntila wa 4, mutsari u kota ku boxa ku tsaka ka Mufundhisi hi ku n'wi languta exikandzeni, leswi swi vula leswaku munhu a a kota ku hlaya leswi a swi tsariwile emombyeni wa yena.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u kombisa leswi mukhalabya a ngheniseke xiswona ekerekeni. Ku nghena ka yena, u nghene onge wa chava. Mhaka leyi yi tikomba hi ku tirhisiwa ka marito yo fana na 'nyengeleto'. Rito leri ri komba ku nghena hi ku tumbela. Eka ntila wa 4 wu kombisa leswaku malebvu ya mukhalabye loyi a ma lehile swinene. Leswi na swona swi tikomba hi ku tirhisana ka xihlambanyiso xa 'bya'. Rivitakatsano ra 'nhlampfi ncila' swi vula nhlampfi leyikulu yi nga na malebvu. Mutsari laha a fananisa malebvu ya Mufundhisi na ya nhlampfi hi ku vona leswi a ma dewurisa xiswona.

Eka ntila wa 7 kona mutsari u fananisa mahlo ya mukhalabya na mahlambandlopfu. Rito ra 'mahlambandlopfu' ri vula nkarhi wa mpundzu swinene loko dyambu ri nga se tlhava. Rito ra 'tsimbile' eka ntila wa 8 ri vula ku boha. Kasi rito ra 'phapharhala' ri vula xilo xo lala xi ku thwixi.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u hlamusela hiloko mukhalabya a nghenile ekerekeni. Rito ra 'halahala' eka ntila wa 9 ri kombisa ku languta hi xihatla u chuhwile. Mukhalabya a a languta loko vutshamo bya ha ri kona. Eka ntila wa 10, mutsari u hlamusela jaha rin'wana loko a ku i ra 'musa'.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Rito ra 'musa ri vula ntwelavusiwana. Leswi swi va tano hi leswi jaha ri nga nyika mukhalabya xitulu leswaku a tshama eka xona. Ku va mutsari a vula leswi u kombisa tintswalo na nhlonipho. U tlhela a tirhisa rito ra ' kakatsuku' ku kombisa ku suka a yima hi xihatla leswaku mukhalabya a ta tshama. Eka ntila wa 12, riencisi 'tikitiki' ri tirhisiwile ku kombisa loko mukhalabya a tshamiseka exitulwini.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u kombisa loko mufundhisi a ri karhi a dyondzisa rito ra Xikwembu. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 13 laha ku tirhisiweke xivulavulelo xa 'ngheniwile hi moya' ku vula xivindzi xa loko mufundhisi a ri karhi a dyondzisa. Eka ntila wa 14, mutsari u tlhela a vula leswaku mukhalabya comela xa tirha ekhwirini ku kombisa leswaku byalwa a byi sungurile ku n'wi pyopya. Eka ntila wa 15, mutsari u tirhisile rito ra 'mukisana' ku komba leswaku mukhalabya a a etlela loko mufundhisi a ri eku dyondziseni ka rito.

Eka ndzimana ya vutlhanu, mutsari u kombisa xiyimo lexi mukhalabya a a ri eka xona loko mufundhisi a ha chumayela. Eka mitila ya 17, mutsari u boxa leswi:

Nhloko ya mukhalabya yi hundzukile xinjovo,

Nhlampfi ya karhi ya dyela,

Jovo! Jovo! Joo vo,

Esemendheni hi mombo thyaka! (P41).

Eka mitila leyi hi kuma leswaku mutsari u fananisa loko mukhalabya a ri karhi a kumedza na loko munhu a ri karhi a rhiya nhlampfi. Eka ntila wa 19 u tirhisile rito ra 'jovo' eku sunguleni ku kombisa leswaku mukhalabya u kumedzile nkarhi wo leha a nga se wa. Riencisi ra 'tyaka' eka ntila wa 20 ri kombisa loko mukhalabya a wela hansi hi mombo.

Eka ndzimana ya vutsevu, mutsari u kombisa leswi nga humelela loko mukhalabya a tava a wile. Ntila wa 21, wu kombisa leswaku vanhu va kereke hinkwavo va langutile mukhalabya loko a wile. Eka ntila wa 22 mutsari u tirhisile xivulavulelo xa ku 'baleka hi ku hleka' lexi kombisaka leswaku ntshungu wu hlekile hi ndlela yo hlamarisa. Rito ra 'xalamuka' ri vula ku pfuka u languta, kasi 'halahala' ri vula ku languta hi vukheta hikuva mukhalabya a a nga tivi leswi a swi humelela.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ndzimana ya vukombo hiloko mukhalabya a pfukile endzhaku ka ku wa. Eka ntila wa 23, xivulavulelo xa 'mahlo ya ngati' xi kombisa leswaku mukhalabya u langutile Mufundhisi hi ndlela yo biha na ku hlundzuka. Riencisi 'kelu' eka ntila wa 25 ri kombisa ku languta hi xihatla. Riencisi ra 'mphyaa!' eka ntila wa 27 ri vula ku huma hi xihatla. Nkarhi lowu hiloko mukhalabya a huma ekerekeni a karihile. Ku kombisa leswaku vakereki va khehleke hi ku hleka, mutsari eka ntila wa 28 u ri 'Un'wana ni un'wana ekerekeni u khomile xidukwana'. Ntila lowu wu vula leswaku ntshungu hinkwawo a wu ri eku hlekeni naswona a va tisula mihloti hi swidukwana hi ku hlekisiwa hi ku wa ka mukhalabya na hi marito lama a nga ma vula loko a huma ekerekeni a karihile.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku vanhu a va fanelanga ku ya etikerekeni va pyopyiwile hikuva ku endla tano swa nyumisa.

4.3.2. **Marivate na Nkondo (1982) 'Xitlhokovetselo xa Nhlangano i matimba'**

1. N'warhele u sungula etintshaveni,
2. A rhelela yexe a famba khwatsi,
3. Mutlumuvi na yena u tikhulukela,
4. A nga vileli o ntsee, a tikhulukela.

5. Hikokwalaho ka ntwanano,
6. Hikokwalaho ka ku tiva leswo,
7. Nhlangano i matimba,
8. Milambu leyi ya hlangana.

9. Yi khuluka khwatsi,
10. Yi endla nambu wukulu wun'we,
11. Mati ya kona ya sungula,
12. Ku tsutsuma hi ku vhutha.

13. Xana wena na mina hi ta
14. Hlangana rini hi va xilo xin'we?

© University of Venda

15. Mimoya leyi hlanganeke ku

16. Kota ku endla leswi vanhu.

17. Va hanya a hi yi voni xana?

18. Eka hinkwaswo hi hambanile,

19. Na le tikerekeni hi hambanile,

20. Xikwembu xi hambanile xana?

21. Na xonavu i nhlangano,

22. Nhlangano wa Sonto swinharhu,

23. Nhlangano wu nga Jehova,

24. N'wana ni Moya wo Kwetsima.

25. Mina ndzi nghena eSwisa,

26. Mina ndzi nghena eNazarene,

27. Mina ndzi nghena eGaza,

28. Mina ndzi nghena eWesele.

29. Futhi ya ka hina Kereke,

30. Yi tlula ya ka n'wina,

31. Ya ka hina yi sasekile!

32. Ya ka hina yi hatla yi huma.

33. A hi faneni ni milambu va ka hina,

34. A hi jaheni ni mimoya va ka hina,

35. Leswi swi hlanganeke ku endla,

36. Leswi swilo swi olova.

37. Leswi xikongomelo xi nga xin'we,

38. Leswi xikongomelo xi nga ku khongela,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

39. A hi khongeleni kun'we hinkwerhu,

40. Hi khongela Hosi ya hina Yesu.

4.3.2.1. Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi matimba ya ku hlangana ka vanhu ku kota ku endla xilo va ri swin'we.

4.3.2.2. Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Ndzimana yo sungula ya xitlhokovetselo vulavula hi milambu yimbirhi leyi sungulaka ku va milambu etintshaveni leti, leyi tlhelaka yi khuluka yi ya hlangana yi endla nambu wun'we lowukulu. Nambu lowu wu khuluka hi vukari lebyikulu ku kombisa leswaku a ka ha ri nambu wun'we i nhlangano wa milambu yimbirhi. Eka ntila wa 1, mutsari u tirhisa xitwari 'u' laha a munhuhataka nambu wa N'warhele. Eka ntila wa 2, u tlhela a tirhisa xivulavulelo xa 'famba khwatsi' ku kombisa ndlela leyi mati a ma khulukisa swona. Rito ra 'famba' eka wona ntila lowu ri vula ku khuluka mati ya nga chavisi, ya ri hava magandlati.

Eka ntila wa 3 kona u tirhisa risivi ra 'yena' laha a sivaka nambu wa Mutlumuvi lomu na wona a wu khuluka wu huma hi le ntshaveni. Eka ntila wa 4, mutsari u tlhela a tirhisa riencisi ra 'ntsee' ku munhuhata ndhawu hi rito leri vulaka ku languta hi vusiwana ku khuluka ka mati.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombisa ntwanano wa milambu leyimbirhi hikuva yi hetelela yi hlangana ku kombisa vun'we bya swihlawulekisi bya yona. Eka ntila wa 7, mutsari u ri 'Nhlangano i matimba'. Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku loko vanhu va endla xilo xin'we hi ku twanana, va swi kota ku fikelela mhaka yo karhi hambiloko mhaka yi nga va yi tika.

Ndzimana ya vunharhu yi kombisa loko milambu leyimbirhi yi hlanganile ku endla nambu wun'we. Eka ntila wa 9 mutsari u tirhisile riengeteri ra mukhuva ra 'khwatsi' hi ndlela ya vutlhari ku vula

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

matimba ya ku hlangana ku va nchumu wun'we. Ntila wa 12 mutsari u tirhisile rito ra 'vhutha' ku kombisa rivilo na mpfumawulo wa magandlati lama mati a ya fambisa swona. Mhaka leyi yi hi veka erivaleni leswaku loko milambu leyimbirhi yi nga se hlangana a yi nga ri na matimba ku tiyisisa leswaku loko vanhu va twanana va tiya. Kambe endzhaku kaloko yi hlanganile, hi vona se mati ma tele no khuluka hi rivilo ku komba vukari bya loko vanhu va twanana leswaku va swi kota ku hlula hi ku olova.

Ndzimana ya vumune yi hi kombisa hi ndlela leyi mutsari a vilerisaka xiswona loko vanhu va hanya va nga twanani. Ku hambana ka vona hi mavonelo naswona i mhaka leyi vilerisaka mutsari. Eka mitila ya 13 na 14, mutsari u ri:

Xana wena na mina hi ta

Hlangana rini hi va xilo xin'we? (P7).

Mutsari u tirhisile xivutiso xo pfumala nhlamulo ku kombisa mhaka ya ku tikeriwa ka yena kaloko va nga hlangani. U vutisa mhaka a ri karhi a swi tiva leswaku a nge yi kumi nhlamulo ya xihatla. Kambe loko a kala a vutisa xivutiso lexi, swi hi veka erivaleni no komba swinene leswaku wa vilela loko vanhu va nga hlangani va va xilo xin'we. Eka mitila ya 15, 16 na 17 u ri:

Mimoya leyi hlanganeke ku

Kota ku endla leswo vanhu

Va hanya a hi yi voni xana? (P7).

Eka mitila leyi hi kuma leswaku mutsari u vilerisa hi ku vona mimoya leyi kotaka ku hlangana yi twanana. Kambe vanhu va tsandzeka ku hlangana. Lexi xi hlamarisaka hileswaku vanhu va vulavula naswona va ni miehleketo, kambe va tluriwa hi michumu leyi nga vulavuriki ku kota ku twanana.

Eka ndzimana ya vuntlhanu , mutsari u kombisa swiyimo na swiyenge leswi vanhu va hambanaka eka swona. Ntila wa 18 wa 'Eka hinkwaswo hi hambanile' hi wona wu angarhelaka hungu ra mutsari ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

kombisa leswaku vanhu va hambana eka swilo swo tala. Mhaka leyi mutsari a lavaka ku yi boxa eka ku hambana ka vanhu i yin'we ntsena, leyi a yi tekaka yi ri mhaka ya nkoka. Eka ntila wa 19, u kombisa leswi 'Na le tikerekeni hi hambanile'. Ekerekeni i ndhawu yin'we ya nkoka no hlonipheka laha ku languteriweke ntwanano ku tlula eka tindhawu letin'wana. Ndhawu leyi hi yona laha vanhu a va fanele va nga hambani, kambe hi mhaka ya ku tlhariha ka vanhu va hambana. Mhaka leyi ya ku hambana ka vanhu yi hi kombisa swinene hi ku tala ka tikereke leti vanhu va nga tisungula laha misaveni.

Eka ntila wa 20, mutsari u ri 'Xikwembu xi hambanile xana?'. Mutsari u tlhela a vutisa xivutiso ku kombisa leswaku Xikwembu i Xikwembu xin'we, a ku na xin'wana hambiloko vanhu va ri na ku hambana eka mavonelo ya tikereke. Tikereke ti nga va ti tele to hambana, kambe hinkwato ti gandzela Xikwembu xin'we.

Eka ndzimana ya vutsevu mutsari u kombisa leswaku na xona Xikwembu xi na nhlangano wo karhi. Nhlangano lowu mutsari a kongomisaka eka wona i vunharhu bya tilo, ku nga ku hlangana ka Tatana, ka N'wana na ka Moya lowo Kwetsima. Ku hlangana loku ku hlawulekile no hambana na ku hlangana ka vanhu hikuva exikarhi ka ku hlangana ka Tatana, ka N'wana na Moya lowo Kwetsima a ku na ku tsekatseka ku komba ku kokelana.

Mutsari eka ndzimana ya vukombo u kombisa ku hambana ka tikereke leti nga kona laha misaveni. Tikereke leti ti va kona hi ku ka vanhu va nga hlangani no va va nga twanana. Eka mitila ya 25 ku fika eka wa 28 mutsari u kombisa leswaku vanhu va nghena tikereke to fana na ta Swisa, Nazarene, Gaza na Wesele. Leswi ko va mavito ya tikereke ta Xikwembu hikuva vakhongeri lava nghenaka tona hinkwavo va gandzela no twarisa rito ra Xikwembu ntsena.

Eka ndzimana ya vunhungu mutsari u kombisa swihlawulekisi leswi vanhu va tibumabumaka hi swona loko va languta tikereke ta vona. Vapfumeri va tsakisa hiloko tikereke ta vona ti hatla ti huma no saseka ka miako. Mutsari u kombisa leswaku miako a yi endli leswaku tikereke ti hambana handle ko saseka ntsena.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mutsari eka ndzimana ya vukaye u kombisa no khuvaza vanhu hi ku kombisa leswaku xikongomelo xa ku va ku ri na tikereke to hambana i ku khongela vanhu va ntshuxekile. Leswi swi tikomba hi ntila wa 38 na 39 lowu nge:

Leswi xikongomelo xi nga ku khongela

A hi khongeleni kun'we hinkwerhu. (P8).

Hi ntila wa 39 mutsari u kombisa leswaku vanhu va nga hambani hi tikereke hi ku tirhisa mavito. Vanhu a va tshiki swa ku hambana ka tikereke va tshama swin'we va ta kota ku khongela Hosi ya hina Yesu va ri swin'we.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile hilaha vanhu loko va hanya va faneleke ku hanya hakona no kombisa nkoka wa ku va tikereke ti tiva leswaku ta hambana, kambe hinkwato ti khongela Xikwembu xin'we.

4.3.3. **Marhanele (1978) 'Xitlhokovetselo xa Ndzi ta va na yena'**

1. Swa boha
2. Swo ntswi!
3. A ku na yin'wana ndlela,
4. Hambi ri ri rhengu a ri kona rin'wana,
5. Ndzi ta va na yena.

6. Siku ndzi faka,
7. Moya wa mina wu ta haha ni moya exibakabakeni,
8. Mimoya leyi yi ta famba swin'we,
9. Yi ta khomisana ndlela yin'we,
10. Kambe loko yi fika endzilikanini,
11. Xikhiri xa mimoya xi ta teka xivumbeko,
12. Xona xikhiri xa nyama ni xa misava nixa moya.
13. Wa mina moya wu to hlwephu wu ya eka Yena.
14. Kasi wa misava wu ta sala ni misava ya wona emisaveni.

15. Hi lowuya moya wa mina,
16. Wa ha ri endleleni,
17. Phela moya lowu wu ta va wona mina,
18. Mina wa moya ku nga ri mina wa nyama,

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA

University of Venda
Creating Future Leaders

19. Kumbe wa moya wa misava,
20. Mina moya ndzi ta va ndzi rhambiwile,
21. Ndzi ta rhambiwa hi misava,
22. Kambe ndzi ta siya misava,
23. Hikuva xirhambo xa yona xi ta hundzuka xa le henhla,
24. Ndzi ta siya mina lowa xifaniso ekhwirini ra misava,
25. Kambe ndzi ta famba mina lowo titiva,
26. Ndzi landzelela gondzo ro vona Yena.

27. Mi nga tikarhati maxaka ni vanghana,
28. Loko ndzi file swa boha,
29. Ndzi ta va ndzi ri kona laha mi nga ta ndzi vhakela kona,
30. Ni dzuvula ra mina a mi nga ri voni,
31. Hambi ya ri marhambu ya mina a mi nga ma kumi,
32. Ya ta hundzuka xibolwa,
33. Lexi nga ta mi rilisa hi ku nyika ntshovelo wo tlhariha,
34. Lexi mi nga ta xi vona hi ya n'wina,
35. I tshuka ro pfumala majeje kumbe tintshwa,
36. Tshuka leri mi nga ta va mi lo tivumbela,
37. Hi vumba ra misava makala-nkoka.

38. Loko ndzi ta fa mi nga rhangisani,
39. Mi rhwele swiluva ni fole,
40. Mi ku mi ya gandzela mina,
41. Sweswo mi ta va mi hembile a ndzi yi ngheni yaleyo,
42. Mi ta va mi hembile a ndzi yi ngheni yaleyo,
43. Na yena misava la mi xisaka a mi pfula mahlo,
44. Phela u ta va a mi pfala mahlo loko a ku: 'Lavelani haleno'.
45. Na yena misava wa kona a nge ndzi voni handle ka Yena.
46. Hikuva Yena u rhume yena.

47. Ntiyiso wa laveka,
48. Hikuva wa ri laya fundzhu,
49. Ndzi ta twa loko mi heleketa mina lowo rivala,
50. Mi ri karhi mi ku: 'Etlela hi ku rhula'.
51. Mi ta rila mihloti ya ngwenya,
52. Van'wana mi ta hlamba hi mihloti,
53. Lavo koma timbilu va ta khomiwa hi switshetshela,
54. Hi nkarhi wolowo ndzi ta hlekela endzeni,
55. Ndzi ta mitela marha,
56. Ndzi ta tshuva nhompfu,
57. Hikuva ndzi ta va ndzi tumbelele rifu.

58. Ntiyiso wa ha laya fundzhu ni kwala,
59. Mi swi tiva n'wina mi nga ta sala.
60. Vurhongo bya le sirheni a ndzi nga byi tivi,
61. Byona bya yindlu leyi mi ndzi akelake yona,
62. Hikuva Yena a nge pfumeri ku ndzi ya yi khangula,
63. U lava leswaku ndzi ya khangula leya ka Yena,
64. Ku nga yona leya ya xisaka xa tuva.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

65. Ndzi ta famba ndzi ya eka Yena,
66. N'wina mi ta sala mi hlengeletana exivandleni xin'we,
67. Mi ri karhi mi yingisela vuprofeta bya misava ya n'wina,
68. Hi nkarhi lowu ndzi ta va ndzi hahe khale,
69. Ndzi ta va ndzi hundze khale hi le matsheveni ya n'wina,
70. Mi ta va mi lo ndzi nhwii, kambe mi nge ndzi voni,
71. Mi ta sala mi seletela nsele ku nga ri mina,
72. Mi ta tlhometela swiluva etshukeni,
73. Tshuka ra xitsundzuxo xa vutshamo- mina- ndzi - va- kona,
74. Kambe a ri nga vi tshuka ra mina,
75. Ri ta tshuka ra bokisi ra mina,
76. Hi ndzhenga mi ta hangalaka
77. Loko mi fika emachihweni ku ya hlamba mavoko,
78. Mina ndzi ta va ndzi nghene khale.

79. Loko ndzi fika, ndzi ta hlanganisiwa hi rito,
80. Rito leri nge: 'Nwananga u ndzi yingisile,
81. Kutani xiluvelo Xanga i xa wena na wena'
82. Swa boha,
83. Swo ntswi!
84. A ku na yin'wana ndlela,
85. A ku na rin'wana rhengu,
86. Ndzi ta va na Yena.

4.3.3.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a nga pfumela eka Hosi Yesu naswona munhu loyi u na ku tshemba lokukulu leswaku loko a fa, u ta ya hlangana na Yesu.

4.3.3.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka ndzimana yo sungula mutlhokovetseri u kombisa leswaku wa swi tiva leswaku siku rin'wana u ta fa hikuva a nge swi koti ku hanya hilaha ku nga heriki. Mutsari u thyile xitlhokovetselo lexi vito ra 'Ndzi ta va na Yena' hi xikongomelo xa ku tiyisisa leswaku loko a fa, u ta ya tshama na Xikwembu. Mutsari u tirhisile rito ra 'Yena' hi ku kongomisa eka Xikwembu. Eka mitila ya 1 na 2 mutsari u ri:

Swa boha!

Swo ntswi (P24).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi mitila leyimbirhi mutsari u kombisa ku va a nga kanakani leswaku loko a fa u ta ya tshama exiluvelweni xa Xikwembu. Marito ya 'boha' na 'ntswi' ya kombisa ku titshemba nileswaku a swi nga tsandzi leswi faneleke ku humelela. Eka ntila wa 3 mutsari u kombisa no tiyisisa leswaku a ku na nchumu wun'wana wu nga ta humelela handle ko ya hlangana no tshama na Xikwembu eka ntila wa 3 loko a ku 'A ku na yin'wana ndlela'. Eka ntila wa 4, mutsari u tirhisile rito ra 'rhengu' leri vulaka pulani yo karhi ku kombisa leswaku ku hava nchumu lowu nga n'wi sivelaka ku navelaka yena.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombisa leswi nga ta humelela siku leri a nga ta hundza hi rona emisaveni. Mhaka leyi yi tikomba hi ntila wa 6 loko a ku 'Siku ndzi faka'. Mhaka leyi boxiweke yi kombisa leswaku mutsari ku na mhaka kumbe swileriso leswi a lavaka ku swi byela vanhu lava nga ta va va sele. Eka ntila wa 7, mutsari u kombisa swin'wana leswi nga ta humelela hi ndlela leyi 'Moya wa mina wu ta haha ni moya exibakabakeni'. Hi ntolovelo loko munhu a hundza emisaveni, hi vula leswaku moya wa yena wu humile emirini ku sale nyama, hikokwalaho mutsari u kombisa leswaku moya lowu nga tava wu humile emirini wa yena na moya lowu nga kona empfhukeni yi ta haha swin'we. Eka ntila wa 9, mutsari u tlhela a ku 'Yi ta khomisana ndlela'. Laha ku tirhisiwile xivulavulelo lexi ku kombisa leswaku moya wa yena na moya wa ntumbuluko swi ta famba swin'we. Eka ntila wa 10, mutsari u kombisa leswi mimoya yi nga ta hambanisa swona loko yi fika ematilweni.

Miehleketo leyi yi seketela hi ntila lowu landzelaka loko a ku 'Kambe loko yi fika endzilekanini'. Rito ra 'ndzilekanini' ri vula ntila lowu hambanisaka swilo swimbirhi. Eka ntila lowu rito leri ri kombisa ndzilekani wo nghena ematilweni. Eka ntila wa 11, mutsari u tlhela a ku 'Xikhiri xa mimoya xi ta teka xivumbeko'. Eka ntila lowu rito ' xikhiri' ri vula ku ka u nga lavi ku famba kumbe ku endla nchumu na van'wana. Hi ntila lowu mutsari u kombisa mimoya leyo ka yi nga tirhelanga Xikwembu loko ya ha ri emisaveni, mimoya leyi yi ta siveriwa ku nghena ematilweni. Eka ntila wa 13, mutsari u ri: 'Wa mina moya wu to hlwephu wu ya eka Yena'. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku a nge tikeriwi hi ku ya nghena emfumeni wa Xikwembu. Mhaka leyi yi paluxiwa hi ku tirhisiwa ka riencisi ra 'hlwephu' leri vulaka ku rheta kumbe ku nghena hi ku olova.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u kombisa loko a ri karhi a ya ematilweni. Eka ntila wa 16 mutsari u ri 'Wa ha ri endleni'. Ntila lowu wu kombisa leswaku se u lovile, kambe ku tirhisiwa ka rito ra 'endleleni' swi kombisa leswaku moya wa yena a wu se fika laha wu yaka kona. Eka ntila wa 18, mutsari u ri 'Mina wa moya, ku nga ri mina wa nyama'. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku loko a file, u ta va a ri moya a nga ha ri nyama. Leswi swi tiyisisa leswaku loko munhu a fa, moya wu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

huma ku sala nyama. Eka ntila wa 22, u kombisa loko se a file, moya wa yena wu ta famba kutani ntsumbu wu ta sala misaveni. Hi ntila wa 24, mutsari u ri 'Ndzi ta siya mina lowa xifaniso ekhwirini ra misava'. Eka ntila lowu hi kuma leswaku rito ra 'xifaniso' ri kombisa no yimela ntsumbu, kasi marito ya 'ekhwirini ra misava' swi vula sirha laha ntsumbu wa yena wu nga ta celeriwa kona. Hi mhaka leyi mutsari u kombisa leswaku loko a file, ntsumbu wa yena hi wona wu nga ta sala laha misaveni.

Eka ntila wa 25 mutsari u kombisa leswaku u tiva leswi a swi endlaka no tiva lomu a yaka kona hi ndlela leyi 'Kambe ndzi ta famba mina lowo titiva'. Ntila lowu wu hi kombisa leswaku mutsari u hetile ntirho wa yena laha misaveni ni leswaku u lo yimela ntsena ku ya hlangana na n'winyi wa yena. Mhaka leyi yi tlhela yi seketela hi loko eka ntila wa 26 a ku 'Ndzi ta va ndzi nga ri kona laha mi nga ta ndzi vhakela kona'. Mutsari u kombisa leswaku laha a nga ta va a lahliwile kona, a hi kona laha a nga tava a ri kona hikuva yena u tava a hundzukile moya lowu wu nga ta va etilweni kule ni ntsumbu wa yena emisaveni. Eka ntila wa 30 u ri 'Ni dzuvula ra mina a mi nga ri voni'. Rito ra 'dzuvula' ri vula nchumu lowu phutselaka nyoka loko ya ha kula. Eka xitlhokovetselo lexi, mutsari u ri tirhisile ku vula bokisi ro hoxa vafi. Ku kombisa ku yisa emahlweni leswaku loko va n'wi endzela a va nga n'wi kumi, mutsari eka ntila wa 31 u paluxa mhaka leyi hi ndlela leyi 'Hambi marhambu ya mina a mi nga ma kumi'. Mutsari u boxa mhaka leyi hi ku tiva leswaku marhambu ya bola endzhaku ka nkarhi wo karhi.

Eka ntila wa 33, mutsari u tlhela a kombisa nkoka wa ntsumbu wa yena loko a ku 'Lexi nga ta mi rilisa hi ku nyika ntshovelo wo tlhariha'. Rito ra 'rilisa' ri kombisa ku vuyeriwa hikuva endzhaku ka ku bola ka ntsumbu wa yena, misava yi ta nona no olovisa hi ntsumbu wa yena. Leswi swi ta endla leswaku loko vanhu va rima, va pfuna mavele lamo tala. Mhaka leyi yi tikomba hi ku tirhisiwa ka xivulavulelo xa 'ku nyika ntshovelo wo tlhariha'. Eka ntila wa 35, mutsari u ri 'I tshuka ro pfumala majenje kumbe tintshwa'. Laha hi kuma leswaku rito ra 'tshuka' ri tirhisiwile ematshan'weni ya sirha. Mutsari u kombisa leswaku yena a nge vi kona esirheni, ku tava na ntsumbu lowu funengetiweke hi misava, kasi moya wa yena wu tava wu fambile wu ya laha va nga ta tsandzeka ku wu fikelela.

Eka ndzimana ya vuntlhanu mutsari u ya emahlweni a nyika swileriso eka maxaka na vanghana va yena. Mutsari loko a va lerisa u va byela leswaku loko a file, va nga rhambani va ya laha a nga ta va a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

etlele kona, ku ya n'wi vekelela swiluva na fole hikuva ku endla sweswo a swi nga pfuni hikuva a nge swi voni kumbe ku dzaha fole na vona. Eka mitila ya 38 ku fika eka 41, mutsari u ri:

Loko ndzi ta fa mi nga rhangisani

Mi rhwale swiluva ni fole

Mi ku mi ya gandzela mina

Sweswo mi ta va mi pfumala nkarhi wo huha (P25).

Rito ra 'rhangisani' eka ntila wa 38 ri vula ku ya enchawini vanhu va tele naswona vanhu va kona va lo rhambana hi xikongomelo xo karhi. Rito ra 'swiluva' eka ntila wa 39 ri vula michumu leyi tirhisiwaka ku sasekisa no khavisa sirha, kasi rito ra 'fole' ri vula xidzahiwa lexi tirhisiwaka loko va phahla kumbe ku gandzela swikwembu. Xidzahiwa lexi i xa nkoka, xi tlhela xi tirhisiwa hi miehleketo yo tiyisa vuxaka eka vanhu lava hanyaka na lava feke. Nakambe hi kuma rito ra 'gandzela' eka ntila wa 40 leri vulaka ku khongela.

Eka ndzimana ya vutsevu mutsari u kombisa leswi nga ta humelela loko a lahliwa ku kombisa ntolovelo wa vanhu lowu endliwaka loko munhu a lovile. Mutsari eka ntila wa 50 u ri 'Mi ri karhi mi ku 'Etlela hi ku rhula'. Marito ya ntila lowu i marito ya ntolovelo lama byeriwaka munhu un'wana na un'wana loyi a lahliwaka. Eka ntila wa 51, mutsari u ri 'Mi ta rila mihloti ya ngwenya'. Xivuriso lexi xi kombisa leswaku loko mutsari a lahliwa, vanhu va ta rila mihloti yi nga vonaki. Eka ntila wa 52 wa 'Van'wana mi ta hlamba hi mihloti' u kombisa leswaku vanhu van'wana mihloti yi to hobomulana kunene emarhameni ya vona hikuva va tava va tshovekile timbilu. Eka ntila wa 53 mutsari u ya emahlweni a ku 'Lavo koma timbilu va ta khomiwa hi switshetshela'. Xivulavulelo xa 'koma timbilu' xi hlamusela vanhu lava nga hlweriki ku hlundzuka leswaku va tava va hlundzukisiwile hi rifu ra yena. Rito ra 'switshetshela' ri vula vuvabyi byo wa. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vanhu va ta wa loko yena a lahliwa. Mitila ya 54 ku fika eka 56 yi kombisa xiyimo lexi mutsari a nga tava a ri eka xona loko a vona vanhu va ri karhi va timbeyambeya hi rifu ra yena. Ntila wa 54 wu ri 'Hi nkarhi wolowo ndzi ta hlekela endzeni'. Xivulavulelo xa 'hlekela endzeni' xi kombisa ku hleka u nga boxi swi twiwa hi vanhu van'wana. Leswi swi tava tano hikuva yena u tava a file, leswi nga ta endla leswaku hambiloko a hleka va nga n'wi twi hambi ku n'wi vona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ntila wa 55, mutsari u tlhela a ku 'Ndzi ta n[illegible]ela marha'. Xivulavulelo lexi kombisa leswaku loko va ri karhi va tikeriwa, yena u tava a ri karhi a tiphina no va a tsakile. Kasi eka ntila wa 56 u kombisa leswaku u tava a tumberile no ka a nga vonaki hi ku tirhisa xivulavulelo xa ku tshuva nhompfu. Leswi u ta swi endla hikuva a tumbelele rifu.

Ndzimana ya vukombo yi kombisa leswaku laha a nga ta lahliwa kona a hi kona laha a nga tava a ri kona. Eka ntila wa 60 u ri 'Vurhongo bya le sirheni a ndzi nga byi twi'. Ntila lowu wu kombisa leswaku a nge etleli esirheni. Leswi swi tikomba eka ntila wa 61 loko a ku 'Byona bya yindlu leyi mi ndzi akeleke yona'. Hi yindlu leyi a akeriweke yona, mutsari u kongomisa eka sirha leri nga ceriwa leswaku a ta wisa eka rona. Eka ntila wa 62 mutsari u ri 'Hikuva yena a nge pfumeri ku ndzi ya yi khangula'. Rito 'khangula' ri vula ku rhanga ku nghena loko yindlu, kumbe nchumu wo karhi wu akiwile. Laha mutsari u kombisa leswaku Xikwembu a xi nga n'wi pfumeleli ku ya nghena esirheni leri a nga tava a celeriwile rona. Ku kombisa leswaku a nge ngheni, mutsari u vula leswaku u ta ya khangula yindlu ya le matilweni hi ndlela leyi landzelaka eka ntila wa 62 'U lava leswaku ndzi khangula leya ka Yena'. Xitwari 'u' xi tirhisiwa ku yimela Xikwembu lexi ku nga xona xi nga ta n'wi hlayisa. Eka ntila wa 64, mutsari u tlhela a ku 'Ku nga ri yona leya xisaka xa tuva'. Mutsari hi ntila lowu u kombisa leswaku yindlu leyi Xikwembu xi nga n'wi hlayisela yona a hi yona ya mbhonyambhonya, i yindlu leyi nga lulamela ku tshamiwa hi vanhu lava chavaka no tirhela Xikwembu.

Eka ndzimana ya vunhungu, mutsari u ya emahlweni a hlamusela leswi nga ta humelela loko a file. Eka ntila wa 66, u ri 'N'wina mi ta sala mi hlengeletanile exivandleni xin'we'. Hi ntila lowu u kombisa leswaku loko vakhandli vanhlonge va hlengeletanile laha a nga kona, va tava va yingiserile vafundhisi lava nga ta dyondzisa rito ra Xikwembu no n'wi heleketa. Mhaka leyi yi tikombisa hi ntila wa 67 lowu nge 'Mi ri karhi mi yingisela vuprofeta bya misava ya n'wina'. Mutsari hi ntila lowu u kombisa leswaku loko vakhandli vanhlonge va ha yingisela rito, yena u tava a fambile khale ku ya ematilweni leswi swi tikomba hiloko a ku 'Ndzi ta va ndzi hundze khale hi le matsheveni ya n'wina'. Rito ra 'matsheveni' ri huma eka rito ra 'tsheve' leri vulaka ehansi ka khehele. Eka ntila lowu ri kongomisa eka leswaku moya wa yena wu to nyenga kunene vanhu va nga ehleketangi nchumu. Eka ntila wa 70, mutsari u ri 'Mi ta va mi lo ndzi nhwii, kambe mi nge ndzi voni'. Mutsari u tirhisile riencisi ra 'nhwii' leri vulaka ku languta nkarhi wo leha munhu a nga copeti, leswi tiyisisaka leswaku va ta va va n'wi langutile kambe va nga n'wi voni.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ntila wa 71 mutsari u kombisa leswaku vakhandli vanhlonge va ta sala va seletela sirha yena a fambile. Hi mhaka leyi yi ta va tano loko a ku 'Mi ta sala mi seletela nsele ku nga ri mina'. Rito ra 'nsele' eka xitlhokovetselo lexi ri vula goji leri ntsumbu wa munhu wu hoxiwaka kona loko se a hundzile emisaveni. Eka ntila wa 72 mutsari u ri 'Mi ta tlhomelela swiluva tshukeni'. Rito ra 'etshukeni' mutsari wa ha kongomisa eka sirha leri yena a nga ta va a celeriwile eka rona, kasi rito ra 'tlhomelela' ri vula ku sasekisa. Leswi swi vula leswaku sirha ra yena ri ta va ri khavisiwile hi swiluva. Eka ntila wa 73, mutsari u vula ndhawu leyi a nga ta vekiwa kona leswaku i tshuka ra xitsundzuxo xa vutshamo bya yena. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku ndhawu leyi a nga ta vekiwa eka yona a yi nga vi kaya ra yena. Leswi swi tikomba eka ntila wa 74 loko a ku 'Kambe a ri nga vi tshuka ra mina'.

Eka ntila wa 75, mutsari u tiyisisa leswaku laha a nga ta vekiwa kona a hi yona ndhawu ya yena. U kombisa leswaku ndhawu leyi ku tava ndhawu ya bokisi leri a nga tava a hoxiwile eka rona. Mutsari u ri 'Ri ta va tshuka ra bokisi ra mina'. Mhaka leyi mutsari a yi boxeke yi kombisa leswaku a nga kanakani leswaku u ta va a nga ri laha misaveni loko a file. Hi nkarhi lowu u ta va a ri ematilweni. Eka ntila wa 77 mutsari u tlhela a ku 'Loko mi fika emachiweni ku ya hlamba mavoko'. Rito ra 'machihweni' ri vula muti lowu nhloko ya muti yi nga hundza emisaveni, kasi 'ku hlamba mavoko' swi vula ku dya swakudya endzhaku kaloko vakhandli vanhlonge va huma eku lahleni ka mufi. Mutsari u kombisa leswaku loko vanhu lava va fika ekaya ka yena, yena u ta va a fikile eka Tatana.

Eka ndzimana ya vukaye, mutsari u kombisa ku amukeriwa ka yena ematilweni. Eka mitila ya 80 na 81, mutsari u ri:

> Rito leri nge 'N'wananga u ndzi yingisile
>
> Kutani xiluvelo Xanga i xa wena na wena (P26).

Mitila leyi yi kombisa leswaku loko mutsari a ta fika ematilweni, u ta amukeriwa hi mandla mambirhi hikuva loko a ha hanya laha misaveni, a a landzelela milawu ya Xikwembu. Eka mitila ya 82 na 83 mutsari u ri:

> Swa boha

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Swo ntswi! (26).

Mitila leyi yi tiyisisa leswi mutsari a swi vuleke eku sunguleni leswaku hambi ko ba lexi dumaka, loko yena a fa, u ta ya tshama swin'we na Xikwembu exiluvelweni xa Xona.

Nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku mutlhokovetseri u na ku tshemba loku tiyeke leswaku siku a nga ta hundza emisaveni u ta ya hlangana na Xikwembu hikuva u ni ntshembo leswaku Xikwembu xi kona naswona xa hanya.

Nkongomelo lowu wu kombisa leswaku loko vanhu va hanya, va fanele ku twanana na leswaku va fanele ku tiva leswaku siku rin'wana va ta hundza laha misaveni, hikokwalaho va fanele ku tilunghisela vutomi bya le matilweni.

4.4. NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA MATIMU NA KU PHATA

Eka nkongomelo lowu, hi kongomisa eka switlhokovetselo swa matimu na ku phata. Loko hi xopaxopa xitlhokovetselo xa *Etlela hi ku rhula (Sirha BKM Mtombeni*), Marivate na Nkondo (1982) va rila no kombisa mitirho leyi nkulukumba Mtombeni a yi siyeleke Vatsonga hi ku tsala matsalwa ya nkoka lama hundzukeke ndzhaka erixakeni. Malungana (1999) eka xitlhokovetselo xa *Rigigisi wa Ndhuma wa Goxani (Samuel Shilowa*) u kombisa mitirho leyi Shilowa a yi endleke loko a ha ri murhangeri wa swa tipolitiki na loko a ha ri matsalarankulu wa nhlangana wa vatirhi wa Congress of South African Trade Unions. Mikongomelo ya switlhokovetselo leswimbirhi ya yelana hikuva hinkwayo i ya ku khensa mitirho leyi vakulukumba lava va yi endleleke rixaka.

4.4.1. Marivate na Nkondo(1982)(Xitlhokovetselo xa Etlela hi ku rhula' (Sirha BKM Mtombeni)

1. Rirhangu ra vutsari ri hohlokile,
2. N'weti lowu a wu hi voninga wu perile,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3. Kasi wa ha ku ba mahlampfu tolo,
4. Hi ta sala hi ngunga emunyameni,
5. I ndhasu-ndhasu etimbilwini ta hina.

6. I mani loyi a nga sivelaka,
7. Rifu leri fikaka?
8. I mani loyi a nga rhungaka,
9. Timbilu ta hina leti ntlhantlhekaka?
10. I mani loyi a nga tshinyaka,
11. Rifu leri taka hi mahika.

12. Rifu ra mavondzo,
13. Rifu leri onhaka,
14. Rifu leri kongomaka,
15. Rifu leri lavanisaka,
16. Rifu leri khunguvanyisaka,
17. Rifu leri chavisaka,
18. Rifu leri xanisaka,
19. Rifu leri hambanisaka.

20. Rifu leri nga gongondziki,
21. Rifu leri nga tsetseleliki,
22. Rifu leri nga hlawuriki,
23. Rifu leri nga anakanyiki,
24. Rifu leri nga langutisiki,
25. Rifu leri nga ehleketiki,
26. Rifu leri nga tshinyekiki,
27. Rifu leri nga lahlekiki,
28. Rifu leri nga hlevekiki,
29. Rifu leri nga voniwiki,
30. Rifu leri nga tlherisiwiki,
31. Rifu leri nga heliki.

32. I xivundza muni lexi hi salelaka?
33. I gome muni leri hi gomulaka?
34. I nsele muni lowu hi seletelaka?
35. I khombo muni leri hi khubumetaka?
36. I mbitsi muni leyi hi mbindzimuxaka?
37. I vusiwana muni lebyi hi landzelaka?
38. I mangava muni lawa ya hi kayakayisaka?

39. Mutwa lowu nga hi tlhava,
40. Ku hava loyi a nga wu hlomulaka,
41. Murhi wa rirhandzu lowu nga simuriwa,
42. Ku hava loyi a nga wu simekaka,
43. Mbanga leyi nga boxeka etimbilwini terhu,
44. Ku hava loyi a nga yi tshungulaka,
45. Moya wa hina lowu nga vaviseka,
46. Ku hava loyi a nga wu rhulisaka,
47. Timbilu terhu leti nga tshoveka,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

48. Ku hava loyi a nga ti lulamisaka,
49. Nhova leyi tshwaka etimbilwini ta hina,
50. Ku hava loyi a nga yi timelaka.

51. Wena nhenha ya tinhenha,
52. Wena ngwenya-nkelenge ya vutomi,
53. Wena xi pfhomongo xa vufambisi,
54. U tirhisile Vatsonga va le Madorobeni,
55. U tirhisile tiko ra Gazankulu,
56. Mintirho ya wena yi ta sala yi vulavula.

57. Peni yaku Gaza,
58. Yi andzisile vatsari va tala,
59. Yi dlivile miehleketo ya vahlayi,
60. Peni yaku yi ta sala yi
61. Hanya hilaha ku nga heriki.
62. Matshangava lawa u nga ya siya,
63. Ya ta sala ya hi hanyisa,
64. 'Mibya ya nyekanyeka'
65. Timbilu ta hina a ti nyekanyeka,
66. U hi dyondzisile vutomi.

67. 'Ndzhaka ya vusiwana'
68. U hi siyerile ndzhaka ya risima,
69. 'Ndzi tshikeni'
70. Hi ku tshikile u famba,
71. U nga si hetisa swikongomelo swa wena,
72. 'Malangavi ya mbilu'
73. Malangavi ya hisile timbilu,
74. Ta hina ku sala nkuma,
75 'Vuhlangi bya vuhlangi',
76. Leyi i mhamba leyi u nga yi siyela lavantshwa,
77. Leswaku va yi havela.

78. 'Mavala ya yingwe-'
79. Mavala yo basa ni ya ntima,
80. U tirhile vuxaka exikarhi ka
81. Vantlhohe ni Vatsonga va le Madorobeni,
82. 'Mihizo ya kayivela'.
83. Hi kayivela marito yo khensa,
84. Mintirho ya wena ya risuna,
85. A hi tlatlambeli eka migingiriko ya wena.

86. Yi hahile nhlalala ya madoroba,
87. Kasi a ya ha hi komba vulombe,
88. Vulombe byo tsokombela swonghasi,
89. Hi ta sala ha ha nantswetela tintiho,
90. U gangiwile hi tintsumi ntlhari yerhu,
91. Hi nga ku swi yini xana?

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA

University of Venda
Creating Future Leaders

92. Lawa i makungu ya La nge henhla-henhla
93. Etlela hi ku rhula, Gaza!

4.4.1.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi mitirho leyinene leyi nkulukumba BKM Mtombeni a yi tirheleke rixaka ra Vatsonga.

4.4.1.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Mutsari eka ndzimana yo sungula u suma rifu ra un'wana wa vatsari eka ririmi ra Xitsonga yena BKM Mtombeni loyi a a ri mutsari wa vutshila lebyikulu swinene. Mutsari eka ntila wo sungula u ri 'Rirhangu ra vutsari ri hohlokile'. Rito 'rirhangu' ri vula nchumu lowu biyeleta swilo swo karhi tanihi muti naswona wu fanele ku va wu tiyile swinene. Rito 'hohlokile' rona ri vula loko swilo swo karhi swi hlakarile hi ku tshoveka. Mutsari eka ntila lowu u kombisa leswaku mutsari loyi vatsari va Vatsonga a va n'wi tshembile no tiseketela hi yena u lovile. Eka ntila wa 2 mutlhokovetseri u ya emahlweni a ku 'N'weti lowu a wu hi voninga wu perile'. Mutlhokovetseri u fananisa mutsari loyi na n'weti hikuva a a ri yena makombandlela eka vatsari lava a va ha sungula ku tsala. Kasi ku tirhisiwa ka ntila lowu hi ndlela ya xivulavulelo, swi komba ku fa kumbe ku lova, swi tlhela swi tiyisisa nkoka lowu mutsari loyi a a ri na wona exikarhi ka Vatsonga.

Eka ntila wa 3 mutlhokovetseri u ri 'Kasi wa ha ku ba mahlampfu tolo'. Xivulavulelo xa 'ku ba mahlampfu tolo' xi kombisa leswaku n'weti a wa ha ku tshama. Mhaka leyi yi kombisa leswaku Mtombeni a a ha ri munhu lontsongo, kumbe a a nga si ringanela ku hundza emisaveni tanihi laha mutlhokovetseri na rixaka ra Vatsonga a va swi navela hakona. Eka ntila wa 4 mutsari u kombisa leswaku vanhu va ta sala va nga ha koti ku tsala kumbe ku hlaya matsalwa ya yena. Hi marito ya yena, mutlhokovetseri u ri 'Hi ta sala hi ngunga emunyameni'. Rito ra 'ngunga' ri vula ku famba wexe ngopfu loko munhu a famba vusiku. Xivulavulelo xa ku 'ngunga emunyameni' xi vula ku famba u nga tivi laha u yaka kona naswona ku ri ni xinyami. Eka ntila wa 5 mutsari u ri 'I ndhasu-ndhasu etimbilwini ta hina'. Rito ra 'ndhasu-ndhasu' ri vula ku ka ku nga ri na ku rhula, ku pfumaleka na ntshamiseko. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku rifu ra Mtombeni ri vangile leswaku timbilu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ta Vatsonga ti nga tshamiseki. Rito leri ri tirha ku fana na rito ra nkitsikitsi laha na rona ri vulaka ku pfumaleka ka ku rhula.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u tirhisa swivutiso swo pfumala nhlamulo hikokwalaho ka rifu leri a ri nga languteriwanga ra mutsari loyi. Eka mitila ya 6, 8 na 10 mutsari u tirhisa swivutiso leswi ku kombisa leswaku loko rifu ri fikile, ku hava loyi a nga ri sivelaka. Loko rifu ri fikile ri handzula timbilu leti nga ta ka ti nga rhungeki. Ku seketela leswi boxiweke, eka ntila wa 11 mutsari u ri 'Rifu leri taka hi mahika?'. Rito 'mahika' ri kombisa ku fika hi ku hefemuteka hi xikongomelo xo vutla vutomi bya munhu. Mutsari eka ntila lowu u kombisa leswaku rifu loko ri kala ri fika, ri tela ku dlaya ntsena.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u nyika miehleketo ya yena hi tlhelo ra rifu. Hi ku katsakanya ndzimana leyi, hi kuma leswaku mutsari u kombisa leswaku rifu ri na mavondzo. Rito ra 'mavondzo' eka ntila wa 12 ri vula ku ka munhu a nga naveleli un'wana leswinene. Swi tano na rifu, a ri naveli leswaku vanhu va tshama va tsakile. Mutlhokovetseri u ya emahlweni a kombisa leswaku rifu ra onha ku nga ku dlaya, ra kongoma ku nga ku ka ri nga hupi, ra lavanisa leswi vulaka leswaku vanhu va pulana rifu ra munhu ku ri ku vona a va nga rhandzana. Rifu ra khunguvanyisa, ku nga ku hlundzukisa varhandziwa , rifu ra chavisa, rifu ra xanisa ri tlhela ri hambanisa vanhu na maxaka loko ri humelela hikuva hakanyingi ku van i ku kombetelana hi tintiho.

Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vumune u tlhela a kombisa leswi rifu ri nghenisaka swona loko ri fika. Hi ku komisa ndzimana leyi, mutsari u kombisa no tiyisisa leswaku rifu a ri vuli leswaku ri fika rini.

Eka ndzimana ya vuntlhanu mutsari u titshandza vusiwana hi ku famba ka Mtombeni hi ku tivutisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo hi ndlela leyi landzelaka eka mitila wa 32 ku fika eka 38.

I xivundza muni lexi hi salelaka?

I gome muni leri hi gomulaka?

I nsele muni lowu hi seletelaka?

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

I khombo muni leri hi khubumetaka?

I mbitsi muni leyi hi mbindzimuxaka?

I vusiwana muni lebyi landzelaka?

I mangava muni lawa ya hi kayakayekisaka? (P28).

Marito ya 'xivundza', 'gome', 'nsele', 'khombo', 'mbitsi', 'vusiwana', na 'mangava' i marito ya nkoka eka ndzimana leyi, ma tlhela ma va marito yo kombisa ku tikeriwa hi ku hundza ka Mtombeni laha misaveni. Mutlhokovetseri u tirhisile marito lama ku komba vangwa leri saleke hikokwalaho ka ku lahlekeriwa ko tika koka ku nga pfalekiki.

Eka ndzimana ya vutsevu mutsari u kombisa hi ndlela leyi vanhu va nga vaviseka ha yona hikokwalaho ka rifu ra Mtombeni. Eka mitila ya 39 na 40, mutsari u ri:

Mutwa lowu nga hi tlhava

Ku hava loyi a nga wu hlomulaka (P28).

Mitila leyi yi fananisa ku vava ka rifu ra Mtombeni naloko munhu a tlhaviwile hi mutwa. Mutwa lowu ngheneke enyameni leswi endleka ku ri wu nga tlhavuleki. Rito ra 'hlomulaka' ri vula ku ka wu nga tlhavuleki leswaku wu huma enyameni. Eka mitila ya 41 na 42 u kombisa nkoka lowu mufi Mtombeni a ri na wona loko a ku:

Murhi wa mihandzu lowu nga simuriwa

Ku hava loyi a nga wu simekaka (P28).

Mutlhokovetseri u kombisa leswaku Mtombeni a ri munhu wa nkoka, naswona ku hundza ka yena emisaveni, a nge he pfuki a hanya leswaku a ta endla leswi a swi endla loko a ha hanya hikuva loko munhu a lovile a nga ha vuyi. Eka mitila ya 43 na 44 mutsari u ya emahlweni a kombisa ku twa ku vava ka mbilu ya yena loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mbanga leyi nga boxeka etimbilwini terhu

Ku hava loyi a nga yi tshungulaka (P28).

Rito ra 'mbanga' ri vula xilondza xikulu lexi nga kona embilwini, kambe mutsari u kombisa leswaku xilondza lexi leswi xi vavisaka swona etimbilwini ta vanhu ku hava munhu loyi a nga kotaka ku xi horisa leswaku va nga ha twi ku vava. Eka mitila ya 45 na 46 mutsari u kombisa leswaku hambi mimoya ya vanhu na yona yi twa ku vava. Mutsari u swi veka hi ndlela leyi:

Moya wa huma lowu vavisekaka

Ku hava loyi a nga wu rhulisaka (P28).

Eka mitila ya 47 na 48 mutsari u ya emahlweni a kombisa ku karhateka ka yena hambi ku ri rixaka hinkwaro ra Vatsonga loko a ku:

Timbilu terhu leti nga tshoveka

Ku hava loyi a nga ti lulamisaka (P28).

Rifu ra Mtombeni ri tshovile timbilu ta vanhu hikuva a ri nga languteriwanga. Rito ra 'tshoveka' eka ntila wa 47 ri vula ku hela matimba, ngopfu loko xilo lexi humelelaka xo fana na rifu u nga xi langutelanga naswona ri teka munhu wa nkoka eka vutomi bya wena ni rixaka. Ku tshoveka ka timbilu ta vanhu, ku hava munhu loyi a nga endlaka leswaku ti tlhelela evutshan'wini bya tona. Eka mitila ya 49 na 50 mutsari u tlhela a ku:

Nhova leyi tshwaka etimbilwini ta hina

Ku hava loyi a nga yi timelaka (P28).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Rito ra 'nhova' eka ntila wa 49 ri vula dzolonga na miehleketo leyi nga kona etimbilwini ta vanhu loko va ehleketa nkoka lowu Mtombeni a a ri na wona erixakeni ra Vatsonga hi tlhelo ra vutsari bya matsalwa.

Eka ndzimana ya vukombo mutlhokovetseri u kombisa nkoka wa vurhangeri na leswi Mtombeni a nga tirhisa swona loko a ha ri le madorobeni laha a yimeleke rixaka ra Vatsonga. Eka ntila wa 51, mutsari u ri 'Wena nhenha ya tinhenha'. Rito ra 'tinhenha' ri vula vahluri enyimpini. Eka ntila lowu mutsari u hlamusela Mtombeni tanihi wanuna wo tiya no hlula vanhu van'wana lava a tirha na vona va tinxaka timbe. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 52 a ku 'Wena ngwenya-nkelenge ya vutsari'. 'Ngwenya' i rito leri vulaka xikokovi xa matimba xo chavisa lexi tshamaka endzeni na le handle ka mati lexi kotaka ku kokela swiharhi ematini xi swi dlaya. Hi ntolovelo xivulavulelo lexi xi va xi helerile loko xi ku ngwenya nkelenge xivutla ni mindzheko. Kasi rito 'ngwenyankelenge' i ngwenya ya vukari leyi loko yi hlula yi tekaka hinkwaswo yi nga siyi nchumu. Mutlhokovetseri hi ntila lowu u kombisa leswaku Mtombeni a a ri mutsari wa xiyimo xa le henhla, loyi a a tala ku kuma swidlodlo eka mimphikizano ya vutsari. Mutlhokovetseri u tlhela a ku 'Wena xipfhomongo xa vufambisi'. Rito ra 'xipfhomongo' ri vula munhu wa vutlhari byo kota ku rhangela vanhu vo tala ku ri hava swivilelo na pho' wa nhonga. Ntila lowu wu kombisa no tiyisisa nyiko ya vurhangeri leyi a ri na yona. Eka mitila ya 54 na 55 mutsari u ri:

U tirherile Vatsonga va le Madorobeni

U tirherile tiko ra Gazankulu (P28).

Mitila leyi yi kombisa mitirho leyi a yi tirheke emadorobeni na leyi a yi tirheleke tiko ra Gazankulu hikuva loko a ri emadorobeni a a yimela Vatsonga.

Eka ndzimana ya vunhungu, mutsari u kombisa leswaku matsalwa lama Mtombeni a nga ma tsala ma hanya hambiloko yena a hundzile emisaveni. Eka ntila wa 51, mutsari u ri 'Peni yaku Gaza'. Rito 'peni' ri vula nchumu lowu tirhisiwaka ku tsala hi wona. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku hinkwaswo leswi Mtombeni a swi tsaleke swa khenseka raswona rixaka ra ha sala ri swi hlaya ku ya emahlweni. Eka ntila wa 59, mutsari u kombisa leswaku matsalwa ya Mtombeni ya khumba miehleketo ya vahlayi loko a ku 'Yi dlivile miehleketo ya vahlayi'. Mhaka leyi boxiweke hileswaku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

matsalwa ya yena ya khumba vutomi bya vahlayi hi tindlela to hambana hikuva ma vulavula hi vanhu na vutomi bya vona. Mhaka leyi yi tlhela yi seketela hi mitila ya 60 na 61 loko a ku:

Peni ya ku yi ta sala yi

Hanya hilaha ku nga heriki (P28).

Mutlhokovetseri hi mhaka leyi u kombisa leswaku matsalwa ya Mtombeni ma ta hlayiwa hambiloko yena n'wini wa wona a hundzile emisaveni naswona a ma nga yimi ku hlayiwa. Eka ntila wa 62 mutsari u ri 'Matshangava lawa u nga ya siya'. Rito ra 'matshangava' ri vula tindhawu leti rimiweke emasin'wini. Tindhawu leti ti va ti pandziwile ku ya hi tiyekere to karhi leswaku ti ringana. Kasi eka ntila lowu mutsari u vula mitirho kumbe matsalwa lama Mtombeni a nga ya tsala.

Mutsari eka tindzimana ta vukaye na vukhume u boxa matsalwa hinkwawo lama Mtombeni a nga ma tsala loko a nga se hundza emisaveni. Mutsari u tlhela loko a ri karhi a ma longoloxa, a kombisa nkoka wa vito ra tsalwa rin'wana na rin'wana ku ri ku ringeta ku kombisa leswaku hakunene Mtombeni a a nga ri mutsari wo fana na van'wana.

Eka ndzimana ya vukhumen'we, mutlhokovetseri u songasonga xitlhokovetselo xa yena hi ndlela leyi landzelaka eka ntila wa 86 'Yi hahile nhlalala ya madoroba'. Rito ra 'nhlalala' hi ntolovelo ri vula xinyenyana lexi nga na nyiko yo komba vanhu ngopfu varisi enhoveni swilo swa kahle na swo biha. Nhlalala yi nga komba vulombe kumbe nyoka yo chavisa. Eka ntila lowu, mutsari u fananisa Mtombeni na xinyenyana lexi hikuva a a kota ku humesa Vatsonga lava a va tsan'wa Vutsonga emakorhweni. Eka ntila wa 87 mutlhokovetseri u ri:

Kasi a ya ha hi komba vulombe

Vulombe byo tsokombela swonghasi (P29).

Rito ra 'vulombe' hi ntolovelo ri vula swidyiwa leswi endliwaka hi tinyoxi. Swakudya leswi swa tsokombela swinene. Eka ntila lowu, mutsari u kongomisa eka vanhu lava Mtombeni a a va hlanganisa leswaku va ta vulavula hi timhaka ta Vatsonga. Ku komba leswaku rifu ra Mtombeni ri onhile ngopfu, mutlhokovetseri eka ntila wa 89 u ri 'Hi ta sala ha ha nantswetela tintiho'. Ntila lowu

© University of Venda

UNIVERSITY OF VENDA LIBRARY

University of Venda
Creating Future Leaders

wu kombisa leswaku ntirho lowu Mtombeni a wu endleke i wa nkoka no va wu ri wa xiyimo xa le henhla naswona Vatsonga a va nge pfuki va wu rivarile. Ku kombisa leswaku hakunene Mtombeni u lovile, mutlhokovetseri eka ntila wa 90 u ri 'U gangile hi tintsumi ntlhari yerhu'. Rito ra 'gangile' ri vula ku rhandziwa hi ku vulavula ka masiku hinkwawo. Eka ntila lowu, mutsari u kombisa leswaku u hluriwile hi rifu. Rito ra 'tintsumi' ri vula vanhu lava nga rhumiwa ku ya teka kumbe ku ya vula mhaka yo karhi. Hi mikarhi yo tala, ntsumi yi tisa mhaka leyi nga lulamisiwaka. Eka ntila lowu hi kuma leswaku tintsumi leti a nga tiganga, ti ngava ti n'wi yisa endhawini leyi rhuleke loko hi languta mitirho ya yena leyi a yi tirheke loko a ha hanya.

Eka ntila wa 91, mutsari u kombisa leswaku rifu leri va ri amukela hikuva i makungu ya Xikwembu. Mhaka leyi yi tikomba loko a ku 'Lawa i makungu ya La nge henhla-henhla'. Xiritwana xa 'La' lexi tsariweke hi letere lerikulu exikarhi ka ntila ri kombisa leswaku rifu ra Mtombeni a hi ra munhu wa misava i ku rhandza ka Xikwembu. Eka ntila wo hetelela wa 93, mutsari u ri 'Etlela hi ku rhula, Gaza!'. Marito lama ya ku 'etlela hi ku rhula' i marito ya nkoka lama byeriwaka munhu un'wana na un'wana loyi a hundzeka emisaveni. Kasi rito ra 'Gaza' i rito leri hlawulekisaka Mtombeni eka mufi un'wana, naswona ri tlhela ri hi kombisa leswaku Mtombeni a a ri Mutsonga wa xiviri.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile mitirho leyinene leyi Mtombeni a yi tirheleke Vatsonga loko a ha hanya. Mitirho leyi hi yona yi endlaka leswaku a phatiwa no ndhundhuzeriwa.

4.2.2. Malungana (1999) 'Xitlhokovetselo xa Rigigisi wa Ndhuma wa Goxani' (Samuel Shilowa)

1. Ku tiyisela swi ku endle nghala,
2. Afrika-Dzonga ri ku hluvulela xiqhoko,
3. Hinkwavo loko va ku vona ve'…
4. Mintirho ya wena ya dzuneka ndoda,
5. Khomisa sweswo u nga cingeli tlhelo,
6. Hi titlonya hi mintirho ya wena,
7. EKempton Park a wu lo mbaa!

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

8. Codesa u hoxile swa wena swibakele,

9. A wu yimerile vandla ra wena ra SACP,

10. Loko u ahlamula a va banana hi magomu,

11. Eku simekiweni ka xidemokrasi a wu lo tikitiki!

12. Minkosini ya masocha, Hani, Tambo, Slovo a wu hungasa

13. Vakhandli hi *Hambakahle uMkhonto.*

14. ANC ya gwadyama loko yi ku vona,

15. Cosatu u yi fumbarherile hi swandla,

16. Loko vatirhi va kala va vona mpandla va fa hi ndhikido,

17. Hikuva wa va letela emadyelweni ya rihlaza,

18. Futhi va ku yingisa ni loko u ntlikula,

19. Hikuva u matsalana-nkulu wa vona,

20. Etikhorhweni ta nawu u huma kona,

21. Minkanelo ya matirhelo i swakudya swa wena,

22. Vayimani i malandza ya wena,

23. Kasi vadyuhari va pfuneka eka wena,

24. Timfanelo ta le mintirhweni i ngati ya wena,

25. U ngalava ya vatirhi jaha rerhu,

26. Afrika-Dzonga ya pfuma hi wena eka WLO le Oslo,

27. Ndhuma na Goxani va kwihi va ta vona mihandzu ya vona?

28. Nyanisi wa 'Double-Two' u fayeka yexe hi fenya,

29. Mi fambele yini xitshuketa?

30. Ma kayela leswi Rigigisi a swi endlaka,

31. Hikuva nhloko ya yena yi rhwale vukosi bya tiko.

4.2.2.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi mitirho ya wanuna loyi a a ri a matsalanankulu wa nhlangana wa vatirhi *wa Cosatu.*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.2.2.2. Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Ntila wo sungula wa xitlhokovetselo lexi wu hi kombisa leswaku ku tirha hi ku tinyiketa swi endla leswaku munhu a humelela evuton'wini. Mhaka leyi yi tikomba hiloko mutsari a ku: 'Ku tiyisela swi ku endle nghala'. Rito ra 'nghala' ri vula xiharhi xa matimba lexi hanyaka hi ku dya nyama. Eka xitlhokovetselo lexi rito leri ri tirhisiwile tanihi xigego ku kombisa matimba lama munhu loyi a nga na wona exikarhi ka vanhu. Eka ntila wa 2 hi tlhela hi twa mutsari a ku: 'Afrika-Dzonga ri ku hluvulela xiqhoko'. Rivitankatsano ra 'Afrka-Dzonga' ri kombisa tinxaka ta vanhu hinkwavo lava hanyaka laha tikweni ku nga ri ku ya hi muhlovo kumbe rimbewu. Xivulavulelo xa 'hluvulela xiqhoko' xi kombisa leswaku vanhu va tiko leri hinkwavo va n'wi hlonipha. Mhaka ya ku n'wi hlonipha yi tikomba nakambe eka ntila wa 3 loko a ku: 'Hinkwavo loko va ku vona ve'…. '. Ntila lowu wu kombisa leswaku vanhu loko va n'wi vona va vula swo tala leswinene hi yena. Ku kayivetiwa ka xiritwana 've …'' na ku tirhisiwa ka tihiko tinharhu '…' swi komba swinene leswaku swi tele leswi vanhu va swi vulaka swo saseka leswi nga laveki ku vuriwa hi nomo. Eka ntila wa 4 mutsari u tlhela a ku: 'Mintirho ya wena ya dzuneka ndoda'. Rito ra 'dzuneka' eka ntila lowu ri vula ku khenseka. Rito ra 'ndoda' ri vula nkulukumba kumbe muchaviseki. Laha mutsari u kombisa leswaku leswi Shilowa a swi endlaka swa tsakisa. Mutsari eka ntila wa 5 u n'wi khutaza hi ndlela leyi: 'Khomisa sweswo u nga cingeli tlhelo'. Xivulwa xa 'khomisa sweswo' xi vula ku endla ntirho wo karhi u nga cinci maendlelo ya kona. Ntirho lowu wu tala ku va ntirho wa kahle. Xivulavulelo xa 'u nga cingeli tlhelo' xi vula leswaku a nga languti etlhelo kumbe ku yingisela loko vanhu va n'wi sola.

Mutlhokovetseri eka ntila wa 6 u kombisa ku tsakisa hi mitirho ya Shilowa hi ku vula leswi: 'Hi titlonya hi mintirho ya wena'. Rito ra 'titlonya' ri vula ku tiphina hi leswi a swi tirheke. Mutsari u vula leswaku vanhu va tiphina hi leswi Shilowa a swi endleke. Mitirho leyi a nga yi endla yi tikomba eka ntila wa 7 loko mutsari a ku 'EKempton Park a wu lo mbaa!'. Riencisi ra 'mbaa!' ri vula ku tshama kahle kumbe ku va kona loko mhaka yo karhi yi vulavuriwa. Kasi ku boxiwa ka doroba ra Kempton Park hilaha timhaka ta ku kaneriwa ka vumundzuku bya Afrika-Dzonga ti nga kaneriwa kona. Mutsari u tlhela eka ntila wa 8 a ku: 'Codesa u hoxile swa wena swibakele'. Rito ra 'Codesa' i nkomiso wa *Convention for a Democratic South Africa.* Lowu a ku ri nhlengeletano wa ku kanerisana hi ntshuxeko wa vanhu lowu heleleke na ku pulana ku yisa emahlweni vun'we na ntirhisano exikarhi ka Vantima na Valungu va Afrika-Dzonga. Eka nhlengeletano leyi Shilowa na yena a a ri kona. Mhaka leyi yi seketela hi ku tirhisiwa ka xivulavulelo xa 'hoxile swa wena swibakele' leswi vulaka leswaku na yena u nyikile miehleketo na mavonelo ya yena ku antswisa mahanyelo ya vanhu va Afrika-Dzonga.

© University of Venda

Hi tlhela hi twa mutsari eka ntila wa 9 a tiyisisa tikoma bya Shilowa hi ndlela leyi 'A wu yimerile vandla ra wena ra SACP'. SACP i nkomiso wo yimela *South African Communist Party* leri nga vandla ra Makhomonisi leri nga na xinghana na ra ANC. Eka nhlengeletano leyi Shilowa a a yile ku ya yimela vandla leri a ri n'wi rhumile. Matimba ya Shilowa ma tlhela ma tikomba hiloko mutsari eka ntila wa 10 a ku 'Loko u ahlamula a va banana hi magomu'. Rito ra 'ahlamula' ri vula ku humesa moya hi nomu u ri karhi u tiolola. Eka ntila lowu mutsari u kombisa loko Shilowa a vulavula leswaku varhumiwa enhlengeletanini a va n'wi yingisa no n'wi twisisa. Xivulavulelo xa 'banana hi magomu' xi kombisa leswaku loko a vulavula a va n'wi chava no n'wi hlonipha. Eka ntila wa 11 mutsari u tlhela a ku: 'Eku simekiweni ka xidemokrasi a wu lo tikitiki!'. Eka ntila lowu, rito ra 'simekiweni' ri vula eku sunguriweni ka ntirho wo karhi. Ntirho wa kona wu va wu ri wo sungula wa muxaka wolowo. Kasi riencisi ra 'tikitiki!' ri kombisa ku tshamiseka laha munhu a tiphinaka. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko Afrika-Dzonga ri tlangela ntshuxeko na yena a a tshamile na van'wana varhangeri. Matimba ya Shilowa ma tlhela ma tikomba eka mitila ya 12 na 13 laha mutsari a tirhisaka ntilatlulela ku kombisa nkhuluko wa hungu ra yena hi ndlela leyi:

> Eminkosini ya masocha, Hani, Tambo, Slovo a wu hungasa
>
> Vakhandli hi *Hambakahle uMkhonto* (P15).

Rito ra 'hungasa' eka ntila wa 12 ri vula ku endla leswaku vanhu va nga khomi hi xivundza. Mhaka leyi yi vula leswaku loko masocha lama boxiweke ma lahliwa, Shilowa a hungasa ntshungu hi vuyimbeleri bya tinsimu ta ntshuxeko. Leswi swi tikomba hi ku tirhisiwa ka rito 'vakhandli' eka ntila wa 13 leri vulaka vanhu lava nga kona enkosini ku ta heleketa mufi endlwini ya yena yo hetelela. Ku yisa emahlweni ku kombisa matimba ya yena, mutsari eka ntila wa 14 u ri 'ANC ya gwadyama loko yi ku vona'. ANC i nkomiso wa *African National Congress* lowu nga na vunghana na nhlangano wa SACP. Shilowa a a ri xirho xa huvo ya le xikarhi xa nhlangano lowu. Rito ra 'gwadyama' ri vula ku tlhava ehansi hi matsolo. Eka ntila lowu ri tirhisiwile ku komba nhlonipho lowu ANC a yi ri na wona eka yena.

Eka ntila wa 15 mutlhokovetseri u tlhela a ku: 'Cosatu u yi fumbarherile hi swandla'. Rito ra 'Cosatu' i nkomiso wa *Congress of South African Trade Unions* lowu ku nga nhlangano wo yimela vatirhi ku suka eka tifeme na vathori vo hambana. Shilowa a a ri matsalanankulu wa nhlangano lowu. Nhlangano lowu na wona a wu ri na vuxaka na ANC na SACP. Rito 'fumbarherile' eka ntila lowu ri vula ku khoma hi swandla swi tiya. Mhaka leyi yi kombisa leswaku Shilowa a a fambisa nhlangano

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

lowu hi ndlela ya kahle. Ku kombisa ntshembo lowu vatirhi a va ri na wona eka yena, mutlhokovetseri eka ntila wa 16 u ri 'Loko vatirhi va kala va vona mpandla va fa hi ndhikido'. Rito ra 'mpandla' ri vula ku pfumaleka ka misisi ethavathaveni leswi vangiwaka hi vukhale bya munhu. Leswi swi hi kombisa leswaku Shilowa a a ri hava misisi enhlokweni hikuva a a tshama a yi palurile. Xivulavulelo xa 'va fa hi ndhikido' xi vula leswaku vatirhi a va tshama va tsakile loko va n'wi vona hikokwalaho ka mitirho leyinene ya yena. Eka ntila wa 17 mutlhokovetseri u tlhela a ku 'Hikuva wa va letela emadyelweni ya rihlaza'. Eka xivulwa lexi rito ra 'letela' ri vula ku fambisa hi ndlela yo rhula. Kasi xivulavulelo xa 'letela emadyelweni ya rihlaza' xi vula ku fambisa endleleni yo lulama laha vanhu va nga karhatekiki ha nchumu.

Mutlhokovetseri u kombisa ntshembo wa vatirhi eka ntila 18 loko a ku 'Futhi va ku yingisa ni loko u ntlikula'. Rito ra 'ntlikula' ri vula ku pfaleka ka mikolo onge hiloko munhu a helela hi moya leswi tshunguriwaka hi ku nantswa nkuma. Ntila lowu wu vula leswaku vatirhi a va yingisa swin'wana na swin'wana leswi a a swi vulaka hikuva a va n'wi tshembile. Leswi a swi endla leswaku va n'wi yingisa a ku ri leswi a a ri matsalanankulu wa vona. Eka ntila wa 20, mutlhokovetseri u ri: 'Etikhorhweni ta nawu u huma kona'. Rito ra 'etikhorhweni' ri vula tindhawu leti ku tengiwaka kona milandzu yo hambanahambana. Leswi swi vula leswaku Shilowa a va a ri kona loko swi fanerile leswaku a ya va yimela etihubyeni ta milawu.

Eka ntila wa 21 mutlhokovetseri u ri 'Minkanelo ya matirhelo i swakudya swa wena'. Ntila lowu wu kombisa leswaku Shilowa a a tiva ngopfu milawu ya matirhelo. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 22 loko mutlhokovetseri a ku 'Vayimani i malandza ya wena'. Eka ntila lowu rito ra 'vayimani' ri vula vavasati lava languteleke ku tswala vana. Rito ra 'malandza' rona ri vula vanhu lava tshembeka eka munhu wo karhi. Ntila lowu wu kombisa leswaku vanhu lava tikeke a a tirhisana kahle na vona. Handle ka vayimani, mutlhokovetseri u tlhela eka ntila wa 23 a ku 'Kasi vadyuhari va pfuneka eka wena'. Rito ra 'vadyuhari' ri vula vanhu lavakulu hi vukhale no va van'wana va ri pencenini. Ntila lowu boxa leswaku vanhu lavakulu va pfuneka eka yena loko va ri na swiphiqo swo hambanahambana. Ku pfuna loku a ku endlela vanhu va swiyimo swo hambana hi swona swi endlaka leswaku a phatiwa eka xitlhokovetselo lexi. Ku seketela mhaka leyi mutsari eka ntila wa 24 u ri 'Timfanelo ta le mintirhweni i ngati ya wena'. Ntila lowu wu komba leswaku milawu ya mitirho na matirhelo a a yi tiva ngopfu. Mhaka leyi yi tlhela yi tikomba eka ntila wa 25 loko mutlhokovetseri a ku: 'U ngalava ya vatirhi jaha rerhu'. Rito ra 'ngalava' ri vula nchumu lowu kotaka ku nghenisa swilo swo tala swo hambana endhawini yin'we. Ntila lowu wu kombisa leswaku Shilowa a a yimela mavandla na vatirhi vo hambanahambana. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 26 laha mutlhokovetseri

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

a nge: 'Afrika-Dzonga ya pfuma hi wena eka WLO le Oslo'. Xivulavulelo xa 'Afrika-Dzonga ya pfuma' xi vula leswaku tiko ra Afrika-Dzonga ra tiveka hikokwalaho ka vukona bya Shilowa eka *World Labour Organisation*. Nhlangano lowu wa WLO i nhlangano wo yimela vatirhi va misava hinkwayo. Mhaka ya ku va a ri eka nhlangano wa xiyimo xa le henhla hi ndlela leyi eka tiko ni le ka misava hinkwayo swi endla leswaku mitirho ya yena yi phatiwa eka xitlhokovetselo lexi.

Eka ntila wa 27 mutlhokovetseri u ri 'Ndhuma na Goxani va kwihi va ta vona mihandzu ya vona'. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u vutisa lomu Ndhuma tata wa Shilowa, na Goxani kokwana wa yena va nga kona. Mutlhokovetseri u lava leswaku va ta vona mitirho leyi Shilowa a yi endlaka etikweni. Mitirho leyi yi va kona hikuva vona va n'wi tswarile. Mutlhokovetseri eka ntila wa 28 u ri 'Nyanisi wa 'Double-Two' u fayeka yexe hi fenya'. Eka ntila lowu hi kuma leswaku mutlhokovetseri u boxa vito ra mhani wa Shilowa yena 'Nyanisi wa *'Double-Two'*. Xivulavulelo xa 'fayeka yexe hi fenya' xi kombisa leswaku mana wa yena u tiphina no tsaka yexe hikokwalaho ka mitirho ya Shilowa. Mutlhokovetseri u tlhela a vutisa xivutiso xo pfumala tinhlamulo eka ntila wa 29 loko a ku 'Mi fambele yini xitshuketa?'. Rito ra 'xitshuketa' ri vula ku famba swi nga ehleketeriwanga. Mutlhokovetseri u xi vutisa hi ku ehleketa leswaku loko a va lerile loko va lova, ingi a nga va pfumelelanga leswaku va ta yimanyana va ta kota ku vona mitirho ya n'wana wa vona. Mhaka leyi yi tikomba hiloko mutlhokovetseri eka ntila wa 30 a ku 'Ma kayela leswi Rigigisi a swi endlaka'. Ntila lowu wu tiyisisa leswaku mutlhokovetseri u vilerisa hi leswi kokwana na tatana wa yena va nga famba va nga vonanga mitirho leyi a yi endlaka. Eka ntila wa 31 mutlhokovetseri u heta hi ku vula leswi 'Hikuva nhloko ya yena yi rhwale vukosi bya tiko'. Mutlhokovetseri eka ntila lowu u kombisa leswaku vutlhari lebyi Shilowa a nga na byona bya hlamarisa naswona byi nga n'wi endla leswaku siku rin'wana a nga va murhangeri wa tiko.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile vuswikoti na mitirho leyi Shilowa a yi endleleke vatirhi na vanhu va Afrika-Dzonga.

Nkongomelo lowu wu kombisa leswaku vanhu loko va endlile mitirho ya kahle erixakeni va fanele ku khensiwa leswaku na van'wana va ta navela ku endla leswinene na vona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.5. NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA DYONDZO

Maphalakasi (1973) eka switlhokovetselo swa *Ekholichi* na *Sovenga* u vulavula hi dyondzo. Eka xitlhokovetselo xa *Ekholich*i mutlhokovetseri u kombisa leswaku loko mudyondzi a ya ekholichini ro sungula, a nga fanelanga ku va na nkwikwirimba, kasi eka xitlhokovetselo xa *Sovenga* u kombisa leswaku Sovenga a yi ri yunivhesiti ya nkoka exikarhi ka Vasuthu, Vavhenda na Vatsonga. Kasi Malungana na Babane (1996) eka xitlhokovetselo xa S*widyondzeki* va kombisa leswaku vanhu va fanele ku dyondza xikolo leswaku va ta loteka miehleketo yo kota ku fambisa no rhangela tiko. Malungana (1999) eka xitlhokovetselo xa *Thyaka ra miehleketo* laha a kombisaka leswaku vatswari va nga kuceteli vana ku va na miehleketo yo homboloka leswaku va kota ku vona leswaku ku na swikolo swa Valungu na Vantima. Kambe lexi hi xi kumaka xa nkoka hileswaku mikongomelo ya swona i wun'we wa nkoka wa dyondzo.

4.5.1. **Maphalakasi (1973) 'Xitlhokovetselo xa Sovenga'**

1. Sovenga xivandla xa ku hlawuleka
2. Xivandla xa hosi ya tikholichi ta Vasotho, Vavenda ni Vatsonga
3. Xivandla xo hetelela edyondzweni ya tinxaka tinharhu
4. U ni nhlamuselo eka vativi va swihluvi swa mbulavulo.

5. 'So' a hi xirhangi xa 'Sotho' ke?
6. 'Ve' a hi xirhangi xa 'Venda'xana?
7. 'Nga' a hi xalandzi xa 'Tsonga – ke?
8. Ivi, hi ku So – ve – nga.

9. Vana vaku va hlangene
10. Va hlangane va endla ntsengo wun'we
11. Swa le makaya-swa swicele-etlhelo va swi vekile
12. Hamba wena! Hamba Sovenga!

13. Tingwenya-nkelenge edyondzweni u singarherile
14. Mupimi wa tintlharhi a nga va mani handle ka wena
15. Sovenga xirhandzwa hi 'tintlhari'.
16. Muti wo kala xivundza, tlharihisa vana vaku.

17. Dyondzisa vana va wena dyelo ra Xilungu.
18. Dyondzisa mimfumo-nkulu mathicara, varimi ni vatirhi
19. Khanda madokodela ya mundzuku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

20. Nkuluntswela vafumi va mindzuku
21. U nga pfumeri ku tluriwa
22. Duma kule na wena ku kotisa van'wana.

4.5.1.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi khale ka Yunivhesiti ya N'walungu leyi a yi letela vadyondzi va Vasuthu va N'walungu, Vavhenda na Vatsonga.

4.5.1.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula yi hi paluxela xifaniso xa kholichi ya Sovenga ni ku saseka ka yona. Sovenga i kholichi ya N'walungu leyi a yi vuriwa Turfloop hi mikarhi ya kona. Kholichi leyi a yi dyondzisa tidyondzo ta le henhla.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u kombisa leswi rito ra Sovenga ri nga tumbulukisa swona. Mhaka leyi yi tikomba hi ku tirhisiwa ka swirhangi swa maviti ni xilandzi xa kona. Loko hi languta rito ra Sovenga hi kuma leswaku xirhangi So- xi yimela rixaka ra Sotho (Vasotho), xirhangi Ve- xi yimele Venda ku nga rixaka ra Vavhenda kasi xilandzi –nga xi yimela Tsonga (Vatsonga). Leswi swi kombisa leswaku kholichi leyi a yi ri ya tinxaka tinharhu ntsena.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u kombisa nkoka wa ku dyondza ekholichini leyi. Eka ntila wa 10, mutsari u ri 'Va hlangana va endla ntsengo wun'we'. Ntila lowu wu komba leswaku hambileswi vadyondzi va nga hlangana va ri va tinxaka to hambana. Kholichi yi kota ku va hlanganisa va va rixaka rin'we ra vadyondzi va rivala timhaka ta ku hambana hi vuxaka na miehleketo. Mutlhokovetseri u ya emahlweni eka ntila wa 12 a ku 'Hamba wena! Hamba Sovenga!'. Ku tirhisiwa ka marito ya 'Hamba wena' eka ntila lowu swi kombisa ku ndhundhuzela mitirho leyinene leyi endliwaka hi kholichi. Leswi swi tlhela swi kombisa leswaku hambi vanhu van'wana va tsaka, loko va vona mitirho leyo xonga ya ku letela vadyondzi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u hlamusela valeteri lava thwaseleke tidyondzo to hambana. Eka ntila wa 13, mutsari u ri 'Tingwenya-nkelenge edyondzweni u singarherile'. Hi rito ra'tingwenyankelenge', mutsari u kombisa xiyimo xa valeteri va kona ekholichini. Valeteri lava va tokotile ngopfu eka tidyondzo ta vona. Eka ntila wa 14, mutsari u hlamusela leswaku kholichi yi pima tintlhari leswi swi vulaka leswaku kholichi leyi yi kota ku letela vadyondzi va swiyimo swa le henhla. Kasi eka ntila wa 16, mutsari u ri 'Muti wo kala xivundza, tlharihisa vana vaku'.

Ntila lowu wu kombisa leswaku loko vadyondzi va ri ekholichini leyi, a va nga khomiwi hi xivundza hikuva swo va hungasa a swi tele, ngopfu va tiva xikongomelo xa vona ku va va ri ekholichini.

Ndzimana ya vuntlhanu yi kombisa leswi kholichi yi faneleke ku swi endla eka vadyondzi. Mutlhokovetseri eka mitila ya 17 ku fika eka 20 u vula leswi landzelaka hi mhaka leyi:

> Dyondzisa vana va wena dyelo ra Xilungu
>
> Dyondzisela mfumo – nkulu mathicara, varimi ni vatirhi
>
> Khanda madokodela ya mundzuku
>
> Nkuluntswela vafumi va mundzuku (P30).

Eka ntila wa 17, mutsari u lerisa leswaku kholichi leyi yi fanele ku dyondzisa vana ku dya Xilungu. Ku dyondzisa 'dyelo ra Xilungu' swi vula ku dya hi mukwana, foroko na lepula. Madyelo ya Xintima ma hambanile na ya Xilungu. Hi ku vona ku cinca ka mikarhi, mutsari u vona swi fanerile leswaku vana va fanele ku dyondzisiwa ku dya Xilungu. Marito ya 'khanda' na 'nkuluntswela' ma na nkucetelo wa ku kombisa ku endla nchumu hi ku hetiseka. Ku 'khanda' swi vula ku tshula kumbe ku sungula ku endla nchumu wo karhi. Rito ra 'nkuluntswela' ri vula ku lota nchumu wu sala wu tontswile. Mutsari hi rito ra 'vafumi' u kongomisa eka varhangeri lava nga huma eka kholichi leyi. Vafumi na madokodela va fanele ku huma va thwaserile tidyondzo to hlantsweka.

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku Yunivhesiti ya N'walungu a yi ri ya Vasuthu, Vatsonga na Vavhenda naswona a yi dyondzisa mathicara, varimi na vatirhi eka swiyenge swo hambana hambana.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.5.2. **Malungana na Babane (1996) 'Xitlhokovetselo xa Swidyondzeki'**

1. Homu, homu, ha mi vuyisa mathwasana yerhu,
2. Eswidziveni mi huma kona,
3. Kambe a mi nwelangi, a mi dyiwangi hi tingwenya,
4. Mi lo nwela swa vutomi bya sweswi na mundzuku.

5. Mi hlantswiwile mabyongo,
6. Mi kariha bya mukwana wa xinyayi'
7. Hakunene ma dzuneka,
8. Mi lo nchaa, a mi tilumalumi.

9. Mi haverile tiphuraphura leta ntima-xiringa,
10. Onge ma ha ku sukeriwa hi varhandziwa,
11. Ti hambanyisa hi mihizo ya mihlovohlovo leyi hakarhiweke,
12. Tin'wana i to tshwuka tani hi ngati,
13. Ngati yo komba vuenti bya vutivi bya n'wina.

14. Tiko rerhu ri le munyameni,
15. Ri langutele rivoni ra n'wina swidyondzeki,
16. Susani malanga lawa hi xipeke,
17. Hi ta vona nkoka wa xilotelo xa kona.

18. Mi nga hundzuki swidyondzeki swa swiphukuphuku,
19. Kombani ndlela eka rixaka ra mundzuku,
20. Mi nga va byeli leswaku swa 'tika'
21. Rito leri ri nyamisa migingiriko ya munhu,
22. Rito leri i ghede yo sivela dyondzo etikweni.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.5.2.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vanhu lava nga ha ku haverisiwa tiphuraphura ta tidyondzo to hambanahambana eYunivhesiti ya N'walungu leyi namuntlha yi tiviwaka hi Yinivhesiti ya Limpopo.

4.5.2.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula yi hlamusela hi ku vuyisa swidyondzeki endzhaku kaloko swi tokotile eka tidyondzo ta swona. Mutsari eka ntila wa 1 u ri 'Homu, homu, ha vuyisa mathwasana yerhu'. Marito ya 'homu, homu' i marito yo vuyisa no tlangela ku kombisa ntsako endzhaku kaloko munhu a ha ku hlula nchumu wo karhi. Rito ra 'mathwasana' ri vula vanhu lava ha ku hetaka ku dyondzela vun'anga ehansi ka vulawuri bya dzwavinkulu wa yena loyi a vuriwaka n'anga. Ntila lowu wu kombisa ntsako na ku vuyisa eka vadyondzi lava a va fanele ku haverisiwa magaweni ya tidyondzo ta vona.

Eka ntila wa 2, mutsari u ri 'Eswidziveni mi huma kona'. Rito ra 'eswidziveni' ri vula eka tidyondzo to tika to hambanahambana leti va nga ti hlula. Eka ntila wa 3 mutsari u tlhela a ku 'Kambe a mi nwelangi, a mi dyiwangi hi tingwenya'. Eka ntila lowu rito ra 'nwelangi' ri vula ku ka u nga felangi endzeni ka mati. Eka ntila lowu ri tirhisiwile ku vula leswaku a va hlulekanga eka tidyondzo ta vona. Xivulavulelo xa 'dyiwangi hi tingwenya' na xona xi tiyisisa ku ka va nga hlulekangi eka tidyondzo ta vona. Mhaka leyi mutsari u yi vula hiloko a vona ntshungu lowu va ka kona etiyunivhesiti hi mikarhi ya ku ambexiwa. Eka ntila wa 4 mutsari u ri 'Mi lo nwelela swa vutomi bya swa sweswi na mundzuku'. Rito ra 'nwelela' ri tirhisiwile ku vula ku tokota eka tidyondzo ta vona leti yelanaka na timhaka ta vutomi bya masiku lama.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutlhokovetseri u kombisa leswaku swidyondzeki leswi swi dyondzekile ngopfu no va swi tokotile eka tidyondzo to hambanahambana. Ku yisa emahlweni eka ntila wa 6, mutlhokovetseri u ri 'Mi kariha bya mukwana wa xinyayi'. Rito ra 'kariha' ri vula ku tontswa loko mukwana loko wu lotiwile. Marito ya 'mukwana wa xinyayi' ya vula mukwana lowu lotiweke matlhelo hinkwawo leswaku ma kota ku xeka ku fana. Miehleketo leyi hi leyi swidyondzeki swi nga na yona endzhaku ka ku thwasa. Mhaka leyi yi kombisa leswaku swidyondzeki leswi swi kota ku hlamula swivutiso hinkwaswo loko swi vutisiwa ku kombisa nkoka wa tidyondzo ta vona. Eka ntila

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

wa 7 mutlhokovetseri u ri 'Hakunene ma dzuneka'. Eka ntila lowu rito ra 'dzuneka' ri vula ku khenseka. Rito leri ri kombisa leswaku mitirho ya swidyondzeki leswi yi endla leswaku ku vulavuriwa hi ku titshemba hi yona. Eka ntila wa 8, mutlhokovetseri u ri 'Mi lo nchaa, a mi tilumalumi'. Riencisi ra 'nchaa' ri vula ku ka u nga chavi nchumu hikuva u ri ni vutivi bya leswi u swi dyondzeleke. Xivulavulelo xa 'tilumalumi' xi vula ku vulavula u ntshunxekile na vutitshembi byo karhi.

Ndzimana ya vunharhu yi hlamusela hi tinguvu leti swidyondzeki swi tiambaleleke. Eka ntila wa 9 mutlhokovetseri u ri 'Mi haverile tiphuraphura leta ntima-xiringa'. Rito ra 'haverile' ri vula ku ambala mpahla leyi munhu wa kona yi nga n'wi ringaneki. Rito ra 'tiphuraphura' ri vula mpahla leyi ambariwaka hi swidyondzeki loko swi haverisiwa tiphuphu ta tidyondzo ta swona. Mutlhokovetseri eka ntila wa 10 u tlhela a ku 'Onge ma ha ku sukeriwa hi varhandziwa'. Xivulavulelo xa 'ku sukeriwa hi varhandziwa' xi vula ku loveriwa hi maxaka. Mutlhokovetseri u fananisa mpahla leyi va yi ambalaka na minala leyi ambariwaka hi vanhu lava feriweke hi maxaka ya vona. Eka ntila wa 11, mutlhokovetseri u tlhela a ku 'Ti hambanyisa hi mihizo ya mihlovohlovo leyi hakarhiweke'. Rito ra 'mihizo' mutlhokovetseri u vula mabandi lama swidyondzeki swi ma hakarhaka loko va ambarile tiphuraphura. Rito ra 'mihlovohlovo' ri kombisa leswaku swidyondzeki leswi a swi ambarisiwa a swi tokotile hi tidyondzo to hambanahambana ku ya hi tindzawulo na tidyondzo.

Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vumune u khutaza swidyondzeki eka mitirho leyi swi langutaneke na yona. Eka ntila wa 14 mutlhokovetseri u ri 'Tiko rerhu ri le munyameni'. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku tiko ra ka vona a ri na swidyondzeki leswi nga ta ri fambisa. Mutlhokovetseri eka ntila wa 15 a ku 'Ri langutele rivoni ra n'wina swidyondzeki'. Rito ra 'rivoni' eka ntila lowu ri vula vutivi lebyi swidyondzeki swi nga na byona byo fambisa tiko. Eka ntila wa 16 mutlhokovetseri u tlhela a ku 'Susani malanga lawa hi xipeke'. Rito ra 'Malanga' ri vula swilo swo basa leswi humaka emahlweni loko munhu a etlele. Rito ra 'xipile' ri vula ku thyakisa hi malanga lama pfaleke mahlo. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u kombisa leswaku vanhu va fanele ku dyondza va ta kota ku fambisa tiko.

Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vuntlhanu u laya swidyondzeki leswaku swi nga tlangisi dyondzo ya swona. Mhaka leyi yi seketela hiloko mutlhokovetseri eka ntila wa 19 a ku 'Mi nga hundzuki swidyondzeki swa swiphukuphuku'. Hi rito 'swidyondzeki swa swiphukuphuku' mutlhokovetseri u vula swidyondzeki leswi nga tikhomeki kahle evuton'wini no va swi nga hlayisi mitirho ya swona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Swidyondzeki leswi swi tala ku rivala lomu swi humaka kona vudyondzeki bya swidyondzeki leswi byi hetelela byi nga ha tikombi. Mutsari eka ntila wa 20 u ri 'Mi nga va byeli leswaku swa 'tika'. Rito ra 'tika' ri tsariwile endzeni ka swirhatana ku kombisa nkoka wa rona. Mutlhokovetseri u hlohletela swidyondzeki leswaku swi nga xisi vadyondzi van'wana hi ku vula leswaku dyondzo ya tika hikuva vona va yi hlurile. Mutlhokovetseri u tlhela eka ntila wa 21 a ku 'Rito leri ri nyamisa migingiriko ya munhu'. Rito ra 'nyamisa' ri vula ku heta matimba. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u tiyisisa leswaku swidyondzeki swi nga vuli leswaku ku dyondza swa tika hikuva vanhu va ta chava. Mutlhokovetseri u ya emahlweni eka ntila wa 23 a ku 'Rito leri i ghede yo sivela dyondzo etikweni'. Mutlhokovetseri u tirhisile rito 'ghede' leri vulaka nyangwa lowu pfulelaka kumbe ku pfalela vanhu ku nghena kumbe ku huma. Ntila lowu wu tiyisisa leswaku rito ra 'tika' hi rona ri nga sivelaka leswaku vanhu va dyondza.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku vanhu lava nga dyondza va fanele ku hlohletela van'wana leswaku va dyondzeka na vona leswaku va ta kota ku tihluvula vusiwana no fambisa tiko.

4.5.3. **Malungana (1999) 'Xitlhokovetselo xa Thyaka ra miehleketo.'**

1. Vana i vana,
2. Hambi u basulukile, u tshwukile, kumbe u ntimile,
3. I n'wana,
4. N'wana a nga tivi vala ro biha na ro saseka,
5. Xa yena i ku byeriwa,
6. Kambe loko u kala u n'wi tshweta wa tindleve,
7. U n'wi tshwetile a nga hupi.

8. Vatswari hi nga byali moya wa thyaka,
9. Hi nga loveki comela xo bola eka vana,
10. Hikuva xi ta vupfa ivi xi mila,
11. Ndzi vula n'we va tinsiva to haha.
12. N'wina va nhlonge ya nguluve,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

13. Cincani miehleketo ya n'wina,
14. Mi pfumela leswaku mfenhe i xivumbeko xa yona.

15. Le Tukkies vadyondzi hasahasa bee!
16. Xikolo xa le hansi xa Potgietersrust vatswari va gagadele
17. Swibamu swa tindlopfu
19. Kasi RAU na WITS va ha kasa,
20. Unisa xiphiqo i ririmi,
21. Turfloop na Venda i vusweti hikuva ku dyiwa mataya.
22. Leswi hinkwaswo i xihoxo xa vatswari va marhama ya mona,
23. Lava marhama lama hingakanyaka ku tlanga ka vana,
24. Vana va kula va fundze vulala hi marhama ya mona,
25. Va holova va pumbana vuloyi bya dyondzo,
26. Va pfurheta mindzilo ya khale,
27. Ivi ku tswaleka ndlati na xirilo,
28. Hi karhele ku nyangatsiwa hi thyaka ra miehleketo.

4.5.3.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vatswari va Valungu lava hlohletelaka vana va vona leswaku va venga vana va Vantima lava va nghenaka na vona xikolo.

4.5.3.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Ndzimana yo sungula yi boxa leswaku vana va fana hi mahanyelo naswona va tekela enhlokweni hinkwaswo leswi va byeriwaka swona, ku nga va swo saseka kumbe swo biha. Mhaka leyi yi paluxeka eka ntila wa 1 loko mutsari a ku Vana i vana'. Ntila lowu wu kombisa leswaku vana va ta tshama va ri vana hi mikarhi hinkwayo a va nga cinci. Mhaka leyi yi vula leswaku leswi vana va swi endlaka swi ta tshama swi ri swa vana. Mutlhokovetseri u ya emahlweni eka ntila wa 2 a ku 'Hambi u bawulukile, u tshwukile, kumbe u ntimile'. Mutlhokovetseri eka ntila lowu u kombisa tinxaka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tinharhu ta vana ku ya hi mihlovo wa vona. Rito ra 'bawulukile' mutlhokovetseri u kongomisa eka rixaka ra Makhaladi, rito 'tshwukile' ri kongomisiwa eka Valungu, loko 'ntimile' ri kongomisa eka Vantima. Mutsari u kombisa leswaku vana va nga hambana hi muhlovo wa mbala kambe va ta tshama va ri vana. Mhaka leyi yi tikomba nakambe eka ntila wa 4 loko mutsari a ku: 'N'wana a nga tivi vala ro biha na ro saseka'. Rito ra 'vala' eka ntila lowu ri vula muhlovo, loko marito ya 'vala ro biha' ya kongomisa eka muhlovo wa vanhu lavo homboloka. Mutsari eka ntila lowu u kombisa leswaku vana a va tivi xo biha na xo saseka. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 5 loko a ku 'Xa yena i ku byeriwa'. Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku n'wana u teka hinkwaswo leswi a byeriwaka hi lavakulu na leswaku loko a nga byeriwanga a nge vi na miehleketo yo homboloka.

Mutlhokovetseri u tlhela eka ntila wa 6 a ku 'Kambe loko u kala u n'wi tshweta wa tindleve'. Mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'tshweta wa tindleve' ku komba leswaku loko u kala u byela n'wana mhaka yo karhi a nga rivali yi nga va yo saseka kumbe yo biha.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombela leswaku vatswari va nga hlohleteli vana va vona ku va na rivengo eka vana van'wana ngopfu va tinxaka to hambana na vona. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 8 loko a ku 'Vatswari hi nga byali moya wa thyaka'. Xivulavulelo xa 'byali moya wa thyaka' xi lerisa leswaku vatswari va nga byeleteli vana va vona swilo swo ka swi nga sasekanga swa vutomi. Eka ntila wa 9 mutsari u tlhela a ku 'Hi nga loveki comela xo bola eka vana'. Marito ya 'loveki comela' hi ntolovelo ya vula leswaku loko comela xi lovekiwa xa mila leswaku xi ta kota ku peta byalwa. Kasi eka ntila lowu ya vula leswaku vatswari va nga dyondzisi vana va vona mahanyelo yo biha ya rivengo eka vana van'wana. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 10 a ku 'Hikuva xi ta vupfa ivi xi mila'. Xivulavulelo xa 'vupfa ivi xi mila' xi kombisa leswaku loko vana va kala va dyondza mahanyelo lamobiha, a va nga ha koteki ku lulamiseka.

Mutlhokovetseri u ya emahlweni eka ntila wa 11 a ku 'Ndzi vula n'we va tinsiva to haha'. Mutlhokovetseri u tirhisa xivulavulelo xa 'tinsiva to haha' eka ntila lowu xi kongomisa eka vanhu lava nga na rifumo ra vona, vanhu lava va na manyunyu. Hi ku gega, eka ntila wa 12 mutsari u ri 'N'wina va nhlonge ya nguluve'. Marito ya 'nhlonge ya nguluve' mutlhokovetseri u kongomisa eka Valungu. Eka ntila wa 14 mutsari u va lerisa Valungu mhaka leyi va faneleke ku yi endla loko eka ntila wa 14 a ku 'Mi pfumela leswaku mfenhe i xivumbeko xa yona'. Hi marito lama mutsari u tirhisile rito 'mfenhe' ku fikelerisa hungu ra yena laha a lavaka leswaku ri fika kona. Mfenhe i xiharhi lexi vanhu va xi tekaka xi bihile ngopfu kambe va rivala leswaku xivumbeko xa xona i xa ntumbuluko

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

wa yoan. Mutsari u kombisa leswaku Valungu va fanele ku tekisa Vantima leswi hi ntumbuluko va nga xiswona ku nga ri ku va hlekula.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u kombisa xihlawuhlawu lexi nga kona eswikolweni swa Valungu na tiyunihesiti ta vona. Mhaka leyi yi boxiwa eka ntila wa 15 laha mutsari a nge 'Le Tukkies vadyondzi hasahasa bee!'. Vito ra 'Tukkies' i vito ro duvulela ro vula Yunivhesiti ya Pitori leyi a yi ri yunivhesiti ya Valungu ntsena. Rito ra 'hasahasa' ri kombisa leswaku eyunivhesiti leyi a ku ri na xitereko xa vadyondzi. Ku tirhisiwa ka riencisi ra 'bee!' swi tiyisisa leswaku hakunene a ku nga rhulanga eyunivhesiti no va va tshamela ku endla swilo swo huma endleleni. Eka mitila ya 16 na 17 mutsari u ri:

> Xikolo xa le henhla xa Potgietersrust vatswari va gagadele
>
> Swibamu swa tindlopfu (P17).

Laha mutsari u tirhisile ntlilatlulela ku ri ku ringeta ku humesela hungu ra yena erivaleni na leswaku exikolweni lexi swilo a swi tshamisekangi. Mhaka leyi i ku kombisa nkhuluko wa timhaka leti boxiweke. 'Xikolo xa le hansi xa Potgietersrust' i xikolo xa phurayimari laha a ku nghena vana va Valungu ntsena. Kambe endzhaku ka ntshuxeko, tinxaka hinkwato a ti amukeriwa ku ya dyondza eka xona. Ku seketela leswi boxiweke swa nyimpi, mutsari u tirhisile rito ra 'gagadele' leri vulaka ku khoma xilo xo karhi hi matimba leswaku xi nga xupuki. Hi marito ya 'swibamu swa tindlopfu' mutsari u vula swibamu leswikulu swo chavisa. Leswi hi mavonelo ya yena swi nga ringanela ku dlaya ndlopfu. Eka ntila wa 18 mutsari u tlhela a ku 'Potchefstroom na Stellenbosch i tiphuphu ta xihlawuhlawu'. Tiyunivhesiti leti boxiweke a ti ri tiyunivhiseti ta Valungu ntsena. Rito ra 'tiphuphu' ri vula timhandzi to seketela nchumu leswaku wu tiya. Laha ka ntila lowu ri tirhisiwile ku kombisa leswaku tiyunivhesiti leti hi tona a ti hlohletela xihlawuhlawu na ku avana ka vadyondzi etiyunivhesiti leti. Mutsari u tlhela eka ntila wa 19 a ku 'Kasi RAU na WITS va ha kasa'. RAU i nkomiso wa *Rand Afrikaans University* leyi sweswi yi tiviwaka hi vito ra University of Johannesburg loko WITS swi yimela Witwatersrand. Rito ra 'kasa' eka ntila lowu ri kombisa leswaku eka tiyunivhesiti leti xihlawuhlawu a xi antswa loko xi fananisiwa na tin'wana ta Valungu.

Mutlhokovetseri u ya emahlweni a kombisa swiphiqo eUnisa hi ntila wa 20 loko a ku 'UNISA xiphiqo i ririmi'. Unisa swi yimela *University of South Africa*. Xiphiqo lexi mutlhokovetseri a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vulavulaka hi xona i xa leswi eyunivhesiti leyi ku tirhisiwaka tindzimi ta Xilungu ku dyondza no dyondzisa hi tona, yi ri karhi yi kandziyela tindzimi tin'wana ngopfu ta Xintima. Eka ntila wa 21 mutsari u ri 'Turfloop na Venda i vusweti hikuva ku dyiwa mataya'. Rito ra Turfloop i rito ro duvulela leri a ri tirhisiwa ku vula khale ka Yunivhesiti ya N'walungu leyi sweswi yi vuriwaka Yunivhesiti ya Limpopo. Eka tiyunivhesiti letimbirhi a ku nga ri na nchumu swa nhluvuko hikuva ti ri ta Vantima. Leswi swi tikomba hi ku tirhisiwa ka rito ra 'vusweti' leri vulaka ku pfumela ku pfumala swa wena. Xivulavulelo xa 'ku dyiwa mataya' xi kombisa leswaku a ku ri hava nchumu handle ka ku khida eswidziveni swa vusweti.

Ndzimana ya vumune yi komba ku biha ka vatswari lava hlohletelaka ku holova ka vana. Hi mhaka leyi mutsari eka ntila wa 22 u angula a ku 'Leswi hinkwaswo i xihoxo xa vatswari va marhama ya mona'. Mutsari u kombisa leswaku xihoxo lexi xa rivengo xi vangiwa hi vatswari lava hlundzukeke. Mhaka leyi yi tikomba hi ku tirhisiwa ka marito ya 'marhama ya mona' leswi vulaka ku hlundzuka. Mhaka leyi yi tikomba nakambe eka ntila wa 23 loko mutsari a ku 'Lava marhama lama hingakanyaka ku tlanga ka vana'. Xivulavulelo xa 'hingakanya ku tlanga ka vana' xi vula ku arisa vana leswaku va huha na vana van'wana va nga languti rixaka. Mutsari u ya emahlweni a kombisa mhaka leyi eka ntila wa 24 loko a ku 'Vana va kula va fundze vulala hi marhama ya mona'. Eka ntila lowu hi kuma xivulavulelo xa 'fundze vulala' lexi vulaka ku hlundzuka na ku va na rivengo lerikulu. Ku tirhisiwa ka rito ra 'marhama' eka mitila ya 22,23 na 24 swi nyika ntikelo wo kombisa nhlundzuko lowu vatswari va vana lava a va ri na wona. Mutsari eka ntila wa 25 u ri 'Va holova va pumbana vuloyi bya dyondzo'. Hi mhaka ya ku 'pumbana vuloyi bya dyondzo' mutsari u kombisa ku phikizana ka vadyondzi hi ku komba dyondzo leyi antswaka eka tiyunivhesiti leti. Rito ra 'pumbana' ri vula ku byela munhu leswaku wa lowa. Laha ri vula ku lumbetana hi timhaka ta dyondzo. Mhaka ya ku holova ku ya hi ku ringana ka tidyondzo yi tlhela yi pfuxa rivengo. Leswi swi tikomba hi ntila wa 26 loko mutsari a ku 'Va pfurheta mindzilo ya khale'. Rito ra 'pfurheta' ri vula ku endla leswaku ndzilo wu pfurha hi malangavi loko xivulavulelo xa 'pfurheta mindzilo ya khale' xi vula ku hlanganyeta rivengo kumbe ku pfuxa rivengo leri khale na khale a ri ri kona.

Hi ku vona mhaka leyi, mutlhokovetseri eka ntila wa 27 u ri 'Ivi ku tswaleka ndlati na xirilo'. Ntila lowu wu kombisa leswaku rivengo leri ri tsundzuxa vanhu leswi humeleleke khale leswi endlaka leswaku loko va swi tsundzuka, ku va na nyimpi yo ka yi nga lamuleki. Eka ntila wa 28 mutsari u heta hi ku vula leswi 'Hi karhele ku nyangatsiwa hi thyaka ra miehleketo'. Mutsari u kombisa leswaku a nga ha lavi nchumu hi mphikizano wa ku ri dyondzo ya kahle hi yihi hambi ku ri yunivhesiti yo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

antswa hikuva hinkwaswo ko va miehleketo ya vanhu. Miehleketo leyi hi yona yi hlohletelaka ku avana no tekelana ehansi ka tinxaka

Hi ku komisa nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswaku vatswari hi vona va hlohletelaka leswaku vana va vengana loko va ri eswikolweni na le tiyunivhesiti leswi vangiwaka hikuva van'wana va vula leswaku swikolo swa vona swi antswa ku tlula swin'wana. Nkoka lowu paluxiweke eka xitlhokovetselo lexi i ku tiyunivhesiti leti hinkwato ti nintirho wa nkoka eka dyondzo ya rixaka.

4.5.4. **Maphalakasi (1973) 'Xitlhokoetselo xa Ekholichi'**

1. Ekholichi ndzi yile rhurhi!
2. Ndzi yile ndzi ku ndzi ya dyondza vuthicara,
3. Ndzi amukeriwa hi mandla mambirhi ehofisini,
4. Vanakulobye va ndzi tshukisa loko va ku: 's-!'
5. Ndzi hoxa mahlo ku rhendzeleka na mina ndzi nga nyumi,
6. Ndzi ku kumbe ximakwa xa nhloko ya xikolo xi ndzi landzile.

7. Ndzo ya ku swee, etlilasini-ndzi ya ku voneni;
8. Vanakulobye va khiriteka va ndzi landza!
9. Ku 's-! Musila!' swi ndzi chavisa mina yaloyi!
10. Ndzo ta rhendzeriwa mbhoo, hi vanhwana ni majaha,
11. Ko twala ntsena ku: 'Musila! Gumm! a gumiwi!
12. N'wi tsemeni ncila!'

13. Hi mavoko mambirhi ncila ndzo timbamba,
14. Ndzo nhamu hundzuluxu! Ndzi tinyanga madambi!
15. Vanakulobye va oma hi ku ndzi hleka;
16. Va ndzi hleka mahlo yavo ya ko' ya tenga-tenga mihloti,
17. Va ndzi tlurisa na kambe va ri karhi va tiphina
18. Ndzo gwanya mhe mfana wa ka Mun'wanati.

19. Ndzo ntloko, hi ku nyangatseka,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

20. Ndzo va ndzi tirhamberile:
21. Ndzi nwayeteriwa xikandza swange ndzi nwayeteriwa hi swimanga.
22. Swikunwana swi rhikinyeriwa swi rhikinyeriwile;

23. Yindlu hinkwayo yi ku huu, hi mpongo-ya vantshwa.
24. Ku fika ka thicara, hinkwavo ba-mfe!

25. Ndzi sala ndzi yimile, ndzi hefemuteka!
26. Ndzo va ndzi tlharihisiwile mina!
27. Ha-a! Ndzi nga swi rivala mina!
28. Xikwembu loko xi ri kona,
29. Ndzi ta rungulela vana va mina.

4.5.4.1. **Mongo wa xitlhokovetselo**

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi jaha leri yeke ekholichi ro sungula laha ri nga fika ri biwa hi vadyondzi va khale hi ku va a tiendla munhu wa matimba.

4.5.4.2. **Nxopaxopo wa xitlhokovetselo**

Eka ndzimana yo sungula mutsari u hlamusela hi ku fika ka jaha ekholichini laha a ri fanele ku ya dyondzela vuthicara. Eka ndzimana leyi, ntila wa 3 mutsari u ri 'Ndzi amukeriwile hi mandla mambirhi'. Hi ntila lowu mutsari u tirhisile xivulavulelo ku kombisa leswaku mudyondzi loyi u amukeriwile hi ndlela ya kahle naswona a nga vangi na xiphiqo, kambe hi ku famba ka nkarhi, u vuye a chuhwa loko a twa vadyondzi va tixolwe va sungula ku n'wi chavisa. Eka ntila wa 4, mutsari u tlhela a tirhisa xitatisi '-s'. Xitatisi lexi xi tirhisiwa eka munhu loyi a yaka exikolweni ku ya amukeriweni ro sungula. Ku tirhisiwa ka xona swi kombisa ku va mudyondzi lontshwa eka xikolo xolexo. Loko xitatisi lexi xi kala xi tirhisiwa, mudyondzi un'wana na un'wana u languta wena.

Eka ntila wa 5 mutsari u boxa leswaku 'Ndzi hoxa mahlo ku rhendzeleka na mina ndzi nga nyumi'. Eka ntila lowu hi kuma rito ra 'hoxa' leri vulaka ku nyiketa nchumu wo karhi eka munhu loyi a nga ekulenyana. Loko u kala u hoxa nchumu, a ku na ku khumbana eka leswi mi nyikanaka swona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'ku hoxa mahlo' hi ndlela ya vutlhari ku kombisa leswaku mudyondzi u langutile ku lava ku vona leswi a swi humelela hambileswi a chuhwile. Hi miehleketo ya mudyondzi, ku tirhisiwa ka xitatisi '-s' a nga va a ehleketa leswaku va lava ku n'wi lumisa hi timbyana hikuva mpfumwulo lowu i wo vitana kumbe ku rhuma timbyana leswaku ti luma nchumu wo karhi.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u tirhisile riencisi 'swee' ku kombisa leswaku mudyondzi loyi u nghenile etlilasini. Eka ntila wa 8 mutsari u tirhisile nsinya wa riendli 'khiriteka' ku kombisa ntshungu lowu nga n'wi landzelela loko a nghena etlilasini. Eka mitila ya 10, 11 na 12, mutsari u tlhela a ku:

> Ndzo ta rhendzeriwa mbhoo, hi vanhwana na majaha
>
> Ko twala ntsena ku; Musila! Gumm! A gumiwi!
>
> N'wi tsemeni ncila (P5).

Eka ntila wo sungula, mutsari u tirhisile riencisi ra 'mbhoo', ku kombisa ku pfaleka kumbe ku pfumaleka ka ndhawu yo huma leswaku a ta pona loko a vona nhlayo leyikulu ya vadyondzi vakhale lava a va n'wi rhendzerile. Rito ra 'Musila' eka ntila wa vumbirhi ri vula ncila hi Xitsonga. Mhaka leyi hi leyi a va yi endla khale loko va khovolela vadyondzi lavantshwa va vula leswaku va na micila hikuva va ri vantshwa exikolweni xo karhi. Rito ra 'gumm' eka ntila wolowo rona ri vula ku ba kumbe ku xanisa hi ku twisa ku vava vadyondzi lavantshwa ekholichi. Eka ntila wa 12 ku tirhisiwile nakambe xivulavulelo xa 'tsemani ncila' ku vula ku ba kumbe ku n'wi heta matimba.

Eka ndzimana ya vunharhu hiloko vadyondzi lava khale va sungula ku n'wi xanisa. Eka ntila wa 13, mutsari u kombisa leswaku loko va te 'musila' no vula ku ri a tsemiwi ncila, jaha ri timbambile ku kambisisa loko hakunene a ri na wona ncila. Loko a timbamba, mutsari u tirhisile xivulavulelo xa 'ku oma hi ku hleka' ku kombisa leswaku vadyondzi van'wana a va tsakile no n'wi hleka. Eka ntila wa 18, mutsari u ya emahlweni a ku 'Ndzo gwanya mhe mfana wa ka Mn'wanati'. Rito ra 'gwanya' hi ntolovelo swi vula ku tsindziyela kumbe ku tiya. Kasi eka ntila lowu, rito leri ri tirhisiwile ku kombisa leswaku u arile ku endla leswi a a lerisiwa ku swi endla hi nkani. Hi tlhela hi kota ku tiva leswaku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

jaha leri i ra ka Mn'wanati. Ntila lowu wu tlhela wu hi kombisa vurhena na vutitshembi bya yena loko a tiphata kumbe ku hlambanya.

Eka ndzimana ya vumune, jaha leri ri nga sungula ku xanisiwa hi vadyondzi lava khale. Eka ntila wa 19 mutsari u tirhisile rito ra 'ntloko' ku kombisa leswaku jaha leri a ri ri na xinyaju, kambe leswi swi n'wi vangele maxangu hikuva va sungule ku n'wi fayetela. Mhaka ya ku fayeteriwa ka yena yi tikomba hi ku tirhisiwa ka xivulavulelo xa 'ndzo va ndzi tirhamberile' leswi vulaka ku tivitanela ku ta biwa. Xivulavulelo lexi xi tala ku tirhisiwa ngopfu onge munhu a nga vuli ntiyiso kumbe ku n'wi vitana hi ntiyiso. Ku tirhisiwa ka riencisi 'huu' eka ntila wa 23 swi kombisa ku tala ka vanhu lava a va ri endzeni ka yindlu. Eka ntila wa 24, rihlamari 'ba–mfe!' ri kombisa leswaku ku nghena ka thicara hi kona ku nga lamulela jaha leri kutani vadyondzi lavan'wana va hangalaka hi xitalo.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, hiloko se jaha ri lamuleriwile hi thicara no biwa hi vadyondzi. Hi marito ya mutsari eka ntila wa 25 u ri 'Ndzi sala ndzi yimile, ndzi hefemuteka'. Ntila lowu wu kombisa leswaku eku biweni ka yena, u vuye a karhala hikuva a a tilwela eka ntshungu wa vadyondzi. Ntila wa 27, mutsari u tihisile rihlamari 'ha-a!' ku kombisa leswaku hinkwaswo leswi a swi humelela eka yena a yi ri mihlolo naswona a a nga ehleketi leswaku swi nga tshuka swi humelerile.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovetselo lexi wu paluxile leswi humelelaka loko munhu a ya ekholichi ro sungula na hilaha tixolwe ti xanisaka hakona vadyondzi lava sungulaka.

Nkongomelo lowu wu kombisa vubihina vunene lebyi kumekaka eswikolweni. Vubihi lebyi byi vangiwile hi vadyondzi lava hluphaka van'wana hikokwalaho ka rixaka na xihlawuhlawu.

4.6. NKATSAKANYO WO ANGARHELA NDZIMA LEYI

Eka ndzimana leyi hi xopaxopile mikongomelo ya switlhokovetselo swa khumetsevu swa vatsari vo hambanahambana. Eka ndzima leyi landzelaka hi ta languta eka nkatsakanyo hi ku angarhela na leswi ndzavisiso lowu wu swi kumeke. Hi ta tlhela hi nyika na swibumabumelo swa ndzavisiso.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 5

5.1. NKATSAKANYO

Eka ndzavisiso lowu hi kombisile nsusumeto wa ku wu endla, swivangelo swo endla leswaku ndzavisiso lowu wu humelela, tinhlamuselo ta matheme lama tirhisiweke na tona ti andlariwile. Hi tlhele hi kanela hi mitirho ya milavisiso yin'wana leyi endliweke hi swidyondzeki na valavisisi van'wana eka nhlokomhaka leyi yelanaka na leyi hi lavisiseke hi yona. Ndzavisiso lowu wu tlhele wu kombisa mikongomelo na tidyondzo ta switlhokovetselo leswi hlawuriweke ku ta xopaxopiwa.

5.2. LESWI NDZAVISISO LOWU WU SWI KUMEKE HI KU ANGARHELA

Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku lowu i ndzavisiso wo sungula eka Xitsonga ku endliwa eka xiyimo xa dyondzo ya Vudokodela hi ku tirhisa ririmi ra Xitsonga hi ku kongomisa eka ndzavisiso wa vutlhokovetseri. Mhaka leyi a yi vuli leswaku swi tano eka matsalwa hinkwawo ya Xitsonga hikuva ndzavisiso wa xisungusungu lowu endliweke hi Xitsonga wu endliwile hi Golele NCP hi lembe ra 2002.

Ndzavisiso lowu wu tlhela wu kuma leswaku vatlhokovetseri va Vatsonga, va khale na va sweswi, va tirhisa mikongomelo yo fana loko va ri karhi va tlhokovetsela. Hi mikarhi yin'wana, naloko va tshula tinhlokomhaka tin'wana ta mikongomelo ya vona, swa fana hambileswi va hambanaka mavekele na maandlalelo ya vona ya timhaka.

Hi tlhela nakambe eka ndzavisiso lowu hi kuma leswaku hambileswi vatlhokovetseri lava va tsaleke vutlhokovetseri bya vona hi mikarhi yo hambana, hinkwavo ka vona a va katsa ngopfu timhaka ta tipolitiki. Mhaka leyi yi vile na nkucetelo lowukulu ku lwisana na mfumo wa xihlawuhlawu leswaku wu khidzama hi matsolo ku kondza ku nghena mfumo wa vanhu hinkwavo. Vutlhokovetseri lebyi a byi hlahluviwa no xopaxopiwa hi vukheta hi vahleri va vakandziyisi leswaku vutlhokovetseri lebyi byi lwisanaka na mfumo byi nga kandziyisiwi leswaku byi ta hlayiwa. Hambiswiritano, hi kuma leswaku vahleri a va pfa va xupukeriwa hi ririmi leri vatlhokovetseri a va ri tirhisa kutani man'wana ya matsalwa lama a ma fanele ku yirisiwa ma phohla.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xin'wana lexi hi xi kumeke eka ndzavisiso lowu wu xi leswaku vatlhokovetseri lava ku hlawuriweke switlhokovetselo swa vona ku ri swi xopaxopiwa, va swi kotile ku tirhisa ririmi leri hlantswekeke no amukeleka va ri karhi va khorwisa miehleketo ya vahlayi. Ririmi leri va ri tirhisile va ri karhi va pfunetiwa hi ku tirhisa swikhavisaririmi swo fana na xigego, rihlamari, riencisi na swin'wana.

Ku yisa emahlweni hi kume leswaku vatlhokovetseri lava ku nga hlawuriwa switlhokovetselo swa vona, va ri vanhu va vutshila lebyikulu, lava vutlhokovetseri bya vona byi enteke leswi endlaka leswaku munhu loko a lava ku byi twisisa a nga byi hlayi kan'we, u fanele a tshuva nhloko kambirhi kanharhu ku ri ku ringeta ku lava ku twisisa mongo wa kona.

Xin'wana nakambe lexi hi xi kumeke hileswaku exikarhi ka vatlhokovetseri va ririmi ra Xitsonga, a va ri kona vatlhokovetseri lava a va ri na xivindzi xo kota ku tsala hi ku phofula mabibi ya mbilu va nga chavisiwi hi milawu leyi a yi fambisa tiko hi mikarhi yoleyo. Mhaka leyi hileswaku varhangeri na vafambisi va tiko a va swi lemuka leswaku vatlhokovetseri hi van'wana va vanhu lava a va lwisana na mfumo va nga tirhisi switlhavatlhavani.

Xo hetelela lexi ndzavisiso lowu wu xi kumeke hileswaku xitayili xa matsalelo ya vatlhokovetseri va Xitonga xa fana ku ya hi malembe lama vutlhokovetseri byolebyo byi tsariweke ha wona.

5.3. SWIBUMABUMELO

Ndzavisiso lowu wa ku xopaxopa vutlhokovetseri bya Xitsonga hi ririmi ra Xitsonga eka xiyimo xa dyondzo Vudokodela hi ku vona leswaku ririmi leri ri languteriwa ehansi eka swiyenge swo tala. Swiyenge leswi swi katsa swa mfumo hambi ku ri eka tindhawu ta vuhungaselo. Milavisiso lowu i wo kucetela vadyondzi na valavisisi leswaku va sungula ku endla mindzavisiso yin'wana na ku hlohlotela vahaxi leswaku vulavula va nga ri pfilunganyi na tindzimi tin'wana.

Vadyondzi na valavisisi va fanele ku swi lemuka leswaku vutlhokovetseri hi byona tlhari ro tontswa leri kotaka ku pfula miehleketo ya vanhu leswaku va tintshuxa eka vusweti bya ku pfumala ku tiva.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mhaka leyi yi kombisa leswaku loko vatlhokovetseri va tsala switlhokovetselo va tava va ri karhi va ndlandlamuxa no kurisa ririmi leri ra Xitsonga.

Eka ndzavisiso lowu hi rhandza nakambe ku bumabumela leswaku swichudeni swi yisa emahlweni ntirho wo xopaxopa matsalwa ya Maphalakasi, Marhanele, Marivate na Nkondo, Malungana na Babane, na Malungana leswaku va ta humesela ehandle vulombe lebyi hi tsandzekeke ku byi hakula loko hi ri karhi hi hakula hikuva leswi hi swi endleke laha swi fana naloko hi lo ba mabangi.

Xo hetelela hileswaku hi rhandza ku rhamba vadyondzi, vadyondzisi na valavisisi leswaku va nghena ehansi va endla milavisiso leyi nga ta endla leswaku ririmi ra Xitsonga ri ndlandlamuka no va ririmi ra ximfumo handle ka swipimelo, leri nga ta tirhisiwa ku ri karhi ku landzeleriwa milawu ya rona ya mavulavulelo, maavelo ya marito, mapeletelo na matsalelo ya rona lama amukelekaka.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

A. MATSALWA LAMA XOPAXOPIWEKE

Malungana SJ 1999 **Ndzhumba wa Afrika 2,** Sandton, Heinemann Publishers

Malungana SJ na Babane MT 1996 **Vutomi byi hundzulerile**, Pretoria. Via Afrika

Maphalakasi GJ 1973 **Xihungasi,** Pretoria, J.L van Schaick

Marhanele MM 1978 **Swifaniso swa Vutomi**, Pretoria, J.L van Schaik

Nkondo CPN na Marivate CTD 1982 **Madaladala,** Braamfontein, Sasavona, Publishers

B. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Abrams,M.H 1981 **A glossary of literary terms**, Saunders, The Drygen Press

Abrams,M.H 1985 **A glossary of literary terms**, Japan, Holt Publishers

Baldick,C 1992 **The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms**, New York, Oxford University Press

Barnett,U.A 1967 **A vision of order: A study of Black South African Literature in English 1914-1980**, London, Sinclair Brown

Bret,R.D 1972 **An introduction to English Studies**, London, Edward Arnold Publishers LTD

Chapman,R 1973 **Linguistic and Literature**, London, Edward Arnold

Cixous,H 1989 **Stories, Literacy Criticism and theory**. London Longman

Coetzee,M 2005 **Hiring employees: principles and practices**, Pretoria, Unisa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Joubert,M

Steenkamp,E

Cohen,B 1973 **Writing about literature**, Illinos, Foresman and Company

Cuddon,J.A 1984 **A dictionary of literacy terms**, New York, Penguin Books

Foot,P 1992 **Socialist Review,** No 155, July-August

Fowler,H.W na

Fowler,F.G 1987 **The Concise Oxford Dictionary of current English** London, Oxford University Press

Gordimer,N 1973 **The Black Interpreters**, Johannesburg, Spro-Cs/Ravan

Gray,M 1984 **A dictionary of literary terms**, Longman, York Press

Heese,M na

Lawton,R 1988 **The new Owl Critic: An introduction to literary criticism,** Cape Town, Nassou Limited

Hendry,J.O 1997 **Rhythm and muse**, Fourways East, Wordsmiths Publishing

Heywood,A 1983 **Senior poetry anthology**, London, Macmillan Publishers

Lenaka,J.M 1984 **The poetry of K E Ntsane**, Pretoria, J. L van Schaik

Lentsoane,H.M.L 1975 **Makgako,** Pretoria

Malungana,S.J 1994 **Vuphati: Praise poetry in Xitsonga**, Unpublished D.Litt et Phil Thesis, Johannesburg, RAU

Marhanele,M.M na 2008 **Mbita ya nsuku**, Thohoyandou, Kalahari Productions

Maluleke,N.J

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Marivate,C.T.D na

Mdumela,T.A 1989 **Tsonga Guide** *1*, Pretoria, Unisa

Masango,E.M 1996 **Emergency in traditional and modern praise poetry in Zulu**, Unpublished M.A Dissertation, Johannesburg, RAU

Mashige,M.C 1996 **Politics and aesthetics in contemporary Black South African Poetry**, Unpublished M.A. Dissertation, Johannesburg, RAU

Milubi,N.A 1997 **Aspects of Venda Poetry Pretoria**, J L van Schaik

Moleleki,A.M 1988 **A study of some aspects of KPD Maphalla's Poetry**, Unpublished M.A Dissertation, Cape Town. Cape Town University.

Mtshali,O.J *1971* **Sounds of a cowhide**, Johannesburg, Ronester Books

Muller,C.H 1984 **Practical English Handbook**, Johannesburg, McGraw Hill Book

Ngobeni,K.J 2008 **Nxopaxopo wa vutlhokovetseri byo sihalala/vilela hi JM Magaisa, BHM Mashele na SJ Malungana hi ku kongomisa eka matsalwa ya Mihloti, Xikolokolo nguvu ya Pitori, A hi hlomeni na Ndzhumba wa Afrika 3,** Sandton, Heinenman Publishers

Nkuzana,K.J 1988 **A critical evaluation of the poetry of E P Ndhambi and W Z Nkondo,** Unpublished M.A Dissertation, Pretoria, Unisa.

Ntuli,D.B.Z 1984 **The poetry of B W Vilakazi**, Pretoria, J. L van Schaik

Pek,J na

Coyle,P.N 1986 **Literary terms and criticism**, London, Macmillan Education

Pretorius,W.J 1989 **Aspects of Northern Sotho Poetry**, Pretoria, Via Afrika

Pretoruis,W.J na 1988 **The teaching of African Literature**, Pretoria, Unisa

Swarts,J.H.A

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Reaske,C.R 1966 **How to analyze poetry**, London, Monarch

Schriebers,S.M 1965 **An introduction to literary criticism**, Oxford, Pergamon Press

Shaw,H 1972 **Concise dictionary of literary terms**, USA, MacGraw-Hill

Shipley,J.T 1970 **Dictionary of literary terms**, London, Unwin LTD

Thokoane,M.D 1992 **Characterization in some themes of I.T Maditsi**, Unpublished M.A Dissertation, Braamfontein, RAU

UNIVEN LIBRARY
Library Item : 20141096

© University of Venda